

K pojetí sociální struktury

ANTONÍN VANĚK

Ústav marxismu-leninismu UK, Praha

Marxistická sociologie je organickou součástí socialistické ideologie. Proto její vývoj musí probíhat v úzkém kontaktu se společenskou praxí i stranickopolitickým řízením. V tomto duchu se zpočátku začala rozvíjet i marxistická sociologie v Československu, ačkoliv u nás neměla žádné tradice.

V dalším vývoji se však projeví silné prvky pozitivismu (pod vlivem orientace na zahraniční směry) a empirismu. Postupně vznikl i hluboký rozpor mezi obecnou sociologií (likvidující vědecký komunismus) a mezi jednostranným empirismem, vzdalujícím se od politiky a ideologie. Sociologie ve svém extenzivním vývoji podléhala módním (zejména americkým) směrům, přijímala jejich teorie jako univerzálně platné, místo aby si kriticky osvojovala metody a techniky sociologických výzkumů a vhodně je aplikovala při rozvíjení vlastní marxistické koncepce. Část sociologické produkce odmítala dokonce stranický a třídní přístup a šířila elitářské názory o výjimečné úloze intelektuálů. Někteří z autorů působících na sociálně vědní frontě vstoupili do politiky a stali se oporou pravicových sil.

Tvorba spekulativních sociologických „teorií“ se promítla zvláště negativně do pojetí sociální struktury. Redukce marxistické dialektiky na dialektiku částí a celku vyústila v nesprávné koncepcie při volbě kritérií diferenciací sociální struktury. Krajním výrazem nemarxistického pojetí sociální struktury byly intelektuálské názory, pohybující se na úrovni kategorií „elity“ a „masy“. Tato modifikace comtovsko-fischerovských inspirací proklamovala vůdčí roli intelektuálů a skepticky posuzovala sociální úlohu lidu a dělnické třídy. V kritériích sociální struktury vy-

zdvihovala kritérium moci jako rozhodující pro současnou československou společnost. „Modely“ tohoto pojetí byly prezentovány rovněž na VI. sociologickém kongresu v Evianu (1966).

Je nepochybné, že další rozvoj společenských věd v duchu jednání PÚV KSČ z května 1974 je stěží možný bez rozvoje marxistické sociologie. Tento vědní obor bude vzhledem k svému předmětu, v němž se výrazně promítají protikladné třídní a ideologické zájmy, trvale v popředí ideologického boje. Proto je potřebné rozvíjet jeho základní světónázorové, filozofické a metodologické principy, k nimž bezesporu patří materialistický výklad sociálních jevů a konfliktů v třídní struktuře, ekonomický základ sociální struktury, její rozpornost a dynamičnost. Jen tak může marxistická sociologie, opřena o filozofii a vědecký komunismus, splnit svou funkci nástroje progresivních sociálních změn struktury společnosti v socialistickém smyslu.

* * *

Pojmy „třídy“¹ a „vrstvy“ vznikly v sociologii historicky jako vyjádření sociálních vztahů ve společnosti, která byla polarizována na majetné a nemajetné.

Sama společnost je historický produkt vzájemného sociálního působení lidí. Engels zdůraznil především ekonomickou stránku této interakce: „Materialistický názor na dějiny vychází z teze, že výroba a vedle výroby směna jejich produktů je základnou každého společenského řádu; že v každé společnosti, která vystupuje v dějinách, se rozdělování výrobků a s nimi i sociální členění na třídy nebo stavy řídí podle toho, co a jak se vyrábí a jak se směňuje“ [Marx – Engels 1966 : 230].

¹ Pojem „třída“ je původně logickou kategorií, vytvořenou především pro potřeby klasifikace a označení na základě určitých společných znaků. V našem výkladu půjde o společenské třídy.

„Určitý vývojový stupeň výroby, směného styku a spotřeby vyvolal nutnost vytvořit společenské zřízení s určitou organizací rodiny, stavů nebo tříd, zkrátka občanskou společnost“ [Marx – Engels 1968 : 509].

Marxismus-leninismus chápe společnost jako zvláštní sociální organismus, jehož základem jsou materiální výrobní vztahy a ekonomické vztahy mezi lidmi. „Výrobní vztahy tvoří ve svém souhrnu to, co se nazývá společenskými vztahy, společností, a to společností na určitém stupni dějinného vývoje, společností mající zvláštní, odlišný charakter. Antická společnost, feudální společnost, buržoazní společnost jsou takovými souhrny výrobních vztahů, z nichž každý označuje zároveň zvláštní vývojový stupeň v dějinách lidstva“ [Marx – Engels 1959 : 414].

Společnost se vytváří konkrétní činností lidí, kteří sami jsou produktem společenských vztahů. Hlavním činitelem, který utváří společnost, je práce, společenská výroba. „Všechny vyšší formy výroby vedly však k rozdělení obyvatelstva v různé třídy, a tím k rozporu mezi vládnoucími a utlačovanými třídami; tak se zájmy vládnoucí třídy staly hnací silou výroby, pokud se výroba neomezovala jen na nejnútnejší potřeby utlačovaných“ [Engels 1950 : 89]. Společnost tvoří určitý výrobní vztah, který je základem vztahů sociálních, politických a ideologických. Skládá se z množství různých prvků a procesů, které jsou navzájem závislé a vzájemně se ovlivňují. Patří sem každý člověk, rodina, pracovní skupina, hospodářské a společenské organizace, politické strany, stát, formy společenského vědomí i sama společensko-ekonomická formace. Každá z těchto struktur tvoří dynamickou soustavu s relativně samostatným vývojem a složitými vazbami a řídicími strukturami či organismy. Společnost jako celek i každá její soustava tvoří dialektickou jednotu dvou stránek – strukturní a funkční, které se vzájemně podmiňují a jsou na sobě závislé. Avšak společnost nelze chápat jako hotový a formalizovaný systém.

Tím, že společnost vyrábí a zhotovuje výrobky a určitým způsobem je zprostředkovává, rozděluje a směňuje, vznikají relativně pevné ekonomické vztahy, které tvoří základ sociální struktury společnosti. Dělbá práce staví lidi do určitých společenských svazků, vytváří sociální skupiny s určitými opakujícími se vztahy, které tvoří sociální strukturu.² Z toho vyplývá, že do sociální struktury (v užším slova smyslu) patří síť relativně stálých a podstatných vztahů, seskupení společnosti a individuí v dané etapě jejího vývoje.

Pojem „sociální struktury“ v širším slova smyslu je adekvátní pojmu společensko-ekonomické formace,³ která ve smyslu materialistického pojetí dějin označuje historický typ společnosti.

Sociální struktura je reprodukována společenskou výrobou, ale naopak i společenská výroba je podmíněna určitou sociální strukturou společnosti. Tím se sociální struktura stává nedílnou součástí lidské společnosti a každý člověk zaujímá v sociální struktuře určité postavení, které ovlivňuje jeho jednání. Kromě základního společenského vztahu (založeného především na výrobním způsobu) existuje ve struktuře i množství jiných spojení, založených na přímém či nepřímém styku konkrétních skupin a jednotlivých individuí.

V práci *Ekonomický obsah nacionalismu* vytyčil Lenin požadavek „zkoumání určitých forem uspořádání společnosti“ a zdůraznil význam a úlohu společenských skupin. Vnesl tak nové podněty do poznávání společenských jevů i struktury společnosti. Na rozdíl od pojetí buržoazní sociologie, preferující význam individuí a skupin, zdůrazňoval úlohu a význam společenských vztahů mezi lidmi a skupinami, „společenských činů osobnosti, tj. sociálních faktů“ [Lenin 1951 : 422].

V této souvislosti připomněl, že „sociolog-materialista, který zkoumá určité společenské vztahy lidí, již tím zkoumá též reálné osobnosti, z jejichž činů se tyto vztahy právě utvářejí“ [Lenin 1951 : 422].

² Struktura (z latinského názvu *struo* – stavět, zřít, navrát) znamená skladbu, stavbu; do sociologie pronikl tento pojem z přírodních věd.

³ Po prvé použitý Marxem v *Předmluvě ke kri-*

tice politické ekonomie z roku 1859; „Zhruba je možno označit asijský, antický a moderní měšťácký výrobní způsob za progresivní epochy ekonomické společenské formace.“

Pojem „sociální skupina“⁴ je významný pro zkoumání struktury společnosti,⁵ protože umožňuje identifikovat charakter elementů tvořících společenskou strukturu. Jde například o takové elementy, jako je rodina (skupina s převážujícími osobními vztahy) nebo politická strana či společenská organizace, státní a hospodářské orgány (s převážujícími neosobními vztahy).

Od sociální struktury společnosti se odlišuje třídní struktura, vycházející z rozdělení společnosti na zvláštní sociální skupiny — třídy, které se stávají hlavním charakteristickým znakem celého společenského života.

Základním odlišujícím znakem tříd je jejich místo ve společenské výrobě a jejich vztah k výrobním prostředkům [Lenin 1953 : 262—263].

Vědecká analýza objektivní existence tříd je především dílem Karla Marxe, který v dopise J. Weydemeyerovi (5. března 1852) napsal: „Pokud jde o mne, nepatří mi ani zásluha, že jsem objevil existenci tříd v moderní společnosti, ani zásluha, že jsem objevil jejich vzájemný boj. Buržoazní dějepisci vyličili dávno přede mnou historický vývoj tohoto boje tříd a buržoazní ekonomové ekonomickou anatomii tříd. Můj přínos spočívá jen v tom, že jsem dokázal:

1. že *existence tříd* je spjata toliko s určitými historickými vývojovými fázemi výroby,
2. že třídní boj vede nutně k *diktatuře proletariátu*,
3. že sama tato diktatura je jen přechodem k *zrušení všech tříd a k beztřídní společnosti*...“ [Marx — Engels 1950 : 475].

Marxistické pojetí třídní struktury vychází z vědecké analýzy sociálních procesů a objektivních znaků a vztahů ve společnosti, které vedly k vytvoření tříd a k jejich existenci. Jde o koncepci vytvořenou v rámci materialistického pojetí dějin, v úzké souvislosti se stanovením obsahu revolučně kritické praxe.

V marxistickém pojetí vzniku třídní

struktury jsou za základ považovány procesy vzájemného působení výrobních sil⁶ a výrobních vztahů,⁷ přičemž Marx pokládal za hlavního činitele výrobní síly, protože se rychleji mění a zdokonalují, zatímco výrobní vztahy jsou „konzervovány“ určitými právními předpisy. Marx rozdělil společnost na ty, kteří kontrolují pracovní prostředky, pracovní proces a pracovní produkt, a na bezprostřední výrobce, jimž je kontrola odepřena. Základem tohoto rozdělení je soukromé vlastnictví výrobních prostředků, které vyvolává další společenské rozdíly. Základní znak — vztah k výrobním prostředkům — je tedy třídním vztahem, který je vymezen především kontrolou pracovních prostředků, pracovního procesu a pracovního produktu. Z něho pak vyplývají i další rozdíly sociální, společenské a psychologické. Na základě působení tohoto zákona v kapitalistické společnosti vypracovali Marx a Engels učení vědeckého socialismu o potřebě kontroly pracovních prostředků, pracovního procesu a pracovního produktu (ekonomické panství), o úloze státu při zajišťování této kontroly (politické panství) a ideovém působení a výchově (ideologické panství). B. Engels proto zdůraznil, že „alespoň v moderních dějinách je dokázáno, že všechny politické boje jsou třídními boji a že všechny osvobozené boje tříd přes svou nutně politickou formu — neboť každý třídní boj je bojem politickým — jsou konečnou vedoucí k *ekonomické* osvobození. Zde tedy je stát, politický řád, prvkem podřízeným, kdežto občanská společnost, říše ekonomických vztahů, prvkem rozhodujícím“ [Engels 1950 : 411].

V Marxově pojetí přestaly být třídy statickým subjektem, staly se subjektem rozporného vývoje lidské společnosti, který potrvá jen po určité období, v určitých společenských podmínkách a bude odstraněn „plným rozvojem moderních produktivních sil... při kterém přivlastňování výrobních prostředků i výrobků, a tím i přisvojování politického panství, mono-

⁴ Pojem „skupina“ je odvozen z francouzského slova „groupe“, označujícího původně určité uspořádání osob, postav a věcí. Do sociologie byl zaveden zejména F. Tönniesem a F. Znanieckim.

⁵ V našem pojetí rozumíme sociální skupinou určité společenství lidí, mezi nimiž existuje společenský vztah, který vznikl jako výsledek objektivních pod-

mínek, v nichž lidé žijí a pracují, nebo jako výsledek jejich subjektivní činnosti.

⁶ Především je to historicky určitá úroveň výrobních nástrojů a lidských dovedností zacházet s nimi.

⁷ Jde především o mezilidské vztahy ve výrobním procesu. Obě tyto složky tvoří součást výrobního způsobu.

polu na vzdělání a duchovní vedení zvláště ní společenskou třídou se stane nejen zbytečným, nýbrž také hospodářskou, politickou a intelektuální překážkou vývoje“.⁸

V nedokončeném třetím svazku *Kapitálu* formuloval Marx problém tříd takto: „Nejdříve je třeba odpovědět na otázku: Co tvoří třídu?, přičemž nám odpověď vyplýne sama sebou, jakmile odpovíme na jinou otázku: Co dělá z dělníků, kapitalistů a pozemkových vlastníků činitele, kteří tvoří tři velké společenské třídy?“ [Marx 1956 : 432].

Také V. I. Lenin zdůraznil, že rozhodujícím prvkem systému sociálního dělení je „třídní rozčlenění současné společnosti“ [Lenin 1952 : 462]. V tomto smyslu podal charakteristickou definici tříd, přijímanou dnes všemi skutečnými marxisty. „Třídy jsou velké skupiny lidí, které se navzájem liší svým místem v historicky určitým systému společenské výroby, svým vztahem (většinou zajištěným a vytčeným v zákonech) k výrobním prostředkům, svou úlohou ve společenské organizaci práce, a tudíž způsoby nabývání a velikostí onoho dílu společenského bohatství, jímž disponují. Třídy, to jsou takové skupiny lidí, z nichž jedna si může přivlastňovat práci druhé, neboť zaujímá rozdílné místo v určité soustavě společenského hospodářství“ [Lenin 1955 : 432].

Tato Leninova definice znamená úplné rozvinutí koncepce marxistického pojetí třídy a vzájemného vztahu tříd na základě vlastnického vztahu, který je základem všech vztahů ekonomických i vztahů mezi lidmi.

Kromě rozdílů vyplývajících ze vztahu k výrobním prostředkům se třídy od sebe liší i důsledky těchto rozdílů — místem

ve společenské organizaci výroby a velikostí a formou nabývání důchodu. Přitom rozdíly v úloze jednotlivých tříd nejsou samostatnými faktory, které by samy o sobě rozhodovaly o existenci třídní diferenciace. Základním diferenciacním hlediskem je vztah k výrobním prostředkům, který se projevuje nejen jako vztah lidí k věcem, nýbrž i jako vztah lidí k sobě navzájem. Marx kritizoval názory, které za hlavní kritérium rozdělení společnosti pokládaly pouze nabývání důchodu. Ve své práci *Ke kritice politické ekonomie* napsal: „V nejpovrchnějším pojetí se rozdělování zdá rozdělováním výrobků, a tím velmi vzdálené a kvazi (jakoby) samostatné vůči ní. Ale dříve než je rozdělování rozdělováním výrobků, je 1. rozdělováním výrobních nástrojů a 2. což je další určení téhož vztahu, je rozdělováním členů společnosti mezi různé druhy výroby (podřízení individuí určitým výrobním vztahům)“ [Marx 1953 : 167].

Uvedený Marxův názor je důležitým metodologickým východiskem pro řešení charakteru třídní struktury kapitalistické společnosti, která tvoří určitou kostru společnosti, neboť „daná hospodářská struktura společnosti tvoří reálnou základnu, z níž je nutno konečnou vysvětlit veškerou nadstavbu právních a politických zřízení, jakož i náboženský, filozofický a ostatní způsob nazírání...“ [Engels 1949 : 26]. Je východiskem pro zkoumání objektivních společenských procesů a umožňuje volit objektivní kritéria při stanovení ekonomického postavení jednotlivých sociálních skupin a tříd.⁹

Třídní diferenciace je sice hlavní formou, v níž se zřetelně projevuje nerovnost lidí v třídní struktuře, zcela se tím však

⁸ Engels, B.: *Vývoj socialismu od utopie k vědě*. In: Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy II*. Praha 1950, s. 154. Nutno ještě připomenout, že dvaapadesátá kapitola třetího dílu *Kapitálu* věnovaná problematice tříd zůstala nedokončena a že se Marxovi nepodařilo splnit záměr systemizovat třídy. Nicméně jeho myšlenka zdůrazňující třídní určenost jako primární diferenciacní hledisko v sociální struktuře je patrná přinejmenším již od jeho polemiky s Proudhonem (*Bída filozofie*). Třídní hledisko je vůdčí ideou *Manifestu komunistické strany I práce Ke kritice politické ekonomie*.

⁹ Soudobá buržoazní sociologie akceptuje při charakteristice tříd buď především znaky psychologické, nebo znaky vztahující se k hospodářskému postavení. Příkladem prvního typu je šestitřídní dělení W. L. Warnera a P. S. Lunta (*The Social Life of a Modern Community*, New Haven 1941). Za důležitá dělicí kritéria považují autoři vzdělání, zdroj

příjmů a charakter povolání. „Třída je složena z rodin a skupin. Neformální činnost, jako návštěvy, tance, recepcie, čaje a velké neformální záležitosti, konstituují strukturu sociálních tříd. Osoba je členem té sociální třídy, s níž se většina účastí tohoto inuimního druhu realizuje.“ (Citované dílo, s. 82).

Příkladem druhého typu je dělení provedené Maxem Weberem, který pracoval se třemi kritérii: ekonomickým, politickým a sociálním.

Z Weberova pojetí odvozují jiní buržoazní sociologové další znaky: Theodor Geiger zdůrazňuje výši příjmů (*Aufgaben und Stellung der Intelligenz in der Gesellschaft*, Stuttgart 1949, s. 83); S. M. Lipset a H. L. Zetterberg pokládají za důležité klasifikační hledisko prestiž povolání a velikost příjmů (*A Theory of Social Mobility*, Transaction of the Third World Congress of Sociology, vol. III—IV, Amsterdam 1956, s. 155 an.).

nevyčerpává, neboť i v rámci společenských tříd existuje dělení na určité skupiny, jejichž význam nelze podceňovat. Jde o různé sociální vrstvy,¹⁰ pro jejichž rozlišování platí jiná kritéria než pro rozlišování tříd. Pro dělení na vrstvy je typické, že příslušnost k určité vrstvě neurčuje tak přesně zájmy a postoje lidí, způsob jejich myšlení a jednání, jako je tomu u příslušnosti tříd. Vrstvy je možno klasifikovat nejen podle ekonomických kritérií, výše důchodu, prestiže, povolání, vzdělání, nýbrž i podle jiných znaků — například tradic.

V marxistické terminologii se užívá pojmu vrstva v různých významech. Někdy je tímto pojmem označována určitá část třídy, vymezená na základě kritérií výše příjmů (velká, střední, drobná buržoazie), regionálních a etnických principů (židovská vrstva buržoazie). Jindy se pojmu vrstva používá pro charakteristiku rolnictva¹¹ a často je tak nazývána inteligence,¹² kterou Lenin v kapitalistické společnosti charakterizoval jako přechodnou, nepevnou a protikladnou společenskou vrstvu [Lenin 1952 : 204].

Pro pochopení marxistického pojetí „vrstvy“ je však důležité její chápání jako určité sociální skupiny lidí, která patří do třídy. Proto metodologickým předpokladem zkoumání vrstvy (kromě inteligence, která není zahrnuta do třídy) je přístup nikoli v rovině obecné, ale právě ve vztahu k třídě. Příkladem takového přístupu je Leninova metoda uplatněná při analýze sociálních skupin v Rusku [Lenin 1952 : 491—493].

Pokud jde o inteligenci, klasifikoval ji Lenin při vydělování jejích jednotlivých vrstev nikoli podle kvalifikačních znaků, nýbrž podle znaků vztahu části inteligence k různým společenským třídám. Tak například vrstvu buržoazních odborníků charakterizoval jako vrstvu „vychovanou buržo-

azií“,¹³ ale současně hovořil i o vrstvě dělníků.¹⁴ Kromě toho klasikové marxismu-leninismu upozorňovali na tři vrstvy uvnitř třídy (nižší, střední a vyšší), a to jak u rolnictva, tak u buržoazie. Nicméně je nutno zdůraznit Leninovu myšlenku: „sociální demokracie... rozděluje však ‚lid‘ na ‚třídy‘ ne proto, aby pokroková třída... netrpící polovičatostí, kolísavostí a nerozhodností mezitříd, s tím větší energií, s tím větším nadšením bojovala za věc lidu, v čele všeho lidu“ [Lenin 1954 : 105].

A proto vydělení třídy jako základního prvku v třídní struktuře kapitalistické společnosti je ústředním principem marxistické teorie tříd, z níž vyplývá, že vznik tříd je vyvolán způsobem výroby, který v dané společnosti převládá.

Základními třídami „kapitalistické společnosti jsou a mohou být jen buržoazie a proletariát: Buržoazie jako budovatel této kapitalistické společnosti, jako její vedoucí síla, jako její hybná síla — proletariát jako její hrobař. jako jediná síla, schopná ji vystřídat“ [Lenin 1955 : 193].

Avšak žádná (tedy ani kapitalistická) sociální struktura nevystupuje v „čistě“ vymodelované podobě, nýbrž vedle ní existují i prvky předchozí sociální struktury. To znamená, že vedle „systémových“ prvků vyplývajících z podstaty kapitalistického výrobního způsobu existují i „nesystémové“ prvky, které jsou produktem předchozího systému. Jde o to, že v konkrétní společnosti vedle převládajících výrobních vztahů existují i jiné výrobní vztahy. Karel Marx uváděl, že jde o zvláštnost charakteristickou pro společnost, „ve které převládá určitý výrobní způsob, i když tomtuto výrobnímu způsobu nejsou podřízeny všechny výrobní vztahy“ [Marx 1958 : 416].

Podle V. S. Semjonova [Semjonov 1972] vypadá uspořádání hlavních prvků kapitalistické sociální soustavy takto:

¹⁰ Pojmu „vrstva“ užívá K. Marx v *Manifestu komunistické strany*, když říká: „Proletariát, nejnižší vrstva nynější společnosti, se nemůže pozvednout, se nemůže vzpřítit jinak, než že bude vyhozena do povětří celá nadstavba vrstev, které tvoří oficiální společnost.“ (Marx, K. — Engels, B.: *Manifest komunistické strany*. In: Marx, K. — Engels, B.: Vybrané spisy I. Praha 1950, s. 37.)

¹¹ „Není pochyb o tom, že hlavní sociální vrstvou, která tvoří ekonomický základ maloburžoazní demokracie, je v Rusku střední rolnictvo.“ (Lenin, V. I., *Schůze moskevských stranických pracovníků*. In: Lenin. Spisy 28. Praha 1959, s. 202.)

¹² „Nikdo se neodvází popřít, že inteligence jakožto zvláštní vrstva soudobých kapitalistických společností se celkem vyznačuje právě individualismem a neschopností ke kázní a organizovanosti...“ (Lenin, V. I.: *Krok vpřed, dva kroky vzad*. In: Lenin, V. I.: Spisy 7. Praha 1953, s. 271.)

¹³ „Ale není možné donutit takto celou vrstvu, aby pracovala... Máme značnou vrstvu těchto buržoazních lékařů, inženýrů, agronomů, družstevníků...“ (Lenin, V. I.: *VIII. sjezd KSR/b*. In: Lenin, V. I.: Spisy 29. Praha 1955, s. 173.)

¹⁴ „... z dělnické třídy vystupují do popředí organizované uvědomělé vrstvy...“ (tamtéž, s. 173.)

Hierarchie	Třídy a vrstvy
Vyšší	třída buržoazie třída pozemkových vlastníků
Střední	drobná buržoazie inteligence a zaměstnanci
Nížší	dělnická třída

Jednou z hlavních tříd kapitalistické společnosti je buržoazie, „třída novodobých kapitalistů, kteří vlastní prostředky společenské výroby a využívají námezdní práce“ [Marx – Engels 1958 : 428].

Základním znakem buržoazie je vlastnictví výrobních prostředků (prostředků společenské výroby) a používání námezdní práce.

Protipólem buržoazie je proletariát, „třída novodobých námezdních dělníků, kteří nemajíce své vlastní výrobní prostředky, jsou nuceni, aby mohli žít, prodávat svou pracovní sílu“ [Marx – Engels 1958 : 428].

Pro určení příslušnosti k proletariátu jako třídě není rozhodující, zda určitý dělník nadhodnotu pro kapitalistickou třídu vytváří přímo, nebo svou prací jen připravuje hmotné podmínky pro její tvorbu a realizaci. Rozhodující je to, že spotřebou pracovní síly všech dělníků se zhodnocuje kapitál, za nějž svou pracovní sílu směňují. To znamená, že k proletariátu patří nejen přímí dělníci ve výrobě, ale také dělníci z oblasti dopravy, obchodu a služeb. Proletariátem se tedy rozumí třída vyvlastněných a námezdně pracujících dělníků, kteří směňují svoji pracovní sílu za variabilní kapitál a její spotřebou vytvářejí nebo zajišťují pro buržoazii nadhodnotu. To je objektivní proces.

Základním rysem proletariátu je prodej pracovní síly kapitalistickým podnikatelům a skutečnost, že dělník je svobodný pouze v tom, že může hledat práci kdekoli, prodávat svou pracovní sílu komukoliv a není připoután k jednomu kapitalistovi. Proto celá dělnická třída jako celek patří celé třídě buržoazie.

Nicméně ani přes tyto okolnosti netvoří proletariát zcela jednotlou masu. Skládá se z různých vrstev, jejichž vzájemný poměr i stupeň uvědomění prochází vývojem. Nutno vzít rovněž v úvahu, že v důsledku rozvoje kapitalistické ekonomiky se do řad proletariátu neustále včleňují – a v některých obdobích i masověji – další oddíly pracujících (v období průmyslové revoluce, při přechodu k monopolistickému stadiu, v období rozvoje vědeckotechnické revoluce). Kromě toho probíhají i přesuny uvnitř třídy a klesá počet přímých výrobních dělníků. K tomuto jevu dochází zčásti i v důsledku změn v technickém a technologickém základu výroby. Je známo z posledních desetiletí, že zvláště monopolní kapitál se přelévá do oblasti obchodu a služeb, aby si zajistil vhodné podmínky pro realizaci nadhodnoty a zvýšení míry zisku. To vede přirozeně i k přeskupování mezi jednotlivými vrstvami proletariátu a ovlivňuje intenzitu třídních rozporů i stav třídního uvědomění dělnictva.

S ohledem na třídní uvědomění a chování jednotlivých skupin uvnitř dělnické třídy a na jejich vztah k buržoazii rozlišovali klasikové marxismu-leninismu jádro dělnické třídy (průmyslový proletariát), vrstvu zproletarizovaných malovýrobců, kteří se dostali do postavení dělníků, a vrstvu dělnické aristokracie, o níž se Lenin vyjádřil jako o vrstvě zburžoaznělých dělníků, a to jak svými názory, tak i způsobem života. Upozornil na tendenci vytvářet „také mezi dělníky privilegované kategorie a odštěpit je od širokých mas proletariátu“ [Lenin 1957 : 306].

Součástí sociální struktury kapitalistické společnosti jsou rovněž deklasované živly, lumpenproletariát (zloději, podvodníci, žebráci, prostitutky atd.), které pocházejí z různých společenských tříd a vrstev. Pohled na třídní a sociální strukturu kapitalistické společnosti¹⁵ musí postihovat nejen základní rozdělení na hlavní a vedlejší třídy, nýbrž i dynamiku vývoje této struktury. Lenin zdůrazňoval, že „sociální struktura společnosti a státní moci se vyznačuje změnami, bez jejichž vysvětlení nelze uči-

¹⁵ Semjonov, V. S.: *Kapitalismus a třídy*, Praha, Svoboda 1972, s. 122.

nit ani krok v žádné oblasti veřejné činnosti“ [Lenin 1958 : 133].

Podstata a vývojové tendence změn v sociální struktuře soudobé buržoazní společnosti pramení především z rozkladu, polarizace buržoazní struktury na buržoazii (kapitál) a proletariát (práci). Počet příslušníků buržoazie (stejně jako maloburžoazie) se kvantitativně zmenšuje a současně se mění i její vnitřní struktura. Naproti tomu kvantitativně roste dělnická třída a zvyšuje se její význam a úloha. Roste počet příslušníků inteligence a zaměstnanců. Hlavní antagonismus mezi dělnickou třídou a buržoazií však zůstává.

* * *

Koncepce sociální struktury jsou ovlivňovány různými tendencemi: psychologickými, biologickými, ekonomickými atd. I v marxistické teorii se setkáváme s pojetím, které ztotožňuje sociální strukturu se základnou a nadstavbou.

Akademik Andrej Sirácky uvádí, že v sociální struktuře „kromě základny, souhrnu ekonomických vztahů“ — jsou obsaženy i složitými systémy zpětných vazeb fungující nadstavbové složky“ [Sirácky 1966 : 80]. K tomu uvádí schéma analýzy sociální struktury podle J. A. Ponsioena [Ponsioen 1962].

Podle Siráckého existují v sociální struktuře společnosti tři nezávislé systémy: systém kulturních vztahů, spojený se sociálním systémem — oba vnitřně svázané s normativním systémem. Jejich izolovanost je jen operativní. Každý systém je relativně samostatný, ale je současně i částí jiného systému [Sirácky 1966 : 81].

Ve své monografii uvádí F. Charvát dvě schémata, přibližující extenzi,¹⁶ představující „transformaci dialektického vztahu základny a nadstavby při přechodu ‚základnonadstavbové‘ strukturaře společnosti k její strukturaci na ekonomickou a sociální oblast“ [Charvát 1973 : 347].

Souhrn tříd, společenských vrstev a skupin a systém jejich vzájemných vztahů tvoří sociální strukturu společnosti [Marxisticko 1973 : 287].

Je nepochybné, že sociální strukturu tvoří dialektika sociálních sil a vztahů v procesu celospolečenské výroby, a proto nelze sociální strukturu redukovat pouze na ekonomickou strukturu, nýbrž ve shodě s Leninem je nutno chápat ekonomickou strukturu jako obsah a spolu s ním i politickou a ideovou formu [Lenin 1951 : 426] jako součást sociální struktury společnosti.

Pochopení problému umožňuje Marxovo materialistické pojetí dějin s ústředním pojmem společensko-ekonomické formace, který označuje typ společnosti. Pojem společensko-ekonomické formace je charakterizován určitým výrobním způsobem a specifickou ekonomickou strukturou a jí odpovídající kulturní a ideologickou nadstavbou.

Vedle základny a nadstavby zahrnuje společensko-ekonomická formace i některé další významné prvky společenského života, jako je způsob života, rodina atd. Avšak základna a nadstavba určují specifiku společensko-ekonomické formace jako uceleného organismu.

Z toho tedy plyne, že součástí sociální struktury jsou nejen vztahy mezi sociálními skupinami navzájem a sociálními skupinami na jedné a sociálním systémem na druhé straně, ale i způsob materiální produkce a rozdělování materiálních a duchovních hodnot — jakožto výsledků činnosti lidí.

Základem sociální struktury je tedy sled cyklů: potřeba, výroba, rozdělování a spotřeba spolu s vazbami sociálních vztahů mezi společenskými skupinami a jednotlivci. V tomto smyslu je možno chápat sociální strukturu jako dialektickou jednotu dvou relativně samostatných stránek života společnosti: strukturální a funkční. Vedle materiální výroby je významná i složka psychologická.¹⁷ Pro určení sociální struktury je nejdůležitější dosažená úroveň materiální a kulturní produkce (především materiálně technické základny) a výrobních vztahů, které vznikají mezi lidmi v procesu výroby.

Jestliže vymezíme vazby a vztahy v dané struktuře působící mezi třídami, vynikne

¹⁶ F. Charvát používá tohoto pojmu ve smyslu: „sociální“ je extenzí „ekonomického“ a „ekonomické“ je intenzí „sociálního“ (Charvát 25–26, 245).

¹⁷ Někteří sociologové a psychologové upozorňují,

že existují psychologická pojetí, jejichž prostřednictvím si individua uvědomují své vzájemné vztahy a závazky. Tato pojetí mají jak osobní, tak neosobní charakter.

třídní struktura, která určuje charakteristické znaky tříd. Proto marxistická teorie sociální struktury akcentuje existenci společenských tříd, které vznikly jako výsledek ekonomické činnosti lidí a jejich rozdílného postavení v určitém systému společenské výroby.

A. Sociální struktura socialismu je charakterizována upevněním společenského vlastnictví výrobních prostředků a řízením společenských procesů, plánovitou organizací výroby a sociálního života vůbec. Protože tato společnost vyšla z kapitalismu, má ve všech vztazích — ekonomických, mravních, duchovních — jeho „mateřská“ znaménka. Jde zejména o pozůstatky staré dělby práce, zbytky sociální nerovnosti i přežitky ve způsobu života a vědomí lidí. Socialismus mění vztahy mezi lidmi především podle stupně dosažené ekonomické přeměny.

Pro socialismus jako zřízení, které nahradilo revoluční cestou kapitalismus a předkapitalistické výrobní vztahy, lze vytýpat řadu obecných rysů:

V hospodářské oblasti je to socialistický způsob výroby, který vylučuje vykořisťování a spočívá na dvou hlavních formách socialistického vlastnictví — státním a družstevním. Tento způsob výroby vychází z průmyslově rozvinuté materiálně technické základny s převahou strojové práce nad ruční. Centralizovaná plánovaná výroba je organizována na základě zboží směny, principů chozrasčotu a osobní hmotné zainteresovanosti pracovníků. Rozdělování se provádí ve zboží peněžní formě.

Zajišťuje se realizace principu „každý podle svých schopností, každému podle jeho práce“.

V sociálně politické oblasti uvádí prof. Butenko v definici socialismu tyto znaky:

- odstranění třídních antagonismů a existence tříd se společnou socialistickou podstatou;
 - moc pracujících vedených dělnickou třídou a její marxisticko-leninskou stranou;
 - demokratickou účast mas na řešení základních otázek společnosti;
- v oblasti vědomí pak:

- převahu marxisticko-leninské ideologie;
- převzetí progresivní kultury;
- značné oslabení vlivu maloburžoazní a náboženské ideologie.

V diskusi vědců ze socialistických zemí o sociální struktuře socialismu, organizované ve dnech 8.—9. 10. 1970 redakcí časopisu Otázky míru a socialismu (Otázky míru... 1970 : 33—53), se objevily ještě některé další myšlenky:

- výstavba rozvinutého socialismu je úkol dlouhodobý a nelze jej posuzovat pouze z hlediska likvidace přežitků kapitalismu a bezprostřední přípravy komunismu;
- při charakteristice rozvinutého socialismu se nelze orientovat jen na jednu stránku společenského života — na produktivitu práce;
- rozvinutou socialistickou společnost je nutno budovat jako alternativu státně monopolistického kapitalismu.¹⁸
- rozvinuté socialistické výrobní vztahy lze vytvořit i tehdy, není-li ještě úroveň výrobních sil socialismu vyšší než v nejvyspělejších kapitalistických zemích, avšak rozhodujícím předpokladem přechodu ke komunistickým výrobním vztahům je vytvoření materiálně technické základny komunismu. Rozhodujícím faktorem tohoto přechodu je zdokonalení výrobních vztahů;
- obecné rysy socialismu a komunismu mají pro společenské vztahy v obou fázích určující význam.¹⁹

Je známo, že Lenin upozorňoval: „Vědecký rozdíl mezi socialismem a komunismem je však jasný. To, co se obvykle nazývá socialismem, nazval Marx „první“ neboli nižší fází komunistické společnosti. Pokud se výrobní prostředky stávají společným vlastnictvím, potud můžeme i zde použít termínu „komunismus“, máme-li na paměti, že je to *neúplný* komunismus... Ve své první fázi, na svém prvním stupni komunismus *nemůže* být ještě ekonomicky úplně zralý, úplně prost tradic nebo stop kapitalismu“ [Lenin 1956 : 484]. Lenin současně zdůrazňoval, že „politický rozdíl mezi první čili nižší a mezi vyšší fází ko-

¹⁸ Prof. G. Heyden, doktor filozofických věd (Berlín).

¹⁹ Prof. Z. Apofo, kandidát ekonomických věd (Sofia).

munismu pravděpodobně bude časem veliký...“ [Lenin 1956 : 484].

B. *Formování nové společnosti* začíná v přechodném období mezi kapitalismem a socialismem. Zkušenosti z vývoje socialismu v Sovětském svazu umožňují stanovit určité etapy:

1. Vytvoření základů, čili fundamentu socialistické ekonomiky na začátku třicátých let. Tehdy již převládl v ekonomice socialistický sektor. Zatímco v průmyslu kryl socialistický sektor převážnou část produkce, v zemědělství nebyly socialistické přeměny dokončeny a existovala určitá část soukromých rolnických hospodářství. Vyrošovatelské třídy byly v základě zlikvidovány, i když existovaly ještě jejich zbytky. Otázka „kdo z koho“ byla vyřešena ve prospěch socialismu.

2. Vítězství socialismu v SSSR bylo dosaženo v druhé polovině třicátých let. To znamená, že socialistická přestavba hospodářství byla v základě dokončena. I když zbožní malovýroba se udržela, neměla už v národním hospodářství významnější úlohu. Podstatně se změnila politická nadstavba, rozšířila se sociální základna státu dělnické třídy a prohloubila se socialistická demokracie. V ideologické oblasti bylo dosaženo vítězství kulturní revoluce.

Vítězstvím socialismu se končí přechodné období a začíná nová etapa — etapa upevňování socialismu, dovršování jeho výstavby, využívání jeho velkých vnitřních možností a příprava podmínek pro postupný přechod ke komunismu [Glezerman — Otázky míru 1970].

K úkolům, které řeší socialismus, patří zejména: likvidace třídního a národnostního útlaku, politické a hospodářské osvobození pracujících, přeměna veškerého bohatství společnosti v majetek lidu, likvidace hospodářských krizí, zajišťování plánovitého růstu ekonomiky, podřízení vývoje výroby růstu životní úrovně a rozvoji člověka. V tomto období však ještě není zabezpečena hojnost statků, plná rovnost lidí ani sociálně homogenní společnost. Tyto úkoly se řeší v procesu přerůstání socialismu v komunismus.

Vztah mezi socialismem a komunismem

lépe vyjadřuje teze o dvou fázích vývoje téže společensko-ekonomické formace, nikoli teze, že socialismus je relativně samostatná formace.²⁰

Socialistickou strukturu nelze studovat jen v klidu, nýbrž v její dynamice. „Je důležité si vyjasnit,“ psal Lenin, „jak bezměrně klamná je obvyklá buržoazní představa, že socialismus je něco mrtvého a strnulého, něco, co je dáno jednou provždy“ [Lenin 1956 : 485].

V rámci obecných etap, které jsou vlastní všem zemím, je možná stupňovitost procesů při vytváření nové společnosti, různá posloupnost v přestavbě společenského života. Na tuto zvláštnost a specifičnost upozorňoval Lenin ve stati *O naší revoluci*: „... při všeobecné zákonitosti vývoje v celé světové historii nejsou nikterak vyloučena, nýbrž naopak, jsou pravděpodobná jednotlivá období vývoje, která se vyznačují buďto svérázností formy, nebo svérázností způsobu tohoto vývoje“ [Lenin 1955 : 475].

Tento Leninův závěr se opírá o různost předpokladů, které má ta či ona země pro vybudování socialismu; mohou se lišit stupněm rozvoje ekonomiky a kulturního rozvoje, národními zvláštnostmi ve struktuře ekonomiky, geografickou polohou území, psychologickými rysy obyvatelstva, tradicemi, konkrétním průběhem třídního boje a rozložením třídních sil. K tomu je nutno připočítat vlivy mezinárodní. Nicméně obecné tendence vývoje jsou stejné ve všech zemích, i když v různých etapách může dojít k zostření třídního boje, které je dáno specifickými podmínkami a není závazné pro jiné země na stejném vývojovém stupni.

C. *Charakteristické znaky (rysy) zralé sociální struktury socialismu*

Rozvinutý socialismus se vyznačuje tím, že se všestranně projevují přednosti jeho zřízení, jeho hospodářského a politického systému, a plně působí jeho objektivní zákonitosti a principy. Jde o spojení nových společenských vztahů s vědeckotechnickou revolucí. Je to velmi důležitá etapa na cestě ke komunismu [Butenko — Otázky míru 1970].

²⁰ Tato teze se ve zmíněné diskusi v *Otázkách míru a socialismu* v roce 1970 objevila nejen u A. Butenka, ale zejména u G. Heydena.

míru a socialismu v roce 1970 objevila nejen u A.

Mezi hlavní kritéria rozvinutí výstavby socialismu lze zařadit: úroveň materiálně technické základny, kterou charakterizuje uplatňování soudobých poznatků vědeckotechnické revoluce a jim odpovídající stupeň koncentrace, zespolečnění a internacionalizace výroby; odstranění podstatných rozdílů v produktivitě práce v hlavních sférách výroby: v průmyslu, zemědělství, stavebnictví atd. V jednotlivých zemích může mít materiálně technická základna své zvláštnosti.

Ekonomická struktura rozvinutého socialismu je založena na dvou formách společenského vlastnictví a vyznačuje se všestranným uplatňováním ekonomických zákonů. Hmotná životní úroveň v rozvinuté socialistické společnosti musí být vyšší než průměrná úroveň ve vysoce vyspělých kapitalistických zemích.

Sociální struktura této společnosti se vyznačuje tím, že v ní nejsou antagonistické třídy a dochází ke stírání některých podstatných rozdílů mezi společenskými třídami, které jsou svou podstatou socialistické. Politická moc již nevystupuje jako diktatura proletariátu, ale jako moc všeho lidu, vedeného dělnickou třídou a marxistickoleninskou stranou. Politický systém rozvinuté socialistické společnosti tvoří lidová vláda (z hlediska projevu i účasti na utváření mocenských orgánů a vypracování státních rozhodnutí) [Butenko — Otázky míru... 1970].

Pokud jde o politickou organizaci, lze uvést tyto rysy:

- efektivní mechanismus lidové kontroly, který včas odstraní odchylky od socialistických principů nebo deformování stranické linie;
- záruky zákonitosti, pořádku, sociálních práv a politických svobod osobnosti;
- soustava zajišťující správný výběr kvalitních lidí do všech funkcí správy, pevné demokratické tradice;
- vysoký rozvoj kultury, vědy a vzdělanosti obyvatelstva;
- pevné řízení celého procesu komunistickou stranou;
- všestranná spolupráce s bratrskými zeměmi a koordinace zahraniční politiky.

K sociálním kritériím socialismu patří sociálně ekonomická jednota společnosti, rovnoprávnost lidí a národů, reálný postup k beztřídní společnosti, postupné odstraňování rozdílů mezi městem a vesnicí a mezi lidmi duševní a fyzické práce.

Důležitým metodologickým východiskem pro zkoumání sociální struktury socialismu je komplexní přístup, který postihuje celý složitý sociální organismus, a konkrétně historický přístup, který bere v úvahu i stupeň světového vývoje.

Jádrem sociální struktury socialismu je třídní struktura. Základní vztahy mezi třídami jsou zbaveny třídního antagonismu. Objektivním základem těchto nových vztahů jsou socialistické formy hospodaření a společenské vlastnictví výrobních prostředků.

Základními prvky třídní struktury socialismu jsou dělnická třída a družstevní rolnictvo a sociální vrstva inteligence.²¹ Kromě těchto základních prvků existují v některých socialistických zemích skupiny soukromě hospodařících rolníků, řemeslníci a obchodníci, jejichž počet i význam se zmenšují a které postupně mizí.

Ekonomickým základem existence dvou neantagonistických tříd — dělnictva a rolnictva — je rozdíl mezi úrovní vývoje průmyslové a zemědělské výroby a existence dvou forem socialistického vlastnictví. Z tohoto faktu vyplývají určité rozdíly ve vztahu obou tříd k výrobním prostředkům, jejich role při organizování společenské práce, způsobu získávání příjmů atd.

Ve vývoji třídní struktury socialismu se prosazují dvě tendence:

- tendence k sociální homogenosti, tj. proces postupného stírání podstatných rozdílů mezi třídami;
- tendence k diferenciaci — zejména růst profesionální diferenciaci, který ovšem nevede ke konzervaci třídní diferenciaci.

Oba tyto procesy se vzájemně podmiňují a jsou znakem i součástí překonávání třídní diferenciaci pod vedením dělnické třídy, která má objektivní zájem na pozitivních kvalitativních sociálních přeměnách — tj. na osvobození člověka z ekonomického, so-

²¹ Toto pojetí vyplývá z charakteristiky sovětské společnosti, provedené J. V. Stalinem v roce 1936 v referátu *O návrhu ústavy SSSR na mimořádném*

VIII. všesvazovém sjezdu sovětů (Otázky leninismu, Praha 1950, str. 509).

ciálního a ideologického vlivu bývalých vládnoucích tříd.

Vytváření sociální struktury socialismu neprobíhá automaticky anebo živelně. Je to společenský proces, cílevědomě řízený a usměrňovaný komunistickou stranou.

V této souvislosti je nutno zdůraznit význam poznávací funkce strany. Jejím smyslem je kriticky analyzovat poznatky shromážděné státními institucemi a posuzovat názory a náměty pracujících a na tomto základě dospívat k samostatným závěrům a uplatňovat je ve vlastní řídicí činnosti. Závěry analýz se stávají směrnici pro rozpracovávání konkrétních úkolů, zejména v národohospodářských plánech. Poznávací úloha komunistické strany zabezpečuje stabilitu a perspektivu ve vývoji společnosti.

Další významná funkce strany je její organizátorská funkce, spočívající ve stranickém vedení tříd a sociálních skupin. Jejím obsahem je zabezpečování společného a aktivního přístupu socialistických tříd a skupin inteligence k dalšímu rozvoji společnosti. Základní otázkou této funkce strany je vytváření jednoty zájmů obou tříd a vrstvy inteligence v oblasti ekonomické, politické a ideologické. Aktivní podíl na změnách společenského pohybu se může realizovat pouze na základě konkrétního politického řízení společnosti. V tomto smyslu vystupuje organizátorská a avantgardní funkce strany v celospolečenském procesu a v ekonomice.

Jednota poznávací a organizátorské funkce strany ve společnosti zajišťuje trvalé působení a konkrétní politické vedení mas. Je dána schopností sjednocovat obecný zájem dělnické třídy, zájem celospolečenský s dílčími zájmy různých sociálních skupin na principech marxismu-leninismu. Cílem tohoto vedení je dosažení vyššího stupně politické a morální jednoty společnosti.

Předpokladem splnění těchto funkcí je, aby strana byla ideově a organizačně pevná a jednotná.

„Jednotu vytvářenou v těžkém a složitém boji musí strana při plném a důsledném uplatňování stanov prohlubovat a rozvíjet, strážet jako oko v hlavě semknutost stranických řad a nedopustit oslabování jejího

revolučního, marxisticko-leninského internacionálního charakteru.“ [Rezoluce... 1970].

Rezoluce o jednotě strany ukládá dlouhodobou a koncepční ofenzivní politickou a ideologickou práci strany, soustředěnou na:

- překonávání pravicově oportunistických postojů, revizionistických teorií, ideologie maloměšťáctví, na soustavné odhalování pravicové platformy;
- opatření, která budou účinně mařit snahy pravice získat mocenské a ideologické pozice a organizačně jí znemožní ovlivňovat veřejné mínění;
- překonání nedostatků při výstavbě socialismu, v práci strany, státních, hospodářských a společenských orgánů a organizací;
- soustavnou péči o čistotu stranických řad, zabránění pronikání cizích elementů do strany, výrazné posílení dělnického charakteru strany.

Leninský obsah jednoty strany vychází z těchto principů:

- z jednoty ideové, založené na třídním přístupu, na důsledném a tvořivém uplatnění zásad marxismu-leninismu;
- z jednoty organizační, vyjádřené iniciativním a disciplinovaným přístupem členů strany k plnění stranických úkolů a stanov strany;
- z jednoty politické a akční, která zavazuje všechny stranické organizace a členy strany k důslednému plnění linie strany, obsažené v usnesení sjezdu, ústředního výboru a nižších stranických orgánů;
- z jednoty internacionální, zajišťující, aby strana byla pevným článkem mezinárodního komunistického hnutí a aktivně přispívala k plnění závěrů moskevských porad z roku 1969.

Prohlubování organizační jednoty strany vyžaduje:

- důsledné uplatňování principů demokratického centralismu;
- péči o rozvoj vnitrostranické demokracie v rámci stanov strany;
- vyvozování závěrů z pasivity členů strany.

Revizionistický výklad úlohy komunistické strany v socialistické společnosti je

faktickým pokusem o likvidaci její vedoucí role a vychází z učení buržoazní sociologie o pluralitních systémech (s pluralitní ekonomikou, politikou a ideologií). Zvláště typická a rozšířená je v tomto směru koncepce Dahrendorfova, která vychází z předpokladu, že socialismus a kapitalismus jsou dvě varianty téže „industriální společnosti“ a že každá industriální společnost se člení na relativně samostatné oblasti činnosti (ekonomika, politika, právo, kultura, ideje). Vzájemné ovlivňování těchto oblastí a příslušných „elit“ vytváří určitou rovnováhu ve společnosti; úkolem politiky je zabránit ve vyhrocování konfliktů [Dahrendorf 1961 : 225, 230].

Teorie „pluralizace politiky“ vyžaduje, aby si jednotlivé skupiny mohly vytvářet své vlastní politické reprezentace, mohly se svobodně střetávat a z tohoto „dialogu“ má vyplynout jakási „obecná politika“. Tento požadavek se promítá do koncepce systému více stran a nátlakových skupin, nazývané „volná hra politických sil, která vyústí v základní soulad politických zájmů“. To je politická platforma tzv. modelu „demokratického socialismu“.

K teoretickým východiskům politického pluralismu patří tzv. skupinové pojetí politiky a skupinové pojetí demokracie. Podstatou této „teorie“ je chápání politiky jako konfliktu a sjednocování různých politických zájmů všech sociálních skupin. Rozsah demokracie je v tomto pojetí tím větší, čím více politických skupin existuje. Argumentací se stala údajná větší možnost kontroly atomizovaných politických organizací a existence opozice.

Teorie politického pluralismu předpokládá, že socialistická společnost bude rozvíjena v živelném střetávání zvláštních zájmů. Taková představa však popírá právě jednu z podstatných charakteristik socialismu: cílevědomé řízení společenských procesů, využívající všech materiálních a duchovních zdrojů k rozvoji výroby, orientaci potřeb a k postupnému osvobozování člověka od závislosti na přírodě a vnějších sociálních omezeních.

Mechanické přenesení politického pluralismu z buržoazního politického mechanismu do socialismu nepřihlíží k základním odlišnostem zejména ve výrobních vztazích.

I v kapitalismu je volná hra politických sil fikcí, protože výrobní prostředky jsou v rukou vládnoucí třídy, která vždy potlačí jakýkoli pokus o změnu vlastnických vztahů. V socialismu, kde jsou výrobní prostředky v rukou státu, je „volná hra politických sil“ výzvou k boji o mocenské ovládnutí státu, o získání určujícího vlivu na výrobní prostředky, na výrobní vztahy, a tudíž na charakter společenského řádu.

K tomu koneckonců směřovaly i pokusy nejdříve oslabit vedoucí úlohu strany a nahradit ji pouhým „ideovým působením“ a potom ji zrušit a vytvořit pluralitní systém více stran a organizací.

Odpověď na úsilí revizionistických a pravicových sil o rozbití socialistické sociální struktury dává *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*, které je významným teoretickým dokumentem s mezinárodní platností.

Literatura

- Dahrendorf, R.: *Gesellschaft und Freiheit*. München 1961.
 Engels, B.: *Anti-Dühring*. Praha 1949.
 Geiger, T.: *Aufgaben und Stellung der Intelligenz in der Gesellschaft*, Stuttgart 1949.
 Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Edice Studie č. 11/1973.
 Lenin, V. I.: *Spisy* 1. Praha 1951.
 Lenin, V. I.: *Spisy* 2. Praha 1952.
 Lenin, V. I.: *Spisy* 3. Praha 1952.
 Lenin, V. I.: *Spisy* 4. Praha 1952.
 Lenin, V. I.: *Spisy* 6. Praha 1953.
 Lenin, V. I.: *Spisy* 7. Praha 1953.
 Lenin, V. I.: *Spisy* 9. Praha 1954.
 Lenin, V. I.: *Spisy* 17. Praha 1958.
 Lenin, V. I.: *Spisy* 22. Praha 1957.
 Lenin, V. I.: *Spisy* 25. Praha 1956.
 Lenin, V. I.: *Spisy* 28. Praha 1959.
 Lenin, V. I.: *Spisy* 29. Praha 1955.
 Lenin, V. I.: *Spisy* 33. Praha 1955.
 Lipset, L. M. — Zetterberg, H. L.: *A Theory of Social Mobility*. Transaction of the Third World Congress of Sociology. Vol. III—IV. Amsterdam 1956.
 Marx, K.: *Kapitál* III/2. Praha 1956.
 Marx, K.: *Ke kritice politické ekonomie*. Praha 1953.
 Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě* I. Praha 1958.
 Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 4. Praha 1958.
 Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 6. Praha 1959.
 Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 19. Praha 1966.
 Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 20. Praha 1966.
 Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 21. Praha 1967.
 Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 27. Praha 1968.
Marxisticko-leninská filosofie. Praha 1973.
Mezinárodní porada komunistických a dělnických stran, Moskva 1969.
Otázky leninismu. Praha 1950.

Otázky míru a socialismu č. 12/1970. Praha 1970.

Ponsioen, J. A.: *The Analysis of Social Change Reconsidered*. Sociological Study. S'Gravenhage 1962.

Rezoluce k aktuálním otázkám jednoty strany, schválená dne 11. prosince 1970 na plénu ÚV KSČ a potvrzená XIV. sjezdem KSČ.

Semjonov, V. S.: *Kapitalismus a třídy*. Praha 1972.

Sirácky, A.: *Sociológia*. Bratislava 1966.

Warner, W. L. — Lunt, P. S.: *The Social Life of a Modern Community*. New Haven 1941.

Резюме

Ванек А.: К пониманию социальной структуры

К основным категориям, исследуемым социологией, относится категория классовой и социальной структуры общества. В более широком смысле слова это понятие адекватно понятию общественно-экономической формации, которым К. Маркс пользуется в предисловии «К критике политической экономии», обозначая так в смысле материалистического понимания истории исторический тип общества. Из данного понимания социальной структуры следует, что социальная структура воспроизводится общественным производством и, наоборот, общественное производство обусловлено определенной социальной структурой общества.

Поэтому вполне понятно требование Ленина — исследовать определенные формы организации общества, сформулированное им в одной из первых его работ.

В выступлении на VIII-м съезде РКП(б) Ленин подчеркивал, что основными классами капиталистического общества могут быть лишь буржуазия и пролетариат. Эта основная классификация в рамках буржуазной структуры имеет место и в условиях процессов, осуществляющихся в социальной структуре развитых капиталистических стран. Поэтому марксизм-ленинизм отрицает такое понимание общества, где исчезает, или ступшевыается основной классовый антагонизм. Это отрицание полностью относится и к тем теориям социальной стратификации и социальной мобильности, которые стремятся заменить марксистско-ленинскую теорию классов и классовой борьбы.

Теория социальной стратификации является наиболее распространенным методом измерения социальной дифференциации в буржуазной социологии. Ее авторы (в частности, Р. Дарендорф и Т. Парсонс) некритически признавались у нас, несмотря на их явный антикоммунизм.

Социальная структура социализма имеет свои общие черты, ее классовая структура состоит из неантагонистических классов, причем нельзя не учитывать и игнорировать наличие антагонистических остатков старой классовой структуры, в частности, многочисленного слоя мелкой буржуазии в деревне и среди городского населения (Уроки кризисного развития в партии и обществе в период после XIII-го съезда, стр. 7). Это западающее познание и недооценку данного факта наше

общество дорого заплатило кризисным развитием в 1968—1969 г. г.

Поэтому вопросы изучения социальной структуры общества столь актуальны, поэтому они постоянно относятся к основным задачам марксистской социологии.

Summary

Vaněk A.: Towards the Conception of Social Structure

One of the basic concepts studied by sociology is that of the society's class and social structure. In a broader sense of the word, this concept is adequate to the concept of socio-economic formation used by K. Marx in his Preface to "A Contribution to the Critique of Political Economy", designating — in the sense of the materialistic conception of history — a historical type of society. It follows from this conception of social structure that social structure is reproduced by social production and, vice versa, social production is conditioned by a particular social structure of society.

This is what makes Lenin's call for studying certain forms of social organization, as it was formulated in one of his first works, fully understandable.

In his address to the 13th Congress of the Bolshevik Party of Russia, Lenin pointed out that it is only the bourgeoisie and the proletariat that may form the basic classes of capitalist society. This basic division within the bourgeois structure holds good also under the conditions of processes taking place in the social structure of advanced capitalist countries. Consequently, Marxism-Leninism rejects such a classification of society wherein the underlying class antagonism is either obscured or wiped out. In a high degree, this rejection refers to the theories of social stratification and social mobility meant to replace the Marxist-Leninist theory of classes and class struggle.

The social-stratification theory represents the most widespread method of measuring social differentiation in bourgeois sociology. Its authors (especially R. Dahrendorf and T. Parsons) were uncritically accepted in this country — in spite of their demonstrable anticommunism.

The social structure of socialism has its own generally valid characteristics and preserves the class-structure basis of non-antagonistic classes, while the existence of antagonistic residues of the old class structure — particularly the large stratum of petty bourgeoisie both in villages and among the urban population — should not be omitted or ignored (Advice Ensuing from the Crisis Development in the Party and in Society after the 13th Congress, p. 7). Our society paid dear for this belated recognition and underestimation by the crisis development in 1968—1969.

Research into the social structure of society belongs now to the basic tasks of our sociology.

Změny sociálně třídní struktury v Polsku a proces integrace národa

Sociálně třídní struktura společnosti znamenala v lidovém Polsku podstatné změny. Lze v ní rozlišit čtyři základní složky: dvě základní třídy — dělnickou třídu a rolnictvo; diferencovanou sociální vrstvu — inteligenci — a mezitřídní skupinu — maloburžoazii. Existují také pozůstatky vykořisťovatelských tříd, tzv. kapitalistické a parazitní prvky ve městě i na venkově. Jednotlivé sociální třídy a vrstvy jsou vnitřně diferencované a dělí se na různé části, sociální skupiny s různými společenskými závažnými rysy.

1. Místo dělníků v třídní a sociálně profesionální struktuře

Sociálně politická role dělnické třídy

V třídní struktuře představují dělníci jádro jedné ze základních tříd společnosti — dělnické třídy. Tato třída zahrnuje kromě tradičních továrních dělníků i jiné sociálně profesionální kategorie, jejichž třídní postavení je podobné (část tzv. technického personálu, pracovníků obchodu a služeb).

Dělnická třída se od druhé základní třídy — rolnictva — liší z hlediska: 1. vztahu k výrobním prostředkům, 2. místa ve společenské dělbě práce, 3. zdroje příjmu, 4. podmínek práce a mimopracovního života, kultury.

I když jak dělníci, tak rolníci jsou formálními spoluvlastníky celospolečenského majetku, dělníci — na rozdíl od rolníků — pracují v zespolčenštěném sektoru národního hospodářství, kde je jejich postavení dvojí povahy: jsou totiž zároveň námezdními pracovníky i spoluvlastníky; rolnictvo je zase spjato převážně s individuálním malovýrobním hospodářstvím, které je zpravidla četnými vazbami spojeno s plánovaným socialistickým sektorem.

Podle posledních výsledků sčítání lidu z roku 1970 činí počet pracujících dělníků

6820 tisíc osob, což je 41,5 % všech pracujících (individuálních rolníků je 32,9 %, duševních pracovníků 22,9 %, ostatních 2,7 %).

Počet individuálně hospodařících rolníků, pro něž *hlavním* zdrojem obživy je práce v zemědělství, činil v roce 1970 okolo 5,4 miliónu osob, tj. 33 % ekonomicky činných. Přesnější údaje poskytuje statistika domácností individuálně hospodařících rolníků. Na konci roku 1970 jich bylo 3,4 miliónu, tj. 35 % všech domácností (hospodářství nad 0,5 ha 3 milióny, tj. okolo 30 % všech hospodářství). V zemědělských družstvech bylo v roce 1970 35 tisíc rodin, přičemž počet členů činil 37 tisíc osob. Jak ukazuje tabulka 1, dělníci jsou spjati především s průmyslem, stavebnictvím a dalšími odvětvími mimo zemědělství.

Zdrojem příjmu dělníků je mzda závislá na výsledku práce celého hospodářství, zatímco příjmy rolníků závisí především na charakteru vlastního hospodářství a jeho rentabilitě.

Uvedené sociálně ekonomické rozdíly determinují rozdílnost životních podmínek a kultury a také protiklady zájmů mezi dělnickou třídou a rolnictvem. Jsou to historicky vytvořené rozdíly a protiklady, které se postupně stírají v důsledku procesů urbanizace venkova, zaměstnání obyvatelů venkova mimo zemědělství, mechanizace práce a profesionalizace rolnických povolání, spojování rolnických hospodářství se socialistickou ekonomikou.

Zprostředkující místo mezi dělnickou třídou a rolnictvem zaujímá početná kategorie tzv. kovorolníků — lidí, kteří bydlí v zemědělských usedlostech a pracují hlavně nebo výlučně mimo zemědělství. Tato kategorie zahrnovala v roce 1970 2,9 miliónu osob, tj. 43 % činných (v rámci hlavního nebo vedlejšího zaměstnání) ve vlastním hospodářství a 28 % pra-

Tabulka 1. Složení dělníků v nejdůležitějších odvětvích národního hospodářství v letech 1931–1970

Odvětví národního hospodářství	V tisících osob			V procentech		
	1931	1960	1970	1931	1960	1970
Zemědělství	1302	328	410	37,3	7,0	6,2
Průmysl	958	2382	3460	27,5	50,0	52,6
Stavebnictví	65	561	766	1,8	12,5	11,6
Průmysl a stavebnictví (celkem)	1023	2943	4226	29,3	62,5	64,2
Doprava a spoje	187	448	650	5,4	9,5	9,9
Ostatní odvětví	977	973	1288	28,0	21,0	19,7
Doprava, spoje a ostatní odvětví (celkem)	1164	1421	1938	33,4	30,5	29,6
Celkem	3489	4692	6574	100,0	100,0	100,0

Pramen: Statistické ročenky 1939, 1971.

cujících mimo zemědělství. Na každých 100 individuálních hospodářství připadalo 41 osob pracujících hlavně a 45 osob pracujících výlučně mimo zemědělství, tj. dohromady 86 osob. Z celku venkovského obyvatelstva pracuje 43 % mimo zemědělství. Tyto údaje svědčí o procesech urbanizace venkova, o stírání rozdílů mezi dělnickou třídou a rolnictvem, o změnách profesijní struktury na vesnici.

V míře, v níž jsou překonávány třídní rozdíly mezi velkými společenskými skupinami (dělníky, rolníky a maloburžoazií), a to zejména v rámci socialistického sektoru národního hospodářství, vystupují do popředí sociálně profesijní rozdíly.

Kritéria odlišující sociálně profesijní a funkčně organizační skupiny jako prvky sociálně profesijní struktury: 1. *odvětví národního hospodářství*; 2. *funkce* ve společenské organizaci práce a v systému řízení (funkce výrobní a nevýrobní, tvůrčí a mechanické, řídicí a výkonné); 3. *charakter práce* (práce převážně fyzická nebo převážně duševní), stupeň složitosti a tvůrčí povahy práce, do značné míry podmíněný úrovní technického vybavení a stupněm mechanizace práce; 4. *úroveň a charakter požadované kvalifikace* a profesijní přípravy. Na uvedených rysech závisí i *místo v systému odměňování*. Skupiny vymezené na základě těchto kritérií mají často své specifické ekonomické zájmy, protikladné zájmům jiných skupin. Uvedená kritéria lze možné obecně převést na místo ve společenské dělbě práce, role

ve společenské organizaci práce a v systému řízení.

Místo dělníků v sociálně profesijní struktuře je v podstatě závislé na těchto kritériích, která naznačují především rozdíly mezi dělnickou třídou a vrstvami inteligence a také rozdíly uvnitř dělnické třídy.

V podmínkách polské společnosti se inteligence v podstatě neliší od dělníků z hlediska vztahu k výrobním prostředkům, i když některé její části (řídicí pracovníci) mají bezprostředně větší vliv na dispozici s výrobními prostředky. S výjimkou technické inteligence funguje většina skupin inteligence mimo sféru materiální výroby. Tyto skupiny nepředstavují prvek třídní struktury v úzkém slova smyslu.

Rozdíly mezi dělníky a inteligencí se týkají hlavně *funkcí v organizaci práce a systému řízení* (funkce tvořivé, intelektuální a řídicí nebo funkce převážně výkonné), *charakteru práce* (práce převážně duševní, práce převážně fyzická), *úrovně vzdělání a kvalifikace* a také relací ve sféře rozdělování (velikost příjmů a životní styl).

Rozdíly mezi dělníky a inteligencí – na rozdíl od diferencí mezi dělníky a rolníky – nemají v podstatě charakter třídních rozdílů. Lze je označit jako *sociálně profesijní a funkčně organizační*. Na základě těchto rozdílů vznikají protiklady zájmů, které se projevují v různých formách. Jsou to rozdíly a protiklady v rámci v podstatě jednotných zájmů a jednoty cílů.

Přeměna vnitřní struktury dělnické třídy v důsledku industrializace a technického pokroku

Pokud jde o *vnitřní strukturu dělnické třídy*, lze uvažovat o změně kritérií určujících sociální diferenciaci v různých obdobích poválečného rozvoje polské společnosti. V prvním období měly rozhodující význam rozdíly spjaté se sociálním původem, rozdíly mezi dělníky z hlediska vztahu k výrobním prostředkům a vazby k rolnickému hospodářství, rozdíly v délce začlenění do dělnické třídy. Na základě těchto kritérií bylo možné určit: 1. kádrové dělníky s dlouhou tradicí tohoto postavení v rodině, 2. formující se dělníky, vycházející z jiných sociálních tříd a vrstev, s určitými rysy maloburžoazní minulosti, 3. pracovníky přecházející z dělnického prostředí do jiných vrstev a deklasované prvky. Podle výsledků výzkumu ve středních a velkých průmyslových a stavebně montážních podnicích z roku 1962 pocházela více než jedna čtvrtina průmyslových dělníků a více než jedna třetina stavebních dělníků z rolnických rodin, přičemž 55 % průmyslových a 63 % stavebních dělníků žilo do 14 let svého věku na venkově. Naproti tomu asi polovina průmyslových a méně než 45 % stavebních dělníků pocházelo z dělnického prostředí (Widerszpil 1965: 217–220).

Jak plyne z výzkumů Statistického úřadu provedených v roce 1968 K. Zagórskim, kvalifikovaní dělníci (průmyslových, stavebních i dalších profesí) pocházeli v 51 % z dělnického prostředí a v 37 % z rolnického prostředí, nekvalifikovaní dělníci v 48 % z dělnického a v 42 % z rolnického prostředí. Stavební dělníci jsou sociálně profesionální skupinou nejvíce geneticky spjatou s rolnictvem a venkovem.

Je třeba upozornit, že mezi odborníky v technických profesích je velký podíl osob dělnického původu (jedna třetina), zatímco mezi odborníky v netechnických oborech jich je méně než jedna čtvrtina. Technická inteligence, jejíž charakter práce má nejvíce společného s dělnickou třídou, má tedy výraznější dělnický rodokmen [Robotnicy 1971 : 41].

Po překročení určitého prahu industrializace se stávají určující rozdíly plynoucí

ze sociální nestejnorodosti práce, funkcí, kvalifikační úrovně, vznikající pod vlivem industrializace a technického pokroku — krátce řečeno, sociálně profesionální rozdíly a z nich plynoucí difference příjmové úrovně, životního stylu atd. Musíme však přihlédnout i — jak jsme se již zmínili — ke smíšenému třídnímu postavení 25 až 30 % dělníků.

V posledních letech se průběh procesu formování dělnické třídy změnil. Hlavním zdrojem její rekrutace jsou vzdělání a odborně připravení absolventi odborných škol. Počet dělníků se základním odborným vzděláním vzrostl v letech 1964–1968 na dvojnásobek a v letech 1968–1971 o 22 %. Podíl těchto dělníků činí v průměru asi 28 %.

Porovnáním složení dělníků podle odvětví v letech 1931–1960–1970 zjišťujeme značný růst dělníků zaměstnaných v průmyslu strojírenském, elektrotechnickém, hutním, chemickém a energetickém. V posledních letech stoupl zejména podíl dělníků v moderních průmyslových odvětvích, jako je průmysl chemický a výroba elektrotechnických zařízení — pracuje v nich 36,5 % průmyslových dělníků. Naproti tomu klesá podíl dělníků zaměstnaných v průmyslu paliv, v textilním a spotřebním průmyslu, což je zčásti spjaté s nedořešovaním rozvoje lehkého průmyslu.

Růst zmíněných odvětví ukazuje rostoucí spjatost dělnické třídy s moderní technikou, zmenšování namáhavosti práce a likvidaci primitivních dílen. Zároveň stoupají nároky na odbornou kvalifikaci a úroveň vzdělání dělníků.

Podle statistických údajů mělo v roce 1958 13,7 % průmyslových dělníků více než 7 tříd základní školy; v roce 1968 to bylo 23,4 %; ukončené základní vzdělání mělo v roce 1958 47,8 % a v roce 1968 56,1 % dělníků této kategorie; neukončené základní vzdělání mělo v roce 1958 38,5 % a v roce 1968 20,5 %. V moderních odvětvích (strojírenství, energetice, elektrotechnice) měla více než jedna třetina dělníků ukončené odborné vzdělání. Nejvyšší podíl dělníků s technickými diplomami (v celém průmyslu 1,2 %) pracuje v elektrotechnickém průmyslu, tedy především v oblastech s nastupující automatizací.

V roce 1970 činil jejich počet 90 tisíc, přičemž v období 1970–1975 má vzrůst na dvojnásobek. Je zřejmé, že v souladu s rozvojem techniky bude stále více vyžadováno středoškolské, a dokonce i vysokoškolské vzdělání na dnes typicky dělnických místech.

Úroveň kvalifikace a vzdělání dělníků do značné míry závisí na stupni mechanizace a obsahu práce – zde je třeba předpokládat silnou pozitivní korelaci mezi stupněm automatizace práce a úrovní vzdělání dělníků. Podle údajů z roku 1965 (zatím jediných) činil podíl dělníků v automatizovaných průmyslových provozech v průměru 2 %, a to od 13,0 % v energetice k 0,1 % v oděvním průmyslu. Mechanizovanou práci vykonávalo 53 % a ruční práci cca 45 % průmyslových dělníků, nejvíce v průmyslu skla a porcelánu, v průmyslu kožedělném a dřevařském. Podíl dělníků vykonávajících ruční práci je ještě velmi vysoký, i když jsou mezi nimi výsoce kvalifikovaní dělníci pracující v údržbě.

Technický pokrok vede k rychlému odumírání jedné profesí a vzniku jiných. Tato situace vyžaduje od dělníků schopnost a připravenost pro případnou rekvalifikaci.

Současná vědeckotechnická revoluce je charakterizována neustálými změnami všech produktivních sil. Mění se nejen pracovní předměty a prostředky, ale také lidský faktor. V souladu s pronikáním vědy do různých výrobních oblastí soudobá technika vytlačuje z výrobních procesů jednoduchou pracovní sílu (s jejími omezenými fyzickými možnostmi). V automatizované výrobě, v Polsku ještě málo rozvinuté, se bezprostřední účast člověka ve výrobním procesu mění v postavení jakoby „vně“; člověk se mění z hlavního aktéra výroby v jejího projektanta, dozorce a regulátora. V automatizované výrobě dělník-operátor bezprostředně řídí celý výrobní proces. Pro výkon takové funkce je třeba odborníka s širokým horizontem. Hlavní váha nespočívá na přímém řízení automatického agregátu, ale na jeho montáži, seřizování a opravách. V polském průmyslu se již ukazuje, že čím automatizovanější je výroba, tím více dělníků pra-

cuje v údržbě (např. v průmyslu chemickém, elektrotechnickém, papírenském, hutnictví železa). Při komplexní automatizaci se vytvoří pravděpodobně podmínky pro spojení profesí seřizovače a údržbáře s profesí operátora.

Mění se a dále se budou měnit proporce mezi podílem dělníků vykonávajících ruční práci a kvalifikovaných dělníků, v jejichž práci převažuje duševní moment. V souladu s tím se bude zmenšovat podíl produktivních dělníků a bude se zvětšovat podíl inženýrsko-technických pracovníků a personálu obsluhy v rámci „souhrnného pracovníka“. Vnitřní struktura dělnické třídy se tedy bude měnit, přičemž tyto změny staví jako prvořadou otázku vzdělání a zvýšení kvalifikace. Vzdělání musí napomáhat formování všestranně rozvinutého člověka, pracovníka schopného přizpůsobení. Je to proces dlouhodobý, vyžadující značných materiálních a časových nákladů. Proto jsou nezbytné krátkodobé plány a dlouhodobé prognózy rozvoje výrobních sil země, zahrnující všechny články systému vzdělání a zdokonalování kádru, vytváření podmínek rekvalifikace pro lidi, kteří svoji práci musí v procesu vědeckotechnické revoluce změnit.

Politická role dělnické třídy

Dělnická třída je nejen výrobní silou společnosti, nýbrž i její silou sociálně politickou. Skutečnost, že více než dvě třetiny polských dělníků pracují v průmyslu a většina žije ve velkých průmyslových městech, hovoří o tom, že dělnická třída je koncentrovanou a organizovanou společenskou silou. Vedoucí role dělnické třídy je základem principem socialistického řádu. Uskutečňuje se jak nepřímo – prostřednictvím sjednocené dělnické strany a společenských organizací dělníků – tak přímo – hlavně prostřednictvím odborové organizace a dělnické samosprávy v závodech. Dělníci jsou také členy orgánů státní moci a různých institucí společenského řízení. Stupeň bezprostřední účasti dělníků v řízení ekonomiky a společnosti je různý v jednotlivých etapách socialistického rozvoje.

Postavení dělníků v socialistické společnosti je dvojaké povahy. Na jedné straně

jsou právními spoluvlastníky celospolečenských výrobních prostředků, na druhé straně zůstávají námezdními pracovníky konkrétního podniku, kde jsou na základě pracovní smlouvy zavázáni pracovat v převážně výkonných produktivních funkcích. Protiklad mezi úrovní technického rozvoje, charakterizovaný hlavně mechanizací a elektrifikací, a sociálním postavením a rozvojem osobnosti dělníka nemohl zaniknout automaticky s odstraněním kapitalistických výrobních vztahů, protože sám akt zespolečenštění výrobních prostředků nemůže sám o sobě změnit postavení dělníka v konkrétním výrobním procesu – toto postavení je totiž podmíněno mimo jiné technikou, technologií a organizací tohoto procesu [Olszewski 1971: 24].

Dvojakost dělnické třídy je zároveň hnačí silou společenského rozvoje. Jako třída „námezdních pracovníků“ jsou dělníci nesmířitelnými odpůrci všeho, co by mohlo vést k uchování nebo obnově tříd, vykořisťování, sociální nespravedlnosti. Jako třída „spoluohospodářů“ k sobě ideově váží jiné sociální vrstvy a skupiny a vtahují je do výrobní sféry. Proces těchto přeměn vede dělnická strana.

Problém dvojakosti role dělníků je třeba zkoumat dynamicky. Dělníci vstupují do socialistické revoluce jako třída námezdních pracovníků, přičemž vystupují jako hlavní síla odstranění vykořisťovatelských tříd. V první fázi industrializace, vyznačené silnou centralizací, se politický vliv dělnické třídy uskutečňoval hlavně prostřednictvím strany a státní moci (delegace moci – vláda jménem dělnické třídy) a také tím, že celý sociální, ekonomický a politický systém jednal v podstatě shodně s jejími objektivními třídními zájmy.

V průběhu rozvoje socialistické společnosti stále roste role dělníků jako spoluohospodářů, rozšiřuje se okruh jejich kulturních potřeb, roste společenská a politická aktivita, rozšiřují se formy jejich účasti v ekonomickém a společenském řízení. Tento proces není přirozeně automatický, uskutečňuje se překonáváním různých projevů byrokratické a technokratické mentality části hospodářských pracovníků, rozličných protikladů mezi individu-

álními, kolektivními a celospolečenskými zájmy. Různé části dělnické třídy jsou také charakterizovány různým stupněm společenské a politické zralosti.

Vědomá angažovanost dělnické třídy na straně socialismu se projevuje v postoji k práci, v každodenním, ještě namáhavém úsilí, v hospodárném nakládání se společenským majetkem. V nejvyšší míře se ovšem projevuje v krizových momentech, v období politických zvratů a sociálních konfliktů. Tak například v říjnu roku 1956 vystupovalo dělnictvo velkých průmyslových závodů (zejména ve Varšavě) na jedné straně proti chybám a pokřivením ve společensko-politickém životě první poloviny padesátých let, přičemž na druhé straně na pokyn strany poskytl podporu novému politickému vedení, rozhodně se postavilo proti antisocialistickým tendencím a zabránilo tedy hrozbě vážné krize.

Zhruba v prosinci roku 1970 se objevil konflikt mezi tehdejšími vedením strany a dělnickou třídou i jinými sociálními vrstvami. Byl vyvolán chybami v ekonomické a sociální politice. Dělníci ve své mase prokázali politickou zralost. Již delší dobu totiž narůstala nespokojenost s ekonomikou politikou (zvyšování cen potravin, zanedbávání sociálních podmínek) i se způsobem řízení strany a státu. Prohluboval se protiklad mezi stále modernějším výrobním a lidským potenciálem a spíše primitivními, vědecky nedostatečně podloženými metodami řízení. To bylo příčinou dělnických vystoupení v některých severních městech i v jiných oblastech zemí.

Politická zralost dělníků se projevila v pocitu odpovědnosti za obsah a způsob kladení požadavků. I když se tyto požadavky týkaly hlavně problémů ekonomiky a životní úrovně, nepřímou a někdy i přímo zahrnovaly podstatné otázky společensko-politického významu – změny metod a stylu práce strany a odborů, zvýšení efektivnosti hospodaření, zlepšení organizace práce, větší ocenění a uznání důstojnosti dělníka jako člověka práce i občana. Vystoupení dělníků nebyla zaměřena proti socialistickému zřízení a jeho základním principům, nýbrž orientovala se na odstranění překážek rozvoje a všech jevů nespravedlnosti, krivdy a formálnosti.

V poprosincovém období spočívá role dělníků jako třídy ve velké míře v tom, výrobní i společenskou aktivitou pomáhat silám strany, směřujícím k dalšímu harmonickému a dynamickému rozvoji polské společnosti. Vytvářejí se stále lepší podmínky pro to, aby dělníci spolu s technickou inteligencí plnili v rámci strany, odborových organizací a dělnické samosprávy příslušné funkce společenské kontroly a tlaku na ty, kteří mají byrokratické sklony a konzervativní postoje, tlumí kritiku a nereagují na podložené návrhy, a také na ty pracovníky, kteří narušují socialistickou disciplínu.

Výstavba socialistické demokracie musí sloužit podpoře tvořivých, pokrokových sil a tendenci socialistického rozvoje, překonávání vystupujících protikladů, obtíží a překážek. To vyžaduje, aby nejen stranické a společenské organizace a orgány státní moci, ale i společenské vědy hluboce analyzovaly přeměny v sociální struktuře společnosti, charakter a zdroje zájmových protikladů nebo společenských konfliktů mezi základními skupinami ve struktuře společnosti i v jejich rámci a současně zkoumaly faktory napomáhající integraci dělnické třídy, různých vrstev inteligence a rolnictva. VI. sjezd PSDS zdůraznil nutnost takových výzkumů i jejich optimálního využití v praxi.

V období po prosinci roku 1970 došlo k obnovení vzájemné důvěry a vazeb mezi politickým vedením a dělnickou třídou a dalšími základními skupinami polské společnosti. Byla zavedena metoda konzultací důležitých projektů decizní sféry s osazenstvy velkých průmyslových závodů, zainteresovanými skupinami a vědci — s cílem konfrontovat, korigovat a zdokonalovat návrhy na řešení nebo rozhodnutí a vytvářet společenské podmínky jejich realizace. Rozšíření a obohacení těchto forem zůstává jedním z hlavních úkolů pro budoucnost. Zvyšují postavení a aktivitu dělníků i vědeckých pracovníků v životě naší společnosti a přispívají k upevnění jednoty dělnické třídy i socialistické inteligence.

2. Změny ve struktuře venkovského obyvatelstva a třídy rolníků. Společenská úloha rolníků. Postavení městské maloburžoazie

Rolnictvo je druhou základní třídou polské společnosti. V naprosté většině se skládá z individuálně hospodařících rolníků. Na základě pozemkové reformy a osídlení západních území bylo rozděleno 6,1 miliónu ha půdy, přičemž vzniklo 814 tisíc nových hospodářství a zvětšilo se 254 tisíc malých hospodářství. Z těch, jimž byla půda přidělena, bylo 40 % dělníků ze statků a jiných bezzemků. Revolučně demokratický charakter reformy spočívá nejen v likvidaci statkářů jako třídy přežívající z feudalismu, ale také v tom, že půda se dostala především do rukou zemědělských dělníků a vesnické chudiny. Vznikla též skupina „nových středních rolníků“.

Pozemková reforma a výstavba průmyslu podstatně ovlivnily změny ekonomické a sociální struktury polské vesnice. V důsledku socialistické industrializace země bylo zlikvidováno tzv. agrární přelidnění venkova a došlo ke značnému zmenšení rolnické třídy ve prospěch dělníků a inteligence. V letech 1945–1970 se obyvatelstvo měst zvětšilo o 3,4 miliónu osob. Je třeba poznamenat, že přes odliv populace ze zemědělství do jiných odvětví se zemědělská výroba nesnížila, i když stále nedostačuje rostoucím potřebám.

Mezi obyvateli venkova stoupá podíl osob pracujících mimo zemědělství a současně se v tomto odvětví objevují nové profese, jako jsou mechanizátoři, traktisté, řidiči, účetní apod. Zvyšuje se i počet míst v obchodě, službách, osvětě atd., což vede k formování mimozemědělských sociálně profesionálních skupin na venkově. Modernizace zemědělství a vesnické společnosti vede k tvorbě nových, kvalifikovaných pracovních míst pro několik set tisíc příslušníků vesnické mládeže. V aparátu místních družstev pracuje kolem čtvrt miliónu osob. Počet učitelů základních škol přesahuje 120 tisíc osob. Vzniká nová vesnická inteligence (učitelé, agronomové, zootechnici, kulturně osvětoví pracovníci apod.), pocházející především z rolnických rodin a spjatá s rodným prostředím.

V této souvislosti je třeba poznamenat, že v procesu industrializace země vzniká

početná skupina zaujímající zprostředkující postavení mezi dělnickou třídou a rolnictvem, tzv. *kovorolníci*, skupina s dvojmírným třídním postavením.

Proces socialistických sociálně ekonomických a kulturních přeměn osvobodil rolníky od vykořisťování ze strany statkářů a kapitalistů, zlikvidoval agrární předlidnění venkova, umožnil vesnickému obyvatelstvu práci v zemědělství i mimo ně, zlikvidoval bídu rolníků, odstranil dřívější ponižování a ústrky, pozvedl jejich pocit lidské, národní i občanské důstojnosti. Díky revolučním přeměnám zaznamenala materiální situace rolníků skok, zvětšilo se množství vlastněné půdy, zmenšily se rozdíly majetku různých částí venkovského obyvatelstva, značně se rozšířil přístup vesnické mládeže k celospolečenským zdrojům vzdělání a kultury. Všechny tyto přeměny vytvářejí dohromady sociální vzestup rolníků jako třídy, jehož výrazem je i snaha překonat zaostalost v oblasti materiální kultury (byt a jeho zařízení, vybavení domácnosti, úroveň odívání a peněžních výdajů) i v takových jevech, jako je jazyk, zvyky, společenské kontakty (zejména u mládeže) apod.

Rolnictvo je ovšem třídou vnitřně rozvrstvenou na základě majetkových rozdílů a způsobu hospodaření. Je to však rozvrstvení jiné než v kapitalismu. Celkově je možno odlišit čtyři základní složky rolnické třídy.¹

Střední rolníci, vlastníci rodinných hospodářství vyrábějících pro trh, jsou základní sociální silou venkova, hrají nejdůležitější roli v jejím ekonomickém a společenském životě. Obhospodařují dvě třetiny celkové plochy orné půdy. Jsou to převážně vlastníci hospodářství o rozloze 5–15 ha (v západních a severozápadních oblastech až do 20 ha), na nichž mohou hospodařit bez pomoci stálých námezdních sil.

Malí rolníci, vlastníci drobných hospodářství, jejichž produkce nestačí pro obživu rodiny, nebo také z různých důvodů úpadkových středních hospodářství. Bylo by chybné ztotožnit tuto skupinu s tzv. vesnickou chudinou, protože charakter a majetnost vlastníka nelze posuzovat jen

podle velikosti hospodářství. Vesnická chudina, živící se hlavně z námezdní práce pro bohaté hospodáře, je nepatrnou skupinou. Z malorolnických hospodářství se rekrutuje již zmíněná skupina osob se smíšeným zdrojem příjmu, tzv. *kovorolníci*.

Poměrně malá je část *rolníků - majitelů velkých hospodářství* (nad 15 ha) nebo středních hospodářství se specializovanou a vysoce placenou produkcí. Ještě v roce 1950 byly v cca 4 % hospodářství zaměstnány stálé námezdní síly; v roce 1968 to bylo již jen v 1 % hospodářství. Vykořisťování na vesnici nebylo sice zcela odstraněno, změnilo se však jeho formy, přičemž rozsah tohoto jevu byl radikálně redukován.

Zvláštní sociální kategorii představují *družstevní rolníci*. V roce 1969 bylo ve výrobních družstvech asi 24 tisíc rodin, především v poznaňském a bydhožském vojvodství.

Charakterizujeme-li tedy agrární strukturu Polska, můžeme říci, že v ní dominují malá rolnická hospodářství. Jejich počet se v padesátých letech zvětšil z 3,2 na 3,6 miliónu a v šedesátých letech se zmenšil na 3,4 miliónu. Na průměrné hospodářství připadá 5,5 ha celkové a asi 5 ha orné plochy půdy. Taková struktura nesporně ovlivňuje i výsledky zemědělství.

Existuje totiž hranice rozvoje drobného, individuálního zemědělského hospodářství. Otázka růstu zemědělské výroby přestala být soukromou záležitostí jednotlivých rolníků a stala se celospolečenským problémem. Bez moderního zemědělství není možné realizovat náročné plány modernizace celého hospodářství země a zvýšení životní úrovně všech pracujících. Jde mimo jiné i o stále užší zapojení rolníků ve sféře směny i výroby do celospolečenského systému plánování, o vytvoření podmínek socialistické přestavby zemědělství.

Sociální základ postavení polského rolníka stále více určují jeho styčné zájmy (jako drobného výrobce i jako občana) se zájmy socialistické společnosti. Mezi rolnictvem a dělnickou třídou existuje shoda zájmů v takových zásadních otázkách, jako je stabilizace lidové moci, likvidace vy-

¹ Je použita Markiewiczova typologie rozdílů uvnitř rolnictva [Markiewicz 1971 : 104–105].

kořisťování, socialistická orientace ekonomického, sociálního a kulturního rozvoje země, upevňování síly a nezávislosti Polska. Rolníci ve své mase podporují politiku strany a lidové moci – to neznamená, že v každodenním životě se neobjevují rozpory a konflikty mezi jednotlivými složkami rolnictva a různými institucemi správního a hospodářského řízení. Povinnosti stranických organizací v těchto institucích je systematická společenská kontrola, zaměřená na odstraňování příčin konfliktů a řešení problémů pracujících, zejména individuálních rolníků.

Rozhodnutí z roku 1971 o zrušení povinných dodávek, zvýšení výkupních cen a rozšíření bezplatné zdravotnické péče na venkovské obyvatelstvo pozvedly sociální a profesionální postavení rolnického obyvatelstva. Na výzvu politického vedení k výrobě nad plán odpovídají rolníci konkrétními činy. Roste u nich zainteresovanost na zvyšování výroby, zejména živočišné.

Ve výzkumech společenského vědomí z roku 1965 potvrdila rozhodná většina dotázaných, že v porovnání s minulými historickými obdobími se jim vede nyní nejlépe. Jako důvody byly uvedeny za prvé. pokrok a mechanizace zemědělství (35 %), za druhé. životní podmínky (31 %), za třetí, rovnost, svoboda, účast rolníků na vládě, neexistence vykořisťování (27 %), za čtvrté. péče a pomoc ze strany státu (21 %) [Kądzielski 1971: 18]. Politika státu, zejména v oblasti zemědělské politiky, a její konkrétní výsledky, materiální i kulturní podmínky života, očividně působí na utváření společenského vědomí rolníků.

Maloburžoazie – podobně jako rolnictvo – je charakterizována tím, že její příslušníci jsou na jedné straně drobnými vlastníky výrobních prostředků a na druhé straně pracují osobně, spolu s rodinnými příslušníky, tj. nezískávají své příjmy v podstatě z vykořisťování námezdní práce (i když někdy námezdní pracovníky v omezené míře zaměstnávají). V kapitalismu maloburžoazie představuje zprostředkující sílu mezi kapitalisty a dělníky.

V lidovém Polsku byla tato třída podstatně zmenšena. Před válkou (v r. 1931) představovala jednu třetinu ekonomicky

aktivních mimo zemědělství, v roce 1950 se zmenšila na 2,8 % a v roce 1960 na 2,6 %. V polských podmínkách k maloburžoazii patří hlavně soukromí řemeslníci a majitelé soukromých obchodů a provozoven služeb. Jejich počet činil (s pomáhajícími členy rodiny) v roce 1970 260 tisíc osob, z toho v soukromých řemeslech 183 tisíc. Stejně jako u soukromých rolníků je v této kategorii nejvíce starých osob, na rozdíl od rolníků však poměrně málo žen.

Stát povolil uplatnění „soukromé iniciativy“ se záměrem zlepšit služby obyvatelstvu a zvýšit nabídku u zboží, které nevyrábí v dostatečném množství průmysl. Zároveň však brání snahám o přímé i nepřímé vykořisťování. Daňovou politikou zmenšuje nadměrné zisky soukromých vlastníků a redukuje jejich úsilí o jejich kapitalizaci.

Přes omezující působení finanční správy usiluje část soukromých podnikatelů (zejména disponujících většími prostředky) o rychlé zbohatnutí za každou cenu. O rozměrech skryté činnosti a nepřiznaných příjmů svědčí fakt, že za rok 1970 bylo v oblasti řemesel přiznáno 20,8 miliardy zlotých, zatímco podle údajů statistiky činil obrat okolo 32 miliard. Podobně je tomu i v jiných oblastech soukromého hospodaření. Finanční odbory odhalují každý rok miliardové částky zatajených příjmů a vyměřují okolo 1 miliardy dodatečných daní. Snaze o rychlé zbohatnutí napomáhá pocit stabilizace této společenské skupiny, kolísání politiky uplatňované vůči ní i značná libovůle finančních úředníků, nedostatek kontroly národních výborů nad vyměřováním daní, umožňující zneužívání, korupci apod. Půdu pro zneužívání vytváří i tolerance vůči soukromému sektoru v podmínkách nedostatku surovin – hospodářská kriminalita vzniká nejčastěji při styku tzv. soukromé iniciativy a socialistického sektoru. V praktické činnosti národních výborů a finanční správy se nepoužívá diferencovaných měřítek a společenských hodnocení, tj. nerozlišuje se mezi největšími vlastníky, dosahujícími pomocí spekulace vysokých, společensky neoprávněných zisků, a drobnými výrobci a solidními řemeslníky.

Radu těchto problémů řeší dva zákony přijaté v roce 1972. Program další činnosti předpokládá množství změn v politice materiálně technického zásobování, v daňové politice a přidělování prostorů zaměřených na stabilizaci pracovních podmínek a rozvoj společensky prospěšné práce řemeslníků. Byl ustanoven Ústřední svaz řemesel, jehož úkolem je působit na náležitý rozvoj řemesla, na eliminaci spekulálních, konjunkturálních a pseudořemeslnických jevů.

Je třeba uvést, že životní podmínky a hospodářská činnost části maloburžoazie a kapitalistických elementů vyvolávají — v nelehkých životních podmínkách většiny pracujících — pochopitelný odpor, zejména ze strany dělníků. Rozbory zneužívání existujících možností a vytváření klik ukazují, že za určitých podmínek se mohou udržet a rozšířit rysy maloburžoazní mentality. Takzvané maloburžoazní vědomí, vzory životního úspěchu charakteristické pro tuto třídu, její vzory chování i postoje vůči celé společnosti, mají negativní vliv na postoje a aspirace jiných společenských skupin.

3. Změny v sociální struktuře inteligence.

Role inteligence

Třetí složkou sociální třídní struktury společnosti je inteligence. Inteligence nikdy nebyla zvláštní sociální třídou, nebyla v minulosti a ani dnes není samostatnou společenskou silou, i když často mívala takové aspirace.

Inteligence je vnitřně diferencovaná sociální vrstva, přičemž v postupu socialistické výstavby se bude proces její diferenciaci dále prohlubovat (jde o diferenciaci profesionální, nikoli ideově politickou). V moderních společnostech plní inteligence různé funkce spojené s procesem řízení a organizace, s rozvíjením vědy, techniky a umění, se vzděláním a výchovou, s tvorbou a propagací ideologie, tj. funkce vyžadující určité vzdělání a kvalifikaci. Tyto funkce jsou — i přes svůj celospolečenský charakter — realizovány převážně v zájmu vládnoucího zřízení, vládnoucích sociálních tříd.

I když inteligence byla vždy skupinou

více či méně diferencovanou z profesionálního i politického hlediska, je považována za zvláštní vrstvu pro duševní povahu své práce, svébytný způsob života a tendence k izolaci zejména od dělnického a rolnického prostředí.

Sociální původ polské inteligence byl většinou šlechtický a buržoazní. Mnoho jejích představitelů, zejména v obdobích okupace, hrálo velmi významnou roli při formování národního vědomí, v boji o národní a společenské osamostatnění. Po osvobození stanula lidová vláda před problémem převést na svoji stranu a do výstavby Polska zapojit zbylou část staré inteligence a vytvořit inteligenci novou, pocházející z dělnického a rolnického prostředí. Dnes můžeme potvrdit, že oba tyto obtížné a složité úkoly byly splněny. Vytvořila se nová inteligence, jež je více než kdykoli dříve spjata s lidovými masami.

Současná inteligence dosáhla z 90 % vzdělání a profesionálního postavení už v lidovém Polsku. Její aspirace a zájmy jsou nezvratně spjaty se socialistickým zřízením, s dalším rozvojem socialismu v Polsku. V roce 1968 pocházelo 31 % duševních pracovníků z dělnických rodin a 28 % z rodin rolníků nebo zemědělských dělníků. 25 % dnešních duševních pracovníků začínalo fyzickou prací mimo zemědělství a 2 % v zemědělství. Odborníci technických profesí pocházejí v 39 % z dělnických a ze 29 % z rolnických rodin, odborníci v netechnických profesích v 23 % z dělnického a 36 % z rolnického prostředí, administrativní pracovníci ve 43 % z dělnického a ve 28 % z rolnického prostředí [Robotnicy 1971 : 40].

Vzrostla početnost inteligence, změnila se její profesionální struktura ve prospěch technické inteligence. V předválečném Polsku převládaly humanitní a úřednické složky a představitelé svobodných povolání — lékaři, advokáti apod. Celkový počet duševních pracovníků byl ovšem malý, činil asi 4 % ekonomicky aktivních. Růst inteligence naznačují tyto údaje: v r. 1931 činil podíl duševních pracovníků z námezdních pracovníků mimo zemědělství 14 %, v r. 1950 24,5 %, v r. 1960 33 % a v r. 1970 34,9 %. V meziválečném období mělo v Polsku vysokoškolské vzdělání

necelých 80 tisíc osob. V roce 1970 jejich počet překročil půl miliónu. V téže roce se počet vysokoškolských studentů zvýšil proti předválečnému období šestkrát, počet učňů osmkrát a počet studentů středních škol dvakrát.

Rychlým tempem roste počet a mění se funkce inženýrsko-technických pracovníků; jejich přírůstek v období 1950–1970 je dvakrát větší než přírůstek počtu dělníků (z 92 na 427 tisíc osob). Můžeme očekávat, že v dalším ekonomickém a společenském vývoji se bude posilovat tendence přednostního růstu inženýrsko-technických pracovníků a zvětšování jejich úlohy ve výrobě i ve vědecko-výzkumné práci.

Lze předpokládat, že poměrně nejrychleji bude probíhat proces „organického“ spojování technické inteligence s dělnickou třídou jako projev mizení rozdílu mezi lidmi vykonávajícími fyzickou nebo duševní práci. Dochází také ke sblížování vesnické inteligence s rolníky. Tyto procesy nejsou ještě skončeny a neprobíhají automaticky ani bez rozporů. Vyžadují překonání existujících protikladů a konfliktů, další přeměny v mentalitě a zvycích, což je věc obtížnější než změny v ekonomické a civilizačně technické struktuře.

Významnou úlohu v životě národa plní humanitní složky inteligence, zejména vědecktí pracovníci a učitelé, spisovatelé, umělci a novináři. Jim připadá úkol rozmnožování a popularizace bohatství národní kultury, utváření společenského vědomí, formování lidské osobnosti.

Zvětšuje se okruh působení inteligence na různé oblasti společenského života — na ekonomiku, politiku, kulturu. Její životní zájmy se shodují s tužbami lidových mas, její činnost slouží celospolečenským zájmům.

4. Integrace národa — výsledek přeměn sociálně třídní struktury. Vzájemné vztahy mezi sociálními třídami a vrstvami

Účast lidových mas v boji s okupanty, socialistická revoluce, velké migrační pohyby a kolonizace západních území, procesy industrializace a urbanizace, rozsáhlé zpřístupnění vzdělání, odstranění starých třídních

antagonismů — to jsou různé stránky přetvoření národa, podstatných změn v základech jeho existence. Spojují se s nimi i přeměny společenského a národního vědomí.

Výsledkem těchto přeměn je postupující socialistická *integrace národa* [Chalašinski 1966: 35–53], *společná angažovanost* jednotlivců, profesionálních skupin, sociálních tříd a vrstev v realizaci *společných národních úkolů v oblasti hospodářství a kultury*. Náзор, že integrace národa má nadtřídní charakter, by byl nesprávný. Třídy nezanikají automaticky ve chvílích vítězství revoluce. Nemíží ani neshody a protiklady zájmů mezi různými sociálními skupinami. Odstranění tříd je dlouhým a složitým procesem, řešení sociálních protikladů zůstává trvalým úkolem. Integrace národa probíhá pod vedením dělnické třídy a její strany, které neustále rozšiřují svůj vliv na inteligenci a rolnictvo. Proces integrace je zároveň bojem s reakčními a antisocialistickými tendencemi, jejichž váha a síla byla v sociální a politické struktuře omezena.

Zvlášť velký význam má ideologický boj, což plyne z přesunutí těžiště třídního boje mezi socialistickým a kapitalistickým systémem do roviny ideologie [Markiewicz 1972: 305–319]. Proto také integrace neznamená a nemůže znamenat stírání zájmových rozporů nebo ideových rozdílů různých skupin. Chybná byla svého času Stalinova teorie o zostřování třídního boje v postupu úspěšného budování socialismu, chybná je však i opačná teze o uhašínání třídního boje a bezkonfliktnosti rozvoje socialistické společnosti.

Základní sociální konflikt byl odstraněn, bylo rozhodnuto o socialistické orientaci rozvoje země. Vývoj socialistické společnosti však probíhá prostřednictvím protikladů jak v objektivní realitě, tak ve vědomí lidí. Tyto protiklady mají své zdroje nejen ve vnitřní struktuře společnosti, ale jsou rovněž výsledkem rozložení sil ve světě, působení kapitalistického světa a jeho ideologie na různá sociální prostředí v zemi.

Společenské vztahy mezi základními skupinami v sociální struktuře nejsou založeny na vykořisťování jedné druhou

a nevzniká tedy mezi nimi třídní boj. To však neznamená, že zmizely všechny sociální protiklady a konflikty. Na místě starých nebo vedle jejich pozůstatků se objevily nové, které mají svůj vnitřní zdroj v novém výrobním způsobu a rozdělování národního důchodu, v nové ekonomické a sociální struktuře. Shoda zájmů v základních záležitostech nevylučuje určité neantagonistické rozpory mezi rolnictvem nebo jeho částí a dělnickou třídou a její částí, například pokud jde o rozdělování národního důchodu, cenovou politiku, daně apod. Tyto rozdíly mohou být překonány neustálým úsilím strany a vlády, sledujícím krátkodobé i dlouhodobé zájmy obou základních tříd, sladějícím stanoviska PSDS a SLS (Sjednocená lidová strana).

Na úspěchu těchto snah závisí zdárný rozvoj socialistické výstavby. Shoda základních zájmů dělnické třídy a rolnictva je základem dělnicko-rolnického svazku, který se v rovině ekonomické realizuje v podobě výměny zboží a služeb mezi městem a vesnicí, v rovině politické v podobě účasti představitelů obou tříd v orgánech státní moci a ve formě spolupráce PSDS a SLS, v kulturní rovině prostřednictvím zvyšování kultury rolníků na úrovni dělníků a inteligence a stírání sociálně kulturních rozdílů mezi městem a venkovem. Vedoucí role v tomto svazku patří dělnické třídě. Je to svazek rovnoprávných partnerů, v němž dělnická třída pro své postavení a tradice je nejdůležitějším bojovníkem za ideje socialismu.

Je třeba zdůraznit, že v rámci *socialistického sektoru* roste význam *sociálně profesionální struktury*, založené na rozdílech odvětví a rolí ve společenské dělbě práce (charakteru práce, úrovně kvalifikace). Společenské vlastnictví výrobních prostředků je bází pro konsolidaci dělnické třídy a vrstev s ní vnitřně spjatých. Mohou se však objevit a také se objevují rozpory a konflikty mezi některými skupinami dělnické třídy a představiteli vedení závodů (nebo mezi jednotlivými institucemi a orgány socialistického státu), týkající se takových běžných, avšak důležitých záležitostí, jako jsou organizace práce, pracovní podmínky, zavádění tech-

nických a organizačních novinek, rozdělování prémie a sociálních dávek, způsob hospodaření a rozhodování, soužití mezi podřízenými a nadřízenými apod. Tyto rozpory mohou a musí být řešeny prostřednictvím odborových a stranických organizací. Jedním z nejdůležitějších měřítek správné práce odborů je – jak upozorňoval Lenin – úspěch v prevenci masových konfliktů ve státních podnicích předvádavou politikou zaměřenou na skutečnou a všestrannou ochranu zájmů dělníků a odstraňování příčin nespokojenosti a konfliktů. To se týká i organizací strany.

Vztahy mezi sociálními třídami a vrstvami se realizují prostřednictvím různých politických, správních, ekonomických a kulturních institucí. V jejich činnosti a při přijímání společensky závažných rozhodnutí se objevují zájmové rozpory – rozpory mezi jednotlivými, skupinovými a celospolečenskými zájmy, mezi krátkodobými a dlouhodobými zájmy různých společenských skupin, nebo – jinak řečeno – mezi „přítomností“ a „budoucností“. Tyto rozpory mají svoji ekonomickou, morální a politickou stránku.

Celospolečenský zájem, formulovaný a reprezentovaný státními orgány, vyjadřovaný v plánech hospodářského rozvoje, v ekonomické a sociální politice, nesmí být v zásadě v rozporu se zájmy jednotlivých společenských skupin. Celá společnost se totiž podílí na vlastnictví výrobních prostředků a celospolečenský zájem je všeobecně uznávanou, nejdůležitější hodnotou. V procesu jeho určování a realizace musí hrát významnou roli systém informací „zdola nahoru“ (o potřebách, názorech a návrzích různých skupin) a „shora dolů“ (o navrhovaných a přijatých rozhodnutích, o stavu společenských záležitostí). Důležitou formou přijímání společensky závažných rozhodnutí jsou – po prosinci roku 1970 zavedené – konzultace s dělnickými osazenstvy a komise expertů, které navrhuji několik variant řešení. Tato forma musí být zdokonalována a rozvíjena.

Zvláštní úlohu při řešení zájmových rozporů má dělnická strana. Je to organizace, která z hlediska svých dispozic, své autority a spojení s masami může propojovat

dnešní a perspektivní zájmy společnosti. Neustále pečuje o takové proporce mezi fondy akumulace a spotřeby, mezi spotřebními fondy různých společenských skupin, které by na jedné straně odpovídaly zájmům hospodářského rozvoje a na druhé straně by počítaly se specifickými zájmy různých skupin, se stavem jejich potřeb a vědomí, tj. které by zajišťovaly uspokojení existujících společenských potřeb v co největším možném rozsahu. Strana a odbory mohou také bránit nežádoucí redistribuci národního důchodu jednak vlivem na mzdovou politiku, jednak bojem proti přílišnému privilegování části řídicích pracovníků, kteří v některých případech mohou využívat svého postavení a klást skupinový nebo individuální zájem nad zájem celospolečenský.

Uvedené rozpory mají i své významné morální aspekty, vyjádřené v protikladech různých hodnotových systémů, mezi „heroickými ctnostmi“, zasvěcení se službě revoluce a socialismu, a programem činnosti orientované na maximální individuální zisk. Jde tu o motivace lidského jednání.² Hlavním motivem jednání pracujících krátce po osvobození a v období přestavby země bylo nadšení a obětavost. Model „heroických socialistických ctností“ byl propagován a dosti obecně přijatým programem jednání v prvním období socialistické industrializace (do poloviny padesátých let). Toto období bylo v polských dějinách převratné, a proto je také pochopitelný revoluční romantismus těchto dob. Pro delší období však tento „heroický“ vzor nemohl představovat postačující motivaci. Hospodářský rozvoj a realizaci cílů socialistické ekonomiky není možné opírat jen o nadšení a heroismus. Cílem je co nejplnější rozvoj člověka, zvýšení životní a kulturní úrovně širokých mas. Určitá materiální úroveň je podmínkou plného rozvoje lidí, boj o zvýšení kulturní úrovně je spjat s úsilím o zvýšení materiální úrovně. Program materiálního blahobytu – pokud nejde o program egoistického obohacování se – není v rozporu s ideály socialistické společnosti, nýbrž naopak je jeho složkou. Avšak jak ukazuje

Bogdan Suchodolski, „touhu po blahobytu jako skutečně lidském životě a touhu po něm jako jedině náplni života odděluje velmi nejasná hranice“ [Suchodolski 1966: 46].

V posledních patnácti letech byly jako by rehabilitovány „pozitivistické ctnosti“, jako je odbornost, pečlivost, úsilí o individuální blahobyt, které jakožto „socialistické pozitivistické ctnosti“ mohou přispívat k větší hospodárnosti socialistické společnosti, k solidnější práci, větší osobní zainteresovanosti na výsledcích práce, rychlejšímu růstu životní úrovně. Existuje však nebezpečí, že mohou zakládat egoistické postoje, v podstatě podobné buržoaznímu individualismu, který má být vlastně překonán. Vzniká tedy velký, v teorii a v praxi dostatečně nevyřešený problém adekvátního sepětí těchto „pozitivistických ctností“ a jednání pro přítomnost se „socialistickými ctnostmi heroického jednání“ pro budoucnost, spojení úkolu výstavby socialistické společnosti s úkolem vytváření vztahů mezi lidmi způsobem odpovídajícím požadavkům socialistického humanismu.

S tím je spojen problém materiálních a morálních stimulů. Předčasná likvidace materiální zainteresovanosti snižuje úsilí o zvyšování kvalifikace, přejímání rizika složité a odpovědné práce, snižuje produktivitu práce a brzdi technický pokrok. Materiální zainteresovanost je a určitě ještě dlouho zůstane významným faktorem ekonomického a technického pokroku. Jednostranné zdůrazňování materiálních stimulů však brzdi přetváření práce ve vnitřní životní potřebu – v Polsku používaný systém materiálních stimulů vždy vedl ke zvětšování mzdových rozdílů mezi dělníky a řídicími pracovníky. Z toho vyplývá nutnost vědomého využití obou druhů stimulace s odmítnutím krajních řešení. Ekonomické úkoly musí být sladěny s úkoly sociálními a ideově výchovnými, nesmí dojít k příliš velkým rozdílům mezi úkoly přítomnosti a budoucnosti.

Strážcem rovnováhy a jednoty ekonomických, sociálních a výchovných úkolů je strana, přičemž jejím pomocníkem mu-

² Problém konfliktu z morálního hlediska byl 45–48].

otevřen B. Suchodolskim v práci [Suchodolski 1966 :

sí být odbory, učící pracující spojuvat osobní zájmy se zájmy závodu, zájmy závodu se zájmy celé společnosti. Pozorování a sociologické výzkumy ukazují, že masové organizace, které mají řešit konflikty, se samy stávají polem pro vytváření různých zájmových skupin a klik usilujících o vlastní prospěch. Proto je tak významné další hluboké studium společenských konfliktů, zaměřené na prevenci nežádoucích sociálních důsledků.

Vztahy mezi dělníky, rolníky a inteligencí neexistují jen v rovině ekonomických mocenských vazeb, nýbrž i v rovině každodenního života, v pracovní i mimo-pracovní sféře. Kromě jevů svědčících o postupujícím sblížování a sociální integraci — např. prostřednictvím rodinných vazeb — můžeme pozorovat projevy izolace prostředí inteligence a vznik sociální distance mezi inteligencí a dělníky, resp. rolníky. Z výzkumů sociální mobility plyne, že v roce 1968 v rodinách ekonomicky aktivních byla polovina „duševních pracovníků“ manželkami dělníků, zatímco pouze $\frac{1}{5}$ duševních pracovníků měla za ženy dělnice [Robotnicy 1971 : 62].

Uvedené údaje však nejsou v rozporu s tezí o současném překonávání sociálních bariér i relativní izolace v pracovním i mimo-pracovním prostředí. Na izolaci upozorňuje i skutečnost, že část nové inteligence (pocházející z dělnického a rolnického prostředí) i část dělníků (pocházejících z neproletářských vrstev) přejímá maloburžoazní životní styl, který není základem integrace, nýbrž prohlubuje sociální izolaci a distanci.

Dlouhodobým cílem svazku dělníků a rolníků s pracující inteligencí je likvidace podstatných rozdílů mezi prací fyzickou a duševní z hlediska obsahu práce, úrovně technické a všeobecné kultury,

vlivu na veřejné věci, společenského postavení a sociální distance. Je to dlouhodobý proces, který je možno realizovat pouze propojením technicko-ekonomického pokroku (vědeckotechnické revoluce) s pokrokem sociálním, s přeměnami v oblasti společenského vědomí a v životních podmínkách pracujících. Vědeckotechnická revoluce v podmínkách socialismu musí vést nejen k růstu výroby a produktivity práce, ale také k podstatnému zvýšení životní úrovně a kultury všech členů společnosti, k likvidaci křiklavých sociálních rozdílů, ke změně funkce a charakteru práce ve všech sférách hospodářství, k odumírání třídní struktury společnosti. Je to současně cesta k plné integraci národa a všestrannému rozvoji tvořivosti a osobnosti jednotlivců.

Proces integrace národa je tedy totožný s procesem společenského pokroku, formování socialistického národa a budování beztřídní společnosti.

Citovaná literatura

- Chalasiński, J.: *Zagadnienie narodu*. In: *Prze-gład Socjologiczny*, 1966, t. XX.
- Kądzielski, J.: *Oddziaływanie prasy, radia i telewizji na kształtowanie świadomości socjalistycznej*. In: *Studia Radiowo-Telewizyjne*, 1971, 1.
- Markiewicz, W.: *Propedewtyka nauki v społeczeństwie*. Warszawa 1971.
- Markiewicz, W.: *Leninowskie ujęcie problemu walki ideologicznej*. In: *Socjologia a służba społeczna*. Poznań 1972.
- Olszewski, E.: *Dziś i jutro rewolucji naukowo-technicznej*. In: *Czynniki naszego rozwoju*. Warszawa 1971.
- Robotnicy na tle przemian struktury społecznej w Polsce*. Warszawa 1971.
- Suchodolski, B.: *Oświata i wychowanie nowego człowieka*. In: *Osiągnięcia i problemy rozwoju oświaty i wychowania w XX-leciu Polski Ludowej*. Warszawa 1966.
- Widerszpil, S.: *Skład polskiej klasy robotniczej*. Warszawa 1965.

Socialistické kulturní potřeby a rozvoj socialistické osobnosti v dělnické třídě

Cílem statí je informovat o některých výsledcích výzkumného projektu *Rozvoj socialistických kulturních potřeb v dělnické třídě a politické řízení těchto procesů* a poukázat současně jak na problémy, tak na dosud otevřené otázky, s nimiž jsme se při této práci setkali.¹

Každý, kdo má prakticky řídit kulturní procesy a přitom rovněž organizovat rozvoj a uspokojování socialistických kulturních potřeb příslušnými kulturně politickými opatřeními, si musí – více či méně vědomě – položit vlastně vždy tyto otázky:

1. Které zákonitosti působící mimo kulturní sféru v úzkém slova smyslu podmiňují procesy proměn a vývoje kulturních potřeb?

2. Které kulturní potřeby se skutečně objevují v konkrétní sféře odpovědnosti – v okrese, kraji, podniku atd.? Jaké jsou v různých vrstvách a skupinách uvnitř dělnické třídy? Tento aspekt by mohl být nazván kulturně sociologickým aspektem problematiky.

3. Jak mají být hodnoceny kulturní potřeby? Kdy jde o socialistické kulturní potřeby v tom nejobecnějším smyslu, tj. jejich vznik, uspokojování a vývoj jsou spjaty s historickým pokrokem dělnické třídy a socialistické společnosti? Tento aspekt pojetí otázky by mohl být nazván kulturně politickým a axiologickým aspektem.

4. Které konkrétní a praktické kulturně politické aktivity, která kulturně výchovná opatření v nejširším slova smyslu mohou podporovat vytváření, uspokojování a rozvoj socialistických kulturních potřeb v dělnické třídě?

K problémům socialistické osobnosti

Charakter naší práce vyžadoval, abychom věnovali velkou pozornost problémům socialistické osobnosti a současně se snažili sledovat nejen aktuální vědeckou diskusi, ale respektovat v tomto směru základní názory klasiků marxismu-leninismu.

Zvláště důležité byly tyto základní názory a problémy vyjádřené v rámci socialistické teorie osobnosti.

1. Otázka vztahů mezi individuálními potřebami a potřebami dělnické třídy

Sociální obsah socialistické osobnosti je tvořen osvojováním si socialistického bytí dělnické třídy konkrétními jednotlivci; dělnická třída ve svém vývoji určuje i rozvoj osobnosti všech ostatních vrstev.

Naše výzkumy, které vycházely z otázky podstaty socialistických kulturních potřeb, nás také vedly k přesvědčení, že rozvoj konkrétní dělnické osobnosti se musí měřit a hodnotit podle toho, zda a jakou měrou se tato osobnost může a chce aktivně podílet na základních sociálních životních činnostech své třídy v materiální produkci, v politicko-sociálním životě, v kulturně trávené rekreaci a ve využití volného času ke zvýšení vlastní kulturní úrovně. Řečeno filozoficky, jde o to, jak dalece je určována souborem společenských vztahů (ve smyslu Feuerbachových tezí) své třídy. V tomto smyslu se stává skutečně socialistickou osobností v té míře, v níž si osvojuje „sociální bytí své třídy“. V praktickém životě se to projevuje zvláště názorně v takovém hnutí, jakým je socialistické soutěžení, socialistická práce, učení a život, různé sociální aktivity pracovních kolektivů.

¹ Rozvoj socialistické osobnosti je v NDR předmětem intenzivního teoretického zájmu, jak o tom svědčí řada vědeckých akcí. Z nichž nejdůležitější byla teoretická konference *Kulturní životní úroveň dělnické třídy v rozvinuté socialistické společnosti*, která se konala 23. a 24. 4. 1973 v Berlíně a byla

uspořádána Ústavem pro společenské vědy při DV Jednotné socialistické strany Německa a katedrou kulturní politiky Vysoké školy stranické K. Marxe. Její protokol byl vydán pod názvem *Arbeiterklasse und kulturelles Lebensniveau*. Berlin, Dietz-Verlag 1974.

Naše výzkumy nás však konfrontovaly i s druhou stránkou téhož problému. Jestliže je rozvoj socialistických osobností určován stupněm, v němž si jednotlivci osvojují sociální bytí dělnické třídy, pak vyvstává otázka: Co je toto sociální bytí? V jaké formě existuje? Kde se s ním setkáváme?

Jestliže chápeme osvojování v tom smyslu, v němž je dnes relativně jednoznačně interpretováno marxisticko-leninskou filozofií, jako jednotu odrazu a změny, můžeme říci: Konkrétní osobnosti dělníků, konkrétní pracovní kolektivy, které v socialistickém soutěžení socialisticky pracují, učí se a žijí, které se aktivně a organizovaně účastní politické moci vykonávané jejich třídou, si osvojují „třídní bytí dělnické třídy“ také v tom smyslu, že je prostřednictvím svých politických aktivit v marxisticko-leninské straně a odborech, prostřednictvím své práce v materiální produkci, své spoluúčasti na řízení státu, svých kulturních aktivit „nesou“, vyhrávají a obohacují.

Naše výzkumy nás rozličnými cestami dovedly k zásadnímu přesvědčení, že právě v takovém *produktivně činném* postoji ke stávajícím životním podmínkám — ať je to v materiální výrobě, nebo při zlepšování sociálních vztahů, či při změně vlastní osobnosti — se třídní bytí dělnické třídy projevuje obzvláště pregnančně, ne ve smyslu kvantitativně uchopitelného průměru, nýbrž ve smyslu sociální kvality.

Toto zjištění má bezprostředně praktické důsledky pro rozvoj socialistických kulturních potřeb: Jde o to, kde a kým je toto bytí nejvýrazněji reprezentováno. Je nutné položit si otázku, jak dalece řídicí rozhodnutí, která učiníme o konkrétní činnosti kulturních zařízení — kulturních domů, přednáškové činnosti, práce ve sféře lidového umění atd. — skutečně specifickým způsobem uspokojují a rozvíjejí kulturní potřeby souvisící s osvojováním si třídního bytí dělnické třídy.

Naše výzkumy ukázaly, že ve vztazích mezi osobností a třídou mají rozhodující význam „zprostředkující“ články, z nichž zvláště významné jsou politická organizace třídy (marxisticko-leninská strana a je-

jí vedoucí role) a socialistický pracovní kolektiv.

Rovněž se potvrdilo, že v rozvoji socialistické osobnosti se projevují třídně typické rysy a že se tyto rysy promítají i do rozvoje socialistických kulturních potřeb v *různorodých individuálních a zvláštních* rysech rozvoje osobnosti a kolektivů. Z toho vyplývá, že by měla být nejen „trpěna“, nýbrž dokonce vědomě vytvářena *rozmanitost* kulturních potřeb a zajišťován široký prostor pro individuální záliby a zájmy v praktickém kulturním životě.

2. Otázka všestranného rozvoje socialistické osobnosti

Naše výzkumy vedly k tomuto závěru:

Všechny představy, že všestranně rozvinutá osobnost je jakýsi vševěd, všumělec, všechtěl v metafyzickém slova smyslu, jsou abstraktní konstrukce. Kdybychom se pokoušeli uplatňovat tento názor například v *jedné* kulturní sféře a vyžadovali bychom od *všech* členů pracovního kolektivu *stejně* vyvinutý vztah ke *všem* druhům umění a *všem* uměleckým epochám, museli bychom spotřebovat všechnu energii na vytvoření vztahů k *jedné*, totiž umělecké sféře kulturního života, avšak zanedbat ostatní sféry, jako jsou socialistická kulturní práce, kulturně utvářená družnost, odborné vzdělávání atd.

Pro konkrétní řízení kulturních procesů, jimiž mají být rozvíjeny a uspokojovány socialistické kulturní potřeby dělnické třídy, je použitelné pouze toto pojetí všestrannosti rozvoje socialistické osobnosti:

Historicky konkrétní všestranný rozvoj socialistické osobnosti směřuje k vytváření takových schopností a potřeb, postojů a přesvědčení, vědomostí a znalostí, které činí tuto osobnost způsobitou podílet se aktivně na základních sociálních aktivitách své třídy:

a) na práci v materiální výrobě (komplexní socialistické racionalizaci, sociálním zvládnutí vědeckotechnické revoluce, stálém zdokonalování socialistických výrobních vztahů, socialistickém soutěžení atd.);

b) na politickém a ideologickém životě socialistické společnosti (aktivní společen-

sko-politická činnost, resp. činnosti, které jako vědecké, umělecké, kulturně vzdělávací činnosti slouží k formování socialistického uvědomění, zdokonalování odborných znalostí atd., které zvyšují kulturní úroveň dělnické třídy a všech pracujících);

c) na kulturním životě (zvyšování kulturní úrovně, reprodukce vlastní pracovní síly, rozvíjení materiální a duševní úrovně, jakož i sociální tvořivosti a sociálního blahobytu).

3. *Otázka určení člověka jako biosociálního živočicha*, jež je v procesu biologického života dialekticky rušeno v existenci člověka jako sociální bytosti. Pro uspokojování a rozvoj socialistických kulturních potřeb v dělnické třídě je tato otázka zvláště důležitá. Jedná se o to, jak dalece se v konkrétních podmínkách socialistické výstavby „životní funkce dané přírodou“ a potřeby, které byly považovány za podstatné biologické životní funkce člověka, staly „kulturními“, takže nezajišťují pouze materiálně život dělnické třídy, nýbrž mají i podstatný význam pro její kulturní úroveň.

K teoretickému vymezení potřeb

Jak teoretické, tak praktické kulturně politické odpovědi na otázku, jak má být politicky řízen rozvoj a uspokojování socialistických kulturních potřeb v dělnické třídě, předpokládají určité pojetí podstaty potřeb vůbec a kulturních potřeb zvláště, předpokládají vymezení pojmu socialistické kulturní potřeby.

Potřeby jsou mnohovýstavné, funkční (komplexní) společenské vztahy (sociální) určenosti, závislosti (potřebnosti) v bohatém a obsáhlém marxistickém smyslu tohoto slova, které zahrnují současné nároky na něco, usilování o něco, hodnocení něčeho.

V tomto pojetí jsou potřeby:

1. určité funkční vztahy;
2. vlastní jednotlivcům, skupinám, vrstvám a třídám jako konstituující prvek jejich vnitřní struktury; utvářejí orientačně a aktivně jejich společenské chování;

3. vždy konkrétně určované sociální ekonomickou strukturou společnosti;
4. projeveny v historicky konkrétně určené úrovni požadavků a systému hodnot;
5. vznášeny jednotlivci, skupinami, vrstvami a třídami na objekty uspokojování potřeb;
6. činnosti, vztahy a předměty.

V potřebách můžeme rozlišovat při nejmenším dvě „vrstvy“ vztahů objekt-subjekt, které se od sebe kvalitativně liší a současně se navzájem prolínají. Jsou to: – vztahy objekt-subjekt v rovině reálné existujících vztahů lidí k podmínkám jejich společenského jednání; bývají často označovány jako objektivní potřeby nebo společenské požadavky; – vztahy objekt-subjekt ve smyslu vztahů odrazu, k nimž patří komplikované procesy poznávání a hodnocení, volní snahy, psychické a ideologické mechanismy, krátce ty stránky, které jsou hlavně analyzovány v psychologických výzkumech o vzniku a rozvoji potřeb.

Pro politické řízení společenských procesů má toto rozlišení praktický význam.

1. Při konkrétní organizaci činností směřujících k rozvoji socialistické kultury práce, ke kulturnímu utváření prostředí, k světonázorové, ideologické či uměleckoestetické výchově dělnické třídy nemůžeme abstrahovat od otázky, čeho je pro pracující v konkrétním závodě, na konkrétním území, při určitém rozvoji materiální produkce, jakož i sociálního života, *skutečně zapotřebí*, aby se mohli podílet na podstatných, právě charakterizovaných životních činnostech.

2. Na druhé straně nemůžeme tyto činnosti organizovat, aniž bychom brali ohled na to, *do jaké míry* jsou podloženy *nejen racionálním vědomím*, nýbrž i *emocionálním souhlasem* jejich nositelů.

3. Je nutno přihlížet i k subjektivním požadavkům, které se v kulturním životě reálně objevují, *aniž by byly v souladu* se skutečnými požadavky socialistického rozvoje osobnosti. Socialistické kulturní potřeby v dělnické třídě vyrůstají na půdě komplikovaného politického, ekonomického a ideologického třídního boje s vládním systémem státně monopolistického kapitalismu, který se snaží bránit všemi pro-

středky ideologické diverze růstu socialistických osobností a formování socialistického životního způsobu.

Kdybychom přihlíželi pouze k první stránce, upadli bychom do nebezpečí, že budeme organizovat kulturní aktivity bez ohledu na dělníky. Kdybychom se orientovali pouze na subjektivní snahy individuální nebo také do jisté míry kolektivní povahy, dostali bychom se lehce do nebezpečí, že zanedbáme celospolečenské zájmy ve prospěch zájmů dílčích.

Chceme-li vycházet z potřeb pracujících při plánování kulturních procesů, musíme přihlížet k dialektické jednotě těchto obou rovin vztahů objekt-subjekt.

Obě roviny vztahů v komplexních potřebách vznikají relativně současně, ačkoli nejsou totožné. Máme vždy co dělat:

- a) s kolektivny dělnických osobností, které „potřebují“ určité vztahy, činnosti, materiální a duchovní statky a více či méně si to uvědomují;

- b) s racionálně nahlíženými nutnostmi, jimž ještě chybí emocionálně efektivní komponent;

- c) s požadavky, které se ještě nestaly uvědomělymi;

- d) se subjektivním „prožitkem nedostatku něčeho“, jemuž neodpovídá žádná „objektivní potřeba“.

Na druhé straně máme před sebou vedoucí kulturních procesů, kteří

- a) si v určitém rozsahu uvědomili objektivní nutnost kulturního rozvoje třídy a jednotlivých osobností;

- b) sice již racionálně uznávají jiné požadavky, avšak sami s nimi emocionálně nesouhlasí, poněvadž s sebou přinášejí případně náhlé změny v jejich dosavadní činnosti;

- c) si ještě neuvědomili určité požadavky, popřípadě považují za společenský požadavek něco, co jim již není – v této souvislosti je třeba respektovat Leninova slova, že je nutné učit se od mas, aby-chom je mohli učit.

V teoretické i praktické práci hraje vel-

kou roli *dialektická jednotá relativní určitosti a relativní neurčitosti potřeb, jakož i přeměna potřeb v zájmy a naopak.*

V našich výzkumech jsme se v tomto směru setkali s *dvojím přístupem*. V prvním používá vědecký komunismus pojem zájmů k označení „zaměřenosti“ praktické společenské činnosti lidí – konkrétních tříd, společenských vrstev a skupin, která je určena jednak jejich objektivním postavením ve společenském životě, jednak jejich odrazem v ideologických formách. V takovém pojetí je třeba chápat zájmy dokonce jako něco, co je ve srovnání s potřebami všeobecnější, co je přesahuje.

Při snahách teoreticky upravit vztahy mezi zájmy a potřebami pro praktickou řídicí činnost jsme považovali za účelné opírat se o pojem zájmů široce uznávaný v psychologické odborné literatuře:² „Když něco dosáhne nějakým způsobem určitého významu pro člověka, pak to může vyvolat jeho zájem, to znamená specifickou zaměřenost osobnosti... Zájem je v psychologickém smyslu slova zcela specifické zaměření osobnosti, které je konečkonců podmíněno pouze vědomím jejich společenských zájmů.“³

Vycházíme-li z takového pojmu zájmu, zdá se účelné rozlišovat potřeby a zájmy v tom smyslu,

1. že potřeby mají s ohledem na své objekty relativně větší všeobecnost a neurčitost, zatímco zájmy se vždy vztahují na velmi konkrétní objekty;
2. že v subjektech zájmů je vždy možné prokázat výraznější intelektuální vědomí, a to i s ohledem na důvody zaměřenosti k určitým objektům.

V druhém přístupu potřeby a zájmy do sebe navzájem plynule přecházejí, tvoří dialektickou jednotu:

1. Potřeby, např. umělecké potřeby, se mohou přeměnit v konkrétní zájmy, popřípadě se v nich projevovat.
2. Na druhé straně speciální zájmy vedou k upevnění potřeb, popřípadě k vytvoření nových potřeb (např. uměleckých). V na-

² Viz zvláště Rubinstein, S. L.: *Grundlagen der allgemeinen Psychologie*. Berlin 1958; Döbler, M.: *Triebkraft Bedürfnis*. Berlin 1969; Klotsch, H.: *Zur Dialektik von Bedürfnis, Interesse und Ziel im Sozialismus*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie No. 2 1972; Hiebsch, H. – Vorweg, M.: *Führung in die marxistische Sozialpsychologie*. 1968; Löffler, D.:

Literarische Interessen. Weimarer Beiträge No. 10/1972; Sommer, D. – Walter, A.: *Versuch über den gesellschaftlichen Charakter ästhetischer Bedürfnisse*. Weimarer Beiträge No. 11 1971.

³ Rubinstein, S. L.: *Grundlagen der allgemeinen Psychologie*. Berlin 1958, s. 774.

šem výzkumu byl tento problém konkrétně zkoumán na příkladu vztahů mezi dělnickou třídou a umělci a bylo prokázáno, že například velmi obecná světonázorově ideologická potřeba vyhovět normám socialistického pospolitého života ovlivnila vznik vazeb mezi pracovními kolektivy a konkrétními umělci, což pomáhá vytvářet konkrétní zájmy o zcela konkrétního umělce a jeho dílo a může vést k vytvoření všeobecných uměleckých potřeb a rozvinutějších vztahů k umění vůbec. *Potřeby* jsou *relativně určité*, pokud okruh specifických objektů a specifických subjektů vyvolává zcela určité potřeby — potřeby produktivní práce, potřeby světového názoru, potřeby oddechu a uvolnění atd. Potřeba zábavy a uvolnění může být jistě uspokojena rozličným způsobem (prací na zahradě, sportovní činností, četbou zajímavé knihy), nemůže však být uspokojena jakýmkoli způsobem. Sociologické výzkumy vypovídající o preferenci uměleckých rozhlasových programů zábavného charakteru před symfonickou hudbou například ukazují konkrétní promítnutí této všeobecné potřeby oddechu. *Potřeby* jsou *relativně neurčité*, pokud velký okruh velmi odlišných objektů (činností, vztahů atd.) může rozvinout a uspokojit určité potřeby. Pro znázornění složitosti věci by bylo možné zvolit tentýž příklad (totiž funkci „zábavné hudby“ a symfonické hudby) jako doklad pro relativní neurčitost potřeb. Pro určité subjekty v konkrétních pracovních a životních podmínkách může totiž i symfonická hudba působit zábavně, k jejich uvolnění.

Z relativní určitosti zájmů a z relativní neurčitosti potřeb nemůžeme jednoduše vyvozovat, že *povšechně* vyhraněné zájmy demonstrují *vyšší* kulturní úroveň osobnosti. Zájmy jsou „nadřazeny“ potřebám vzhledem k intelektuálně vyhraněnému vědomí subjektu a konkrétní určitosti objektu. Tato určitost však také zahrnuje nebezpečí omezenosti, jednostrannosti a nepohyblivosti při změnách pracovních a životních podmínkách (vysoce vyvinutý zájem o tvorbu jen *jednoho* umělce, který nevyústí do všeobecnějších kulturních potřeb, nepodporuje je ani je nestimuluje, je pouze velmi úzkým a jednostranným

spojením s uměním). Relativní všeobecnost a neurčitost potřeb představuje sice na jedné straně větší možnosti deformace potřeb — povrchního uspokojování — na druhé straně však umožňuje vznik velmi mnohotvárných zájmů a bohatých vztahů k různým okruhům sociálního života a socialistické kultury. Další rozpracování tohoto problému je nesporně mimořádně důležité pro uspokojování a rozvoj socialistických kulturních potřeb v dělnické třídě.

Konkrétní sociální činnost dělnické třídy v materiální produkci, vědeckém bádání, umělecké tvorbě, politicko-sociálním jednání a potřeby, které zde vznikají, jsou vyjadřovány, uspokojovány a rozvíjeny, představují podle dosavadního stavu našich poznatků vždy konkrétní, rozmanité členěné jednotky práce a užívání, produkce a spotřeby (recepce), odrazu a praktického jednání, které musí být sociologicky zkoumány, světonázorově hodnoceny a pomocí řídicích politických činností stimulovány a podporovány.

Neboť právě z této komplexnosti sociálních obsahů potřeb vyplývá možnost probouzet potřeby velmi různorodými činnostmi a uspokojovat je různorodými konkrétními objekty.

Specifika kulturních potřeb

Všeobecné podstatné rysy potřeb se projevují v kulturních potřebách zvláštním způsobem. Samozřejmě, exaktní vymezení toho, co rozumíme kulturní potřebou, je úzce spojeno s pojetím podstaty kultury a s nynějším stavem diskusí o pojmu kultury.

Při řídicích politických opatřeních směřujících k rozvoji a uspokojování socialistických kulturních potřeb je nutné chápat socialistickou kulturu jako velmi obsáhlý, s politickým a ekonomickým životem úzce spjatý jev, do něhož spadají společenské procesy, vztahy, činnosti a výsledky lidské činnosti, pokud mají určitou kvalitu — manifestují rozvoj tvůrčích, tělesných a duševních schopností dělnické osobnosti, popřípadě sociální tvořivosti dělnické třídy, a podporují tuto tvořivost, jakož i sociální blahobyť, který je s ní dialekticky spjat.

Takto pojímaná kultura se projevuje v určité kvalitě životních podmínek a v jejich vztahu k rozvoji osobnosti a třídy vůbec. Socialistická kultura je určována postavením dělnické třídy jako politicky vládnoucí třídy, jako socialistického vlastníka, jako produkující a kulturně se vyvíjející třídy. Vycházíme-li z takového širokého pojetí kultury, musíme nutně určit kulturní potřeby jako potřeby vyvolání a praktického užívání, jakož i duševního osvojování kulturních hodnot s cílem rozvinout produktivní tělesné a duševní schopnosti dělnické osobnosti, pracovního kolektivu, dělnické třídy celkově a vytvořit dispozice k osobní a kolektivní sociální tvořivosti.

V takové definici kulturních potřeb vycházíme z axiologického aspektu pojmu kultury, vedle něhož je třeba jak při konkrétní analýze stávajících potřeb, tak při řídicích politických činnostech přihlížet i k strukturálnímu a genetickému aspektu. Jinak řečeno, musíme se jednak ptát, kdy a jak by mohly vzniknout principiálně kulturní potřeby, jednak exaktně definovat jejich vždy historicky konkrétní vztah k rozvoji socialistické kultury a životního způsobu.

V tomto pojetí se setkáváme s kulturními potřebami ve všech okruzích sociálních činností dělnické třídy. V souvislosti s tím je teoreticky i prakticky zajímavá otázka, v čem vidíme podstatné kritérium pro posuzování kulturních potřeb a jejich vztahu k historicky konkrétnímu a nutnému rozvoji socialistické kultury.

Pracovní hypotéza hodnotící definice považuje za rozhodující kritérium socialistických kulturních potřeb tu skutečnost, že jejich uspokojování a rozvoj vede ke zvyšování sociální aktivity socialistických osobností a kolektivů při dalekosáhlé politické, ekonomické a kulturně ideologické výstavbě socialismu.

Taková všeobecná definice vyžaduje, aby byly konkrétně analyzovány sociální činnosti, které jsou v období socialistické výstavby dělnické třídě vlastní, a to z dvojího hlediska:

- jako pramen socialistických kulturních potřeb dělnické třídy;
- jako oblast, v níž se musí projevit obo-

hacení socialistické osobnosti, dosažené rozvojem a uspokojováním kulturních potřeb, vedoucím k osvojení sociálního bytí dělnické třídy a „obohacení“ tohoto bytí vlastními činnostmi.

Naše výzkumy potvrdily, že rozlišování charakteru a obsahu práce a konkrétní analýza obou má základní význam pro zjišťování podstatných mechanismů a kořenů socialistických kulturních potřeb. Vzhledem k tomu, že práce v materiální výrobě je základní sférou, v níž vznikají socialistické kulturní potřeby, je nutné:

a) mít na zřeteli charakter práce v nejširším sociálním smyslu, tj. určující vlivy úhrnu společenských poměrů, v nichž se v naší socialistické společnosti uskutečňuje každá konkrétní práce;

b) přihlížet ke konkrétnímu obsahu, konkrétním technologickým, organizačním a funkčním zvláštnostem konkrétní práce, které tvoří určitý objektivní rámec pro rozvoj individuálních tvůrčích schopností osobnosti v konkrétní činnosti.

Nemůžeme správně přistupovat k otázce třídního charakteru kulturních potřeb dělnické třídy, nebudeme-li vycházet z této dialektiky sociálního charakteru a konkrétních podmínek práce.

Charakter práce určuje třídní charakter kulturních potřeb dělnické třídy především v tom směru, že jsou to potřeby svázané s výrobou v moderním velkopřemyslu a že z ní vyvěrají. Poněvadž vlivy moderních výrobních sil a z nich vyrůstající dělby práce jsou určovány, popřípadě zprostředkovány výrobními vztahy, politickou nadstavbou a obsahem společenského vědomí, existuje v různých etapách uskutečňování historického poslání dělnické třídy řada sociálních, politických a ideologických rozdílností při rozvoji kulturních potřeb této třídy.

V tomto kontextu určuje charakter práce prokazatelnou dominanci potřeb odborné kvalifikace, vysoké nároky na kvalitu, racionalitu a efektivnost pracovních a životních podmínek i kulturního života.

Z charakteru moderní velkovýroby v socialistických podmínkách a s tím spjatým vědomím vlastnictví vyplývají také třídně typické potřeby znalostí všeobecnějších souvislostí. To se týká jak zvláštního vý-

znamu vlastní práce, tak všeobecných politických a ekonomických problémů. Ze spolupráce výrobců zbavených vykořisťování vyplývají potřeby morálních vztahů hodnotících osobnost a její sociální chování podle toho, co společensky užitečného je tato osobnost s to vykonat jak pro sebe, tak současně pro společnost.

Tyto souvislosti vlivů působících na vznik socialistických kulturních potřeb dělnické třídy mohou být považovány ve značné míře za třídně typické. Jak dalece se tyto kulturní potřeby stanou i skupinově a individuálně typickými pro všechny příslušníky dělnické třídy, je podle výsledků našich výzkumů určováno:

1. konkrétním obsahem práce, takovými faktory, jako jsou stupeň mechanizace, fyzické a psychické zatížení, pracovní doba, požadavky na znalosti a schopnosti;
2. konkrétními vztahy v pracovním kolektivu a v něm existujícím speciálním „kulturním prostředí“.

Obtížnost práce, psychické a fyzické zatížení rozhodují v neposlední řadě o tom, zda se například potřeba zotavení projevuje převážně ve formě potřeb jídla, pití a spánku, či ve stále charakterističtější formě potřeby spojení tělesného pohybu v přírodě s jinými kulturními aktivitami.

Je současně třeba přihlížet k tomu, že konkrétní pracovní podmínky a v ještě větší míře jimi koneckonců určované životní podmínky působí nejen bezprostředně, tj. v každodenní empirické zkušenosti dělnické třídy, nýbrž také zprostředkovaně skrze ideologicko-politické a kulturní komunikace a především skrze různé formy politicko-ideologické práce strany, kulturně výchovné aktivity státu a společenských organizací i činnosti speciálních kulturních zařízení. Toto působení politicko-ideologických a kulturně výchovných aktivit může (jak ukázal i náš výzkum ve znárodněném kombinátu *Otto Grotewohl* v Böhlenu) vést i v přibližně stejných podmínkách — vzhledem ke konkrétnímu obsahu práce — i k velmi rozdílným výsledkům při rozvoji socialistických kulturních potřeb v jednotlivých pracovních kolektivech.

Pouze tehdy, hodnotíme-li všechny faktory v jejich komplexnosti (konkrétní obsah práce, konkrétní sociální a ideologické vztahy v kolektivech, konkrétní politicko-ideologická a kulturně výchovná práce, vzor mistra, vedoucího pracovní čety), můžeme podle okolností vysvětlit protikladný rozvoj socialistických pracovních kolektivů, popřípadě ovlivňováním tohoto komplexu faktorů postupně změnit jejich speciální „kulturní prostředí“.

Naše výzkumy ukazují, že je třeba brát v úvahu tyto „zprostředkující faktory“:

1. Zcela konkrétní sociální podmínky, v nichž žijí a pracují určití jednotlivci a sociální skupiny — počínaje konkrétním charakterem práce přes poměry rozdělování až po konkrétní účast na politicko-sociálním životě. Do těchto podmínek patří také konkrétní sociální a kulturní úroveň rozvoje území (města nebo venkova), individuální příjem a příjem rodiny, nabídka služeb a spotřebního zboží atd.

2. Individuální a kolektivní obsahy vědomí a hodnotové představy, které se vytvářejí pod vlivem těchto konkrétních pracovních a životních podmínek. Sem patří například určité tradice, ale také snahy třídního protivníka o ideologickou diverzi, jeho hodnotová kritéria, podle nichž je sociální status člověka určován „vlastnictvím“ určitých materiálních statků a statusových symbolů. Patří sem působení masových sdělovacích prostředků, osobních a příbuzenských vztahů atd.

3. Vědomé ideologické, kulturně výchovné aktivity marxisticko-leninské strany, odborů, socialistického státu.

Kulturně estetické potřeby

Právě tak jako je nutné vyvarovat se úzkého omezování socialistických kulturních potřeb v dělnické třídě na určitý vztah k umění a literatuře, je nesprávné ignorovat podstatnou a důležitou roli, kterou mají uvnitř socialistických kulturních potřeb socialistické potřeby umění a ještě všeobecněji kulturně estetické potřeby pro rozvoj socialistických osobností a pro zvyšování kulturní životní úrovně dělnické třídy. Této otázce je v našich výzkumech věnována značná pozornost.

Vycházeli jsme z předpokladu, že je třeba definovat kulturně estetické potřeby jako potřeby tvorby estetických hodnot a jejich prožívání.

Taková definice kulturně estetických potřeb musí přihlížet ke skutečnosti, že estetické osvojování skutečnosti a vytváření estetických hodnot je:

1. zakotveno v bezprostřední praktické změně skutečnosti jako jeden z jejích momentů, a to při materiální výrobě jako *praktickém estetickém osvojování skutečnosti*;
2. součástí rozvoje a estetické kultivace člověka a jeho vztahů v reálném životním procesu;
3. součástí „duševní“ produkce v podobě umělecké tvorby, ve vytváření a přijímání uměleckých děl jako výtvorů, v nichž jsou „zpředmětněny“ výpovědi o lidech, o jejich sociálních vztazích, o jevech skutečnosti, které jsou pro ně významné.

Pracovní a životní prostředí utvářené „podle míry krásy“ je — právě tak jako mezilidské vztahy — prožíváno jako smyslově a emocionálně uchopitelné vyjádření lidských produktivních schopností a skutečně humánních sociálních vztahů ve všech oblastech našich praktických sociálních činností.

Umělecká díla jsou naopak jako nositelé uměleckých výpovědí ideálně a emocionálně splněné estetické reality a estetické hodnoty.

Nebudeme se na tomto místě zabývat přechodem mezi praktickoestetickým a uměleckoestetickým osvojováním skutečnosti. Jde nám především o otázku, jaký zvláštní společenský význam mají estetické potřeby jak v oblasti praktickoestetického, tak v oblasti uměleckoestetického osvojování skutečnosti, a v přechodu mezi nimi.

V estetickém osvojování skutečnosti hrají bezpochyby důležitou roli velmi diferencované emocionální faktory. To platí jak pro estetické tvarování výrobků, tak pro uměleckou tvorbu na jedné straně, a pro působení esteticky utvářeného prostředí a uměleckých děl na socialistickou osobnost a její vědomí na straně druhé. J. R. Becher to vyjádřil velmi pregnančně:

Umění neformuje pouze naše vědomí, nýbrž také naše podvědomí. Proto si pouze do jisté míry uvědomujeme uměleckoestetické a praktickoestetické účinky také racionálně.

Při výzkumech se pak může stát, že verbální otázky, které mají vypovídat o estetických potřebách — jako například estetické utváření pracoviště, umělecké potřeby — zůstávají bez odpovědi nebo jsou zodpovídaný negativně, protože tyto potřeby sice existují, avšak nejsou dosud vyhraněně vyjádřeny jako estetické. Jestliže například 20 procent respondentů prohlásí, že nemá potřebu umění, neznamená to rozhodně, že vůbec neposlouchá hudbu v rozhlase nebo nechce vidět žádné televizní hry či filmy. Zde ještě musíme zjemnit naše výzkumné metody, diferencovat je a snad také přisuzovat větší váhu pozorování a analýze praktického chování.

Setkali jsme se také s dalším problémem: Poněvadž umělecká díla představují specifickým způsobem bezprostředně ideologii, avšak estetické utváření spotřebního předmětu nebo objektivních pracovních podmínek se zdá být podřízeno praktickému účelu, má se často za to, že setkání s uměním a potřeby umění prý mají „automaticky“ vyšší význam pro výchovu socialistické osobnosti než praktickoestetické utváření životního a pracovního prostředí.

To je ovšem omyl, který má své negativní důsledky. Vlastnosti předmětů utvářejících prostředí, jako jsou prostorové uspořádání, rozdělení a rozčlenění ploch, barevnost a plastičnost, působí esteticky jako podmínky pracovního a životního procesu. Estetické utváření prostředí jako umělecké osvojování skutečnosti působí prostřednictvím smyslu a emocí, názorných představ a fantazie na naše myšlení a vůli. Formuje a mění náš vnitřní model skutečnosti, zprostředkuje a organizuje kooperativní, popřípadě komunikativní vztahy mezi jednotlivci, sociálními skupinami a třídami podle zákonů a norem vládnoucího způsobu výroby a života, inspiruje sociální aktivity osobností a kolektivů.

Je sice pravda, že za určitých okolností na nás může jednotlivé umělecké dílo působit silněji než jednotlivý esteticky utvářený jev našeho objektivního prostředí —

například dům, v němž bydlíme, jídelna socialistického velkopodniku atd. Toto objektivní prostředí však působí na nás mnohem častěji, prakticky vlastně v každém okamžiku naší práce a našeho života.

Proto je nutné:

1. překonat existující disproporce ve vývoji marxisticko-leninské estetiky, poznat oblasti užití marxisticko-leninské estetiky v její mnohotvárnosti a rozsahu a uplatnit ji pro rozvoj socialistických osobností;

2. považovat dialektický vztah mezi praktickoestetickým postojem k pracovním a životním podmínkám na jedné straně a uměním na druhé straně za jeden ze stěžejních bodů teoretických výzkumů a praktických rozhodování při řízení;

3. komplexně využívat jak estetického utváření pracovních a životních podmínek, tak umělecké kultury socialismu v její jednotě a rozmanitosti k rozvíjení socialistických osobností, k vytváření socialistických kolektivních vztahů i jako nástroje v ideologickém třídním boji se státně monopolistickým kapitalismem;

4. komplexně rozvíjet estetické potřeby.

Předpokladem pro splnění těchto záměrů je vyjasnění otázky, s níž jsme se setkali v průběhu našich výzkumů a jež se prakticky objevuje ve všech publikacích s podobnou problematikou. Je to otázka týkající se vztahů mezi schopnostmi a potřebami, které se vytvářejí při praktickoestetickém osvojování skutečnosti, a smyslem pro umění, pochopením umění, potřebami umění.

Praktickoestetické a uměleckoestetické osvojování skutečnosti musíme chápat jako dialektickou *jednotu rozdílnosti*. Pokud tyto dvě složky tvoří *jednotu*, pak jsou estetickopraktickým osvojováním skutečnosti vytvářeny takové schopnosti a potřeby osobnosti, které lze nazvat uměleckoestetickými. A naopak, smysl pro umění a potřeby umění podporují estetický vztah k praktické životní skutečnosti, vytvářejí určité estetické nároky. Nejvýrazněji se s tímto vzájemným působením setkáváme v současné kulturní praxi v estetických nárocích na kulturní zařízení, která jsou materiálně technickou základnou pro divadelní představení a koncerty, pro lidové umělecké činnosti atd., v nárocích

na budování kulturních domů, koncertních sálů, divadel atd.

Proto by také estetická komponenta socialistické kultury práce neměla být považována pouze za pracovní psychologickou otázku, za jakési opatření, které „zmírňuje“ určitou monotónnost v denním chodu práce pomocí rozmanitého a esteticky přitažlivě utvářeného bezprostředního pracovního prostředí. Je rovněž eminentně ideologickou otázkou, chápeme-li prostředí prožívané jako pěkné nejen racionálně jako „naše prostředí“, nýbrž také smyslově emocionálně pozitivně prožíváme „lidský vztah“ objektivních pracovních a životních podmínek zcela osobně.

Kulturně estetické a praktickoestetické osvojování skutečnosti tvoří nejen dialektickou jednotu, nýbrž i rozdílnost.

V praktickoestetickém utváření životního prostředí prožíváme bezprostředně „zřejmě“ lidský vztah praktických sociálních vztahů, právě tak jako objektivních podmínek práce a života. Umělecká díla nám dávají specifické ideální výpovědi o těchto vztazích. Do nich vstupují zprostředkovaně bezprostřední, praktické a současně politické, sociální a morální vztahy lidí.

Tím je podmíněna skutečnost, že neexistuje automatismus v tom směru, že by výkony v praktickoestetickém osvojování skutečnosti a jim odpovídající potřeby automaticky vyvolávaly rozkvět umění, rozvinuté umělecké potřeby a rozvinutý smysl pro umění. Vysoce rozvinutý kapitalismus je z důvodu zisku dokonce ochoten vyvíjet velké úsilí pro estetické utváření pracovních podmínek a výrobků, současně se však jeho antihumanistická podstata projevuje v úpadku umění, ve ztrátě humanistického obrazu člověka, v deformovaném rozvoji uměleckých potřeb. Estetické utváření prostředí, které „samo o sobě“ může mít pozoruhodné výsledky, je v podstatě nástrojem k zamlžování vykořisťovatelských vztahů. Potřeby umění v dělnické třídě vyrůstají nejen z utváření prostředí, nýbrž z politických a ideologických vztahů třídně uvědomělého proletariátu v boji proti kapitalistickému vykořisťování a ideologické manipulaci.

Naproti tomu v naší společnosti může politické uvědomění, pochopení objektivní nevyhnutelnosti určitých pracovních podmínek, jež lze i esteticky hodnotit jako negativní, a pochopení společenské významnosti práce vést — v kontextu kulturně uměleckých aktivit v oblasti nebo v podniku — k relativně rozvinutým potřebám umění.

Vztahy mezi praktickoestetickým a uměleckoestetickým osvojováním skutečnosti je třeba vidět diferencovaně. vzhledem k zprostředkování konkrétními sociálními, politickými a ideologickými vztahy dělnické třídy souhrnně i konkrétními pracovními kolektivy a osobnostmi zvláště.

Pro praktické řízení společenských, především kulturních procesů z toho vyplývají tyto důsledky:

1. Je nutné pečovat o komplexní estetické utváření objektivních pracovních a životních podmínek a o umělecký život.

2. Současně je třeba přihlížet k aktivní, zpětně působící funkci jevů společenského vědomí, mezi nimi i umění.

Závěry

V nejobecnější formě můžeme potřeby umění chápat jako dialektickou jednotu potřeb tvořit umění a receptivně si je prisvojovat.

Umění, s nímž se setkáváme v jeho vnější podobě a na první pohled jako se sumou uměleckých děl, představuje ve skutečnosti dialektickou jednotu rozmanitých procesů umělecké tvorby a recepce umění, v jejichž rámci vstupují umělci tvůrci a příjemci umění do rozmanitých sociálních vztahů, odrážejí je, hodnotí je atd. Umělecká díla jsou specifické, totiž esteticky utvářené ideální průsečky rozmanitých sociálních vztahů.⁴

Jedná se o to, že na jedné straně jsou umělecká díla ztvárňována umělcem jakožto umělecké výtvořky a v této podobě existují objektivně (nepřehlédneme zde k dramatickému umění, hudbě a baletu) v podobě dané jim umělcem, na druhé straně mají vždy pro konkrétní publikum

konkrétní estetický ideálně emocionální obsah, který nevyplývá z fyzické podoby uměleckého výtvořky, nýbrž ze vztahů podmínovaných konečnými objektivními sociálními vztahy, ze vztahů mezi výpovědí díla a jeho publikem v konkrétní epoše.

Při konkrétních řídicích politických aktivitách zaměřených na rozvoj a uspokojování socialistických potřeb umění je tedy nutné vycházet z toho, že jak v umělecké tvorbě, tak v recepci umění jakožto vždy specifické, velmi *komplexní* lidské činnosti či duševní aktivitě jsou dialekticky přetvářeny:

1. *Lidský vědomý odraz skutečnosti* jakožto dialektická jednotka poznání a hodnocení, v nichž hrají převažující a určující roli *specificky* estetické způsobnosti a schopnosti — estetické vněmy a pocity, estetické názorné myšlení.

2. *Lidské snažení a schopnosti měnit skutečnost*. To se může projevat jednak ve schopnosti zvládnout umělecké tvůrčí prostředky v tvůrčím procesu a v radosti z vytvořeného díla, jednak v tom, že umělci ve svém díle jako uměleckém odrazu a současně estetickém modelu skutečnosti *ideálně* předjímají nebo „přehrávají“ žádoucí *změny skutečnosti* a člověka. Poněvadž umění je jev ideologického života společnosti, je toto ideální předjímání změny skutečnosti, které působí tvořivě na vědomí a orientačně na jednání, přesahujícím momentem v umělecké tvorbě. Toto je třeba zdůraznit, současně je však třeba přihlížet k druhé stránce problému. Praktické řídicí zkušenosti v oblasti umělecké tvorby a její propagace ukazují, že dělnická třída jako produktivně činná třída se prostřednictvím spoluprožívání obtíží při tvorbě uměleckého díla sblíží s uměním daleko více a že tímto způsobem tedy mohou být rozvíjeny potřeby umění.⁵

3. *Lidský prožitek z bohatství produktivních lidských schopností*, smyslově objektivně rozvinutý v produktech a výsledcích lidské činnosti.

⁴ Podrobněji viz E. John — E. Lippold — M. Rammner: *Kunst und sozialistische Bewusstseinsbildung*. Berlin 1974.

⁵ Touto otázkou se zabývá disertace U. Burggra-

fově O vztazích partnerství mezi umělci a dělnickou třídou (Karl-Marx-Universität Leipzig). Výsledky výzkumů budou zveřejněny v připravované knize.

Tyto svou strukturou již velmi komplexní lidské činnosti tvoří v umělecké činnosti *specificky* dialektickou jednotu, která je *určována* právě tím, že umělecká díla jsou *primárně* jevy společenského vědomí, estetické zobrazení skutečnosti.

Potřeby umění v plném a bohatém smyslu tohoto slova, které se projevují v úsilí o vlastní uměleckou tvorbu a recepci uměleckých děl v podobě různých konkrétních uměleckých zájmů, se vyhranují teprve tehdy, prožíváme-li umělecky produktivní a receptivní činnost jako hodnotu, zjistíme-li, že umění může zcela zvláštním způsobem uspokojovat celý komplex potřeb.

Pro toho, pro něhož je umění pouze informací o poznání, je umělecké dílo lehce nahraditelné vědeckými informacemi. Ten, kdo prožívá podoby umění *pouze* jako vzory pro praktické jednání, může najít zcela plnohodnotnou náhražku v praktických příkladech nebo výrociích teoreticky formované ideologie. Ten, kdo vidí v umění *pouze* naplnění času a zábavu, může nahradit umělecký zážitek zcela jinými, stejně zábavnými činnostmi.

Díky komplexnímu charakteru socialistických potřeb umění působí jejich rozvoj a uspokojování opět zpětně velmi komplexně na rozvoj socialistických osobností a sociální tvořivosti dělnické třídy v historicky konkrétních podmínkách. Rozvíjíme vztah dělnické třídy k umění nikoli pro

umění samé, nýbrž pro kulturní růst dělnické třídy a zvyšování její kulturní životní úrovně.

Uspokojování a rozvoj socialistických uměleckých potřeb a rozvoj a uspokojování socialistických kulturních potřeb vůbec je jedním z konstituujících elementů rozvíjení socialistické tvořivosti dělnické třídy pod vedením její marxisticko-leninské strany. Sociální tvořivost přitom chápeme v leninském smyslu jako zvláštní kvalitu společenského jednání třídy v období rozsáhlého politického, ekonomického a kulturního budování socialistické společnosti, kvalitu, která potencionálně existuje ve *všech* zvláštních činnostech socialistických osobností a kolektivů. Specifická míra této kvality spočívá ve vědomí odpovědnosti, skrze niž se celospolečenské významy promítají do individuálního jednání, do rozmanitých produktivních a sociálně významných činností. Spočívá v uskutečňování možností rozvoje osobností a kolektivu, které poskytuje společensky a individuálně určený akční prostor pro vědomou spoluúčast na společenském pokroku.

Vytváření socialistických kulturních potřeb je na jedné straně cílem kulturně politických a kulturně výchovných aktivit, na druhé straně je prostředkem k cíli vytvářet sociálně aktivní a tvůrčí socialistické osobnosti.

Experiment v sociologii

Myšlenka o uplatnění experimentu ve společenských vědách má zejména v buržoazní sociologii svou tradici. Hovoříme-li o tradici, pak to vůbec neznamená, že by byl experiment vždycky bez výhrad rozvíjen jako jedna z cest společenského poznání.

Tato tradice — zejména v období devatenáctého století — představuje spíše diskuse na téma, je-li nebo není-li možné využít experimentu ve společenských vědách. Patriarchové buržoazní sociologie A. Comte, J. S. Mills, podobně jako později E. Durkheim, Max Weber a další, vyjádřili v té či oné podobě svůj negativní vztah k experimentu, nebo dokonce popírali možnost jeho aplikace v sociálních vědách.

Nicméně myšlenka experimentálního bádání znepokojovala tím více, čím více, se rozvíjelo experimentální poznání v přírodních vědách.

Nová situace nastala na začátku dvacátého století. Velkolepé objevy přírodních věd souvisely s procesy experimentálního zkoumání a zdokonalování prostředků exaktního měření.

Počáteční pokusy přímo aplikovat a přenést experimentální metody fyziky a technické postupy, jež tu byly vypracovány, na oblast sociální reality nemohly vést k úspěchu. Jen postupně a zvolna byl opuštěn skeptický až odmítavý přístup k experimentálním metodám v sociálním výzkumu a objevovaly se pokusy o vytvoření zvláštních, specifické objektu odpovídajících technik zkoumání. Tvzení o nespřílnosti a nemožnosti mechanického přenášení metod přírodních věd na společenskovědní disciplíny se postupně stalo obecně platné, bylo však současně doprovázeno snahou o vypracování takových postupů aplikace experimentální metody, které by bylo možno uplatnit při analýze sociálního organismu. Tato nová etapa rozvoje sociálního experimentu byla spojena se

vznikem a rozvojem empirické sociologie a s nástupem exaktních způsobů měření. Vlna empirismu, která zaplavila země západní Evropy a potom i USA, přinesla mnohé efektní zvraty. Tak například zastupci buržoazní klasické filozofie (zvláště v oboru filozofie dějin) a zakladatelé „klasické“ sociologie, jako A. Comte, M. Weber, E. Durkheim a jejich nejbližší následovníci, byli označeni za vědce „kabinetního typu“, kteří představují překonané spekulativní přístupy. „Místo nich nastoupili jiní lidé — všeobecně nazývaní »badatelé polního typu«. Jestliže první se zabývali zkoumáním sociálních jevů sedíce v knihovně v hlubokém a pohodlném křesle, kde po přečtení stovek knih psali na jejich základě další knihu, nyní již stoprvou, pak druhí šli přímo do života, do »pole«, do »terénu«, tj. k bezprostřednímu předmětu sociologického výzkumu. Domnívali se, že sociologové nového typu musí jít tam, kde člověk pracuje, jí, spí, miluje, dopouští se zločinu, modlí se k bohu, umírá“ [Kuprijan 1971 : 37].

Na první pohled se takový program může zdát nejen perspektivní, ale i pokrokový. Kritičtější přístup však ukáže, že čistě empirický postup, odmítající jakoukoli orientaci na obecně sociologické nebo filozofické koncepce, se stává brzy zcela bezzubý.

Nás však nyní zajímá především ta skutečnost, že metoda sociologického experimentu se rozvíjela právě v tomto období, v situaci, kdy panoval naprosto odmítavý postoj k sociologické teorii a kdy se empiričtí sociologové vzdali obecné teorie.

Tato situace neumožňovala vypracovat pojmový aparát potřebný pro sociologický experiment, kvalifikovaně vyložit a vymezit zvláštnosti světa neživé a živé přírody, a tak rozvíjet experiment na jasných teoreticko-metodologických předpokladech.

Základní pojmový aparát a některé metodologické otázky však přesto musely být postupně rozpracovány v souvislosti s přechodem do dalšího období, spojeného s velkými experimentálními pokusy sociologů, s širokým použitím statistickopravidelnostních metod při formování experimentálních a kontrolních skupin, při analýze vlivu proměnných veličin atd.

Aniž bychom si na tomto místě kladli úkol provést rozbor, chceme uvést jen stručný informační pohled na největší experimentální výzkumy a tím naznačit, jak dlouhý a složitý byl proces rozvíjení experimentu jako jedné z metod sociologického poznání.

Není snadné určit experimentální práce, které lze charakterizovat jako první.

Mohly by jimi být experimentální studie W. Thomase a F. Znanieckého, prováděné od r. 1918 do r. 1922, jejichž výsledkem byla několikavazková práce *Polish Peasant in America and Europe*.

Thomas a Znaniecki „v terénu“ studovali větší počet rodin polských emigrantů a jejich příbuzných a za rozsáhlého použití sociologických metod, technik a experimentálních postupů objasňovali, jak, kdy a proč mění člověk svůj duševní svět, svůj systém hodnotových orientací, jaké jsou mechanismy jeho adaptace v nových sociálních podmínkách atd.

Citovaný A. Kuprijan například řadí mezi první experimentální pokusy práci německého psychologa Hugo Münsterberga, který už v roce 1912 uspořádal sérii přednášek na téma *Psychologie v ekonomice*. Münsterberg byl velmi aktivní experimentátor, který propracoval a zdokonalil techniky testování, jež byly později, během jeho působení v USA, využívány k výběru lidí pro některá povolání.

S „klasickou podobou“ sociologického experimentu, tj. s vytvořením dvou skupin (jedna kontrolní a druhá experimentální), z nichž jedna funguje v původních, druhá v experimentálních podmínkách, a experimentální proměnné jsou přesně sledovány, se setkáváme ve dvacátých a třicátých letech našeho století.

Mezi první pokusy toho druhu patří bezesporu *experiment S. C. Dodd v Sýrii*.¹

Dodd velmi důsledně sledoval cíl ověřit možnosti použití experimentální metody při řešení sociálních problémů společnosti. Vybral dvě syrské vesnice, které byly v řadě podstatných znaků shodné. Přirozené oddělení vesnic bylo takové, že vzájemné ovlivňování nebylo možné. V experimentální vesnici byly zavedeny některé velmi snadno měřitelné experimentálně proměnné veličiny (sanitární hygienická opatření a používání základních léčivých preparátů). Druhá, kontrolní vesnice zůstala v nezměněných daných podmínkách. Výsledky měřené po roce působení samozřejmě prokázaly, že u experimentální vesnice došlo ve srovnání s kontrolní vesnicí k očekávanému snížení infekčních onemocnění.

Hypotéza, která se zdá být dost triviální, byla potvrzena. Někdy je však ve společenském dění třeba přesvědčovat i o zdánlivě triviálních. A nevidí-li „zdravý selský rozum“ žádné problémy, pak to ještě vůbec nemusí znamenat, že by neexistovaly. V tomto případě nešlo o řešení konkrétních úkolů, ale spíše o to, demonstrovat možnosti použití experimentu v sociální problematice vůbec. To se bezesporu podařilo.

Jedním z nejvýznamnějších experimentálních šetření tohoto období zůstávají pokusy Eltona Maya, které prováděl na žádost koncernu Western Electric Company na předměstí Chicaga v Hawthornu. Do povědomí sociologů pronikl jako *Hawthornský experiment*.

Cílem pokusů bylo především prozkoumat působení pracovního prostředí na výkony zaměstnanců. Pokusy, které byly prováděny v první etapě, skončily neúspěšně. Směřovaly k různým technickým úpravám (např. bylo upraveno osvětlení sledovaného pracoviště apod.). K očekávanému zvýšení produktivity práce však došlo jak v experimentální skupině, kde byly prováděny technické úpravy, tak v kontrolní skupině, kde osvětlení zůstávalo stabilní.

¹ Svůj experiment popisuje v práci *Social Relations in the Near East*. New York 1940. Stručně je Doddův experiment charakterizován v knize A. P. Kuprijana *Metodologické problémy sociálního experimentu*. Pro naši sociologii je S. C. Dodd znám

především jako představitel tzv. matematického pozitivismu, který při využití matematických postupů nerespektuje kvalitativní odlišnosti společenských a přírodních jevů.

Očekávané výsledky nepřinesla ani druhá etapa Hawthornského experimentu, kdy v experimentální skupině bylo po dlouhé období manipulováno s proměnnými veličinami typu přestávka, délka pracovní doby apod.

Experimenty byly prováděny velmi rozsáhle, dlouhodobě, při dodržování všech zásad, které umožnily měření vlivů proměnných veličin. V období let 1924–1932 experimentátoři překonávali mnohé obtíže. Byla to léta velkých nadějí i velkých zklamání, bouřlivé aktivity i skleslosti, neúspěchů, nedůvěry, porážek i vítězství.

Představitelé koncernu měli jasný cíl – dovědět se, jakou motivací ovlivnit 29 000 dělníků a zaměstnanců, aby se zvýšila výroba. Sociologové neměli ani jasné ideje, ani přesné hypotézy.

Teprve po mnohaletých opakovaných výkumech se ukázalo, že hlavním faktorem ovlivňujícím produktivitu práce, pracovní výkon, pracovní morálku atd. nebyly fyzikální a organizační podmínky práce, ale především vztahy mezi lidmi na pracovišti, zejména vztahy v malých skupinách a metody vedení těchto skupin. Toto zjištění se stalo dalším impulsem pro práci výzkumníků. Jejich experimentální činnost navázala na výzkumy řízení lidí a komplex sociálně psychologických otázek z oblasti průmyslové sociologie.

Mayo postupně koncipoval teorii formálních a neformálních skupin a stal se „otcem školy human relations“. Jeho objevy byly značně atraktivní, zejména v tom smyslu, že byly velkým příslibem dravému americkému podnikání. „Praktický efekt – zvýšení pracovního výkonu po příslušných úpravách prostředí a organizace práce – zajistil nové teorii úspěch“ [Matula 1974 : 32].

Další experimentální šetření potvrdily, že neformální skupiny a neformální struktura vztahů existují téměř ve všech organizacích a mají výrazný vliv na všechny stránky života pracovních kolektivů, zejména pokud jde o jejich motivaci. Na toto zjištění postupně navazovaly výzkumy metod řízení lidí, celá velká vlna „Human Relations Theory“.²

Úspěch Hawthornského experimentu přinesl „nové vavříny“ empirické sociologii, která se v nebyvalé míře bezprostřednosti dotkla problémů života americké společnosti, přesněji řečeno představitelů americké buržoazie.

Nové poznatky empirické sociologie a experimentálních výzkumů z oblasti mezilidských vztahů přivítala zejména průmyslová sociologie. Umožnily nejen zvyšovat produktivitu práce, ale po určitou dobu budily zdání, že s jejich pomocí bude možno předcházet společenským konfliktům.

Western Electric Company v Hawthornu investovala do experimentálních výzkumů 4 milióny dolarů. Ty se jí během deseti let vrátily v podobě 80 miliónů dolarů čistého zisku.

Všestranný praktický úspěch Hawthornského experimentu byl pro buržoazii cenný ještě z jiného důvodu. Poskytl totiž daleko větší a mnohem cennější „profit“, než bylo oněch 80 miliónů čistého zisku, které vydělala Western Electric Company. Poskytl iluze, že objevem neformální organizace a rozvíjením a zdokonalením zásad řízení lidí, cestou zajištění „uspokojivého společenského zázitku“ nastává konec éry, kdy K. Marx mohl svou teorii třídního boje působit na dělnictvo, protože nyní byl nalezen klíč k překonání odcizení dělníků. Tyto vědomě pěstované iluze se staly nejen utopickou, ale i krajně reakční představou.

Tolik snad stačí k tomu, abychom si uvědomili, jak hluboké ideové zázemí má problematika sociologického experimentu a jak třídě vyhraněné jsou tradice spojené s jeho vznikem. Okolnost, že tradice sociálního experimentu vznikla v táboře buržoazních sociologů, nás neospravedlňuje k holé negaci toho, co tu bylo vytvořeno, k prostému odmítání a popírání poznatků a zkušeností, které vznikaly celá desetiletí. Vůbec si nemyslíme, že by sociální experiment v pojetí buržoazní sociologie neměl žádnou poznávací hodnotu. Pouhé odmítání a popírání bez konkrétního ocenění, bez hluboké analýzy a věcné argumentace ještě nikomu neposkytlo

² Pokud jde o problematiku Human Relations Theory, odkazujeme čtenáře na práce: [Rezníček 1970], [Kohout 1966], [Kohout 1967].

Theory, odkazujeme čtenáře na práce: [Rezníček

nové znalosti a ani k takovým znalostem nepřiblížilo.

Uvědomujeme si však, že buržoazní sociologie vdechla celému komplexu otázek teoretické a metodologické problematiky experimentu svůj jednoznačný ideový obsah.

V marxistické literatuře, zejména v období, kdy se sociologie rozvíjela v podmínkách dogmatického přístupu k dědictví klasiků marxismu-leninismu, vládlo tradiční stanovisko o nemožnosti rozvíjení experimentu při poznávání sociálních jevů. Bylo vyjádřeno v učebnicích i v populární filozofické literatuře.

Oficiálně nevyhlášená diskuse o možnosti uplatnění sociálního experimentu byla vlastně zahájena v druhé polovině padesátých let v SSSR a široce pak rozvíjena v šedesátých letech.

Prvá rozsáhlá monografická práce autorské dvojice R. V. Ryvkinové a A. V. Vinokura *Socialnyj eksperiment*, vydaná v Novosibirsku v r. 1968, uvádí, že podnětem k této diskusi byla především Bernalova kniha *Věda v dějinách společnosti*, v níž autor vyjádřil rozhodná pozitivní stanoviska k uplatnění experimentu. Své názory na toto téma tehdy vyslovila řada předních sovětských filozofů a sociologů. V ostré diskusi vystoupili teoretičtí i praktičtí pracovníci z různých oblastí sociálního života Sovětského svazu. Došlo k posouzení základních metodologických otázek experimentu i možnosti jeho praktického uplatnění v životě sovětské společnosti. Tak například otázkami sociálního experimentu ve vztahu k přírodovědeckému experimentu se zabývali I. Jakuševskij a P. Sivokoň [Jakuševskij 1957], [Sivokoň 1962].

Specifické sociálního poznání a experimentu věnovali své práce G. Glezerman, G. Zbandut a G. Karavajev [Glezerman 1960], [Zbandut 1959], [Karavajev 1965].

V souvislosti s kritikou buržoazní socio-

logie do diskuse vstoupili G. Andrejevová a I. Kon [Andrejeva 1965], [Kon 1959].

Svá stanoviska k možnostem využití experimentu při posuzování sociálních jevů vyslovili další a další autoři. Jsou mezi nimi M. Rutkevič, M. Balutna, I. Andrejev, P. Kopnin, G. Osipov, V. Kobbanovský, J. Kozyrev, M. Ajvazjan, L. Kutuzovová a jiní.³

Diskuse vedla k překonání pro předcházející období tradičního stanoviska o nemožnosti použití sociálního experimentu při poznávání sociálních jevů. Její průběh potvrdil nutnost dalšího, hlubšího zkoumání problematiky sociálního experimentu, zejména z hlediska obecné marxistické metodologie, potřebu zkoumat specifika sociálního poznání realizovaného touto cestou.

Dnes má sovětská sociologie — vedle stovek statí a studií na toto téma — k dispozici dvě rozsáhlé knižní publikace, které v základě plní úkoly, jež implicitně i explicitně formulovala diskuse o sociálním experimentu. Je to jednak citovaná práce R. V. Ryvkinové a A. V. Vinokura *Socialnyj eksperiment*, jednak dílo A. P. Kuprijana *Metodologičeskije problemy socialnogo eksperimenta*, vydané Moskevskou univerzitou v r. 1971.⁴

Tak byla sovětskou sociologií postupně rozpracována a) meritorně teoretická problematika a b) metodologická problematika experimentu.

Do oblasti meritorní teorie sociologického experimentu můžeme zařadit otázky jeho předmětu, specifík, jež jsou dána tím, že je orientován do sociální sféry, typologii experimentu, jeho strukturu atd. Charakteristika těchto otázek ukazuje, že jejich řešení ještě nedává návod, jak experiment provést. Dává „jen“ celkovou „strategickou orientaci“, pomáhá vymezit hranice a možnosti jeho uplatnění a úkoly, které můžeme pomocí sociologického experimentu řešit.

³ S publikovanou literaturou tohoto období je možno se podrobněji seznámit v citované práci R. V. Ryvkinové a A. V. Vinokura [Ryvkinová-Vinokur 1968].

⁴ Na tomto místě je možno konstatovat, že československá sociologická literatura v této chvíli disponuje vlastně jen stručnou kapitolou věnovanou experimentu v sociologii, typům experimentu a problematice měření v experimentu, kterou (někdy až v příliš populárním učebnicovém textu) do své

práce *Sociologický výzkum* zařadil Stefan Szostkiewicz. Naše sociologická literatura v šedesátých letech naznačila místo a úlohy sociologického experimentu a přispěla k jeho zařazení do systému metodologických zásad sociologického zkoumání. Nebyly však zatím napsány práce, jež by hlouběji posoudily teoreticko-metodologické otázky a možnosti uplatnění experimentu v marxistické sociologii.

Hranice uplatnění a úkoly sociálního experimentu jsou určeny především rozporům mezi zvláštnostmi experimentální metody a specifikem té které sféry našeho společenského života.

Do oblasti metodologie sociologického experimentu bychom mohli zařadit problematiku jeho projektování, problémy hypotézy, její povahy a měření výsledku experimentu atd.

Jedním ze základních předpokladů využití principů vědeckého experimentování při zkoumání sociálních jevů je objasnění specifika, která vznikají v oblasti sociálního života. Experimentu *jako obecné metody zkoumání* se používá ve všech základních skupinách věd. V technických disciplínách hovoříme nejčastěji o výrobním experimentu, ve vědách o přírodě o přírodovědeckém experimentu. Sociální experiment se postupně stává nástrojem poznání i ve vědách společenských.

Existence materiálního světa prochází složitým vývojovým procesem mikrokosmu a makrokosmu. Tento svět bývá někdy nazýván světem živé a neživé přírody.

Kvalitativně nový stav tohoto materiálního světa představuje živá příroda, která na určitém stupni svého vývoje vytvořila materiální svět živého lidského organismu, dala vzniknout psychice jako specifickému vyjádření schopností a činnosti člověka a postupně i lidskému vědomí.

Lidské společenství vytvořilo pevnou vzájemnou závislost člověka a společnosti. Oba momenty jsou neoddělitelné jak ve své konkrétně historické genezi, tak i ve smyslu fungování člověka a společnosti. Ve společnosti si člověk uvědomuje sebe sama, svou individualitu. Zde se formuje jeho systém hodnot, jeho city i rozum, zde získává orientační body své praktické i teoretické činnosti. Ve společnosti, v souhrnu sociálních skupin dochází k procesu utváření člověka.⁵

Každý objekt sociálního zkoumání se stává nějakou stránkou činnosti sociálního subjektu, ať už je tímto subjektem osoba, skupina nebo společnost jako celek. Činnost je realizována v různých sociálních

systémech, v jejichž rámci, ve specifice sociální skutečnosti, vystupuje objekt zkoumání různě.

Tuto specifiku sociální skutečnosti charakterizuje A. P. Kuprijan takto:

1. Objekt sociálních věd – to není prostě živý, samoreflektující organismus, charakteristický existencí psychiky. To je více. Tento objekt je vybaven vysoce vyvinutým vědomím, které funguje jako prvek společenského vědomí. Má schopnost komunikace s podobnými objekty. Komunikace se uskutečňuje verbálně nebo pomocí složitých systémů znaků. To umožňuje hromadit a předávat sociální zkušenosti generací.

2. Objekt sociálních věd má schopnost stanovit si cíl a snažit se tohoto cíle dosáhnout. Charakter cíle a cesty jeho dosažení závisí na systému potřeb, zájmů, hodnotových orientačních bodů, které se vytvářejí při formování individua.

3. Objekt sociálních věd je vybaven nejen znalostí norem chování, ale i znalostí jejich původu a formování.

4. Speciálním rysem sociálního objektu je i to, že vlastnosti vypočítané v bodech 2. a 3. mají dvojakou povahu.

Soustava norem a hodnotových orientačních bodů se formuje a existuje:

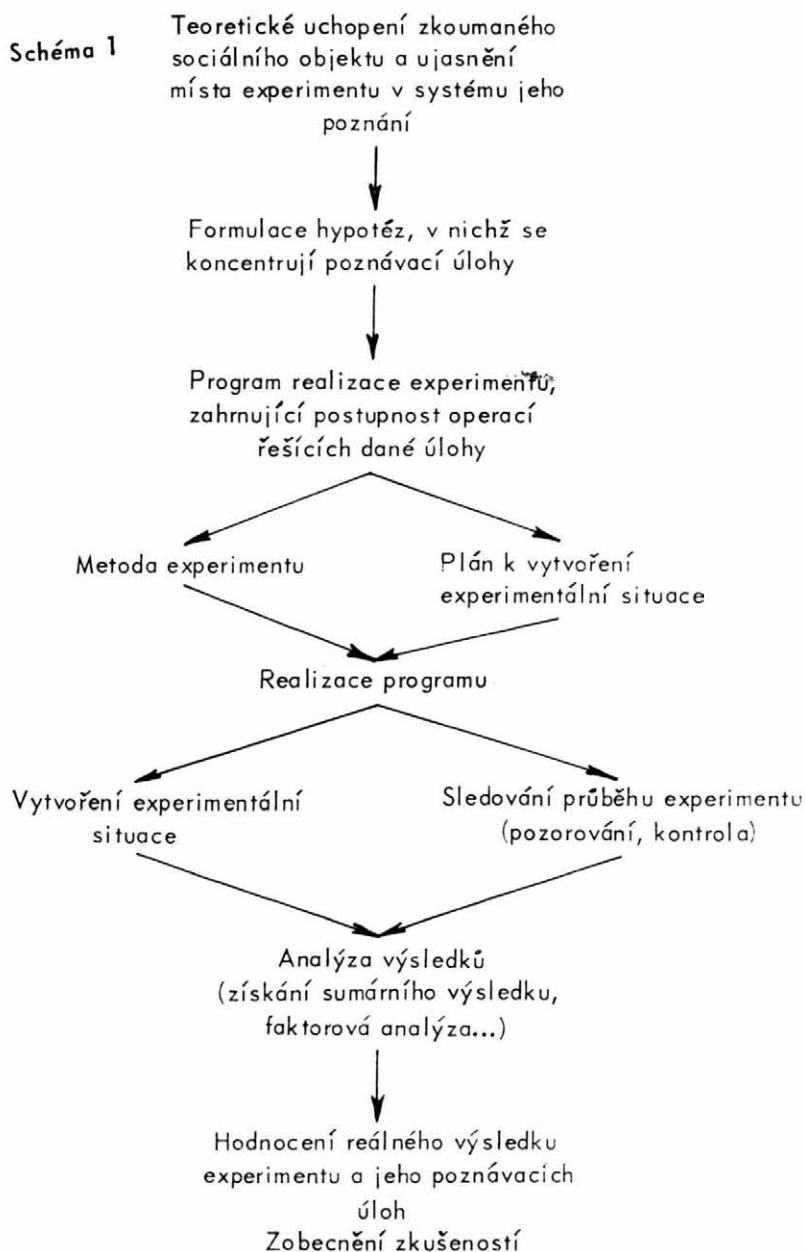
- jednak v měřítku velké sociální skupiny (typu sociální třídy) ve formě třídních zájmů, cílů třídy, systému sociálních orientačních bodů třídy
- jednak v měřítku více či méně dílčích, zvláštních zájmů a soustavy cílů, hodnotových orientačních bodů, a dokonce i norem malé sociální skupiny (typu mezivrstvy), například rodiny nebo společenství vznikajících na základě úzkého profesionálního zájmu. Zvláštní systém cílů a hodnotových orientačních bodů je možný dokonce i u jistých skupin individuí, která nejsou formálně ničím spojena.

5. Specifičnost objektu sociálních věd spočívá i v tom, že se vždy neprojevuje fakt rozdílu mezi soustavou cílů a norem třídy a individuí, jež ji tvoří. Tyto rozdíly nemají často ani zjevnou podobu. Jedinci,

⁵ K těmto otázkám viz dosud nepublikované materiály ze semináře OML ÚV KSČ, který byl uspořádán ve dnech 16. a 17. 4. 1975 v Praze, zejména

pak úvodní referát M. Maršika a V. Rumla *Filozofická problematika člověka a její východiska* a další diskusní příspěvky.

Schéma 1

kterí jsou v rozporu s tím, co je pod tlakem společenského mínění obecně přijímáno, neprojevují přání odhalit tyto rozdíly v otevřené podobě.

Vymezení specifiky sociální skutečnosti se stalo jedním z těch nezbytných předpokladů, které podmiňují využití experimentální metody. Jsou tu však i další závažné problémy, jejichž řešení nás přibližuje

k reálnému a efektivnímu využití experimentu.

Mezi takové problémy můžeme v té či oné míře zařadit jednotlivé *elementy struktury sociálního experimentu*, které vystupují jako etapy našeho experimentování. Strukturu sociálního experimentu je možno zhruba znázornit schématem 1.

Tento popis podobně jako každý symbo-

lický popis je vlastně určitým ideálním schématem, prototypem experimentálního šetření. Do realizace každého experimentu vstupují svým významným vlivem podmínky zkoumání, které ovlivňují práci experimentátorů.

Každá z naznačených etap experimentu má své nároky, zvláštnosti a své nezastupitelné místo v procesu poznání. Cílem experimentálního šetření neprojde úspěšně ten, kdo na jeho samém počátku nedovedl kvalifikovaně a pravdivě posoudit všechny základní teoreticko-metodologické problémy, které rozhodují o zařazení experimentálně zkoumaného objektu do širších sociálních souvislostí, do určujících vazeb, vztahů atd.

Podobně se například meritorní problematikou stává určení experimentálních a kontrolních skupin, zavedení takových experimentálně proměnných, které jsou kontrolovatelné ve svém vlivu a měřitelné ve svém výsledném působení.

Ti, kteří vypracovali a realizovali program experimentálních šetření, potvrzují, že určité společenské subsystémy jsou ve svých sociálních vazbách pro uplatnění takovéto metody zkoumání zvláště příznivé.

Metoda experimentálního zkoumání má široké možnosti uplatnění například v jednotkách Československé lidové armády. Důvodů je tu několik:

1. Kolektivy jednotek armádního organismu jsou přísně formalizovány a modelovány podle stanovené organizační struktury. Lze tedy snadno splnit požadavek, abychom v experimentu porovnali skupiny nebo soubory skupin, které mají stejné soustavy znaků.

Přísná formalizace a jednotnost modelování jednotek vytváří tedy pro výzkumníka velmi příhodný terén. V civilním životě těžko nalezneme sociální prostředí, v němž by měl výzkumník k dispozici soubory s relativně stejnými počty lidí, se stejnými funkcemi a funkčním zaměřením, s totožnou pracovní náplní, v podstatě se stejným režimem dne a materiálním vybavením (snad jen internáty a domovy mládeže se mohou určitými parametry blížit k těmto, z hlediska potřeb experimentu velmi příznivým podmínkám).

Kolektivy vojenských jednotek jsou homogenní natolik, že mají společné i biologické znaky, jakými jsou např. fyzický věk a pohlaví. Splňují tedy jednu ze základních podmínek, jež má zásadní význam pro spolehlivost výsledků experimentálního zkoumání. Touto podmínkou je homogenita jednotlivých

souborů lidí. Homogenitu musíme samozřejmě chápat jako problém dialektické totožnosti a odlišnosti. Podle určitých, např. biologických znaků jsou kolektivní vojenských jednotek homogenní, podle jiných znaků, např. podle vzdělání, zájmů, místa bydliště, stranické příslušnosti atd., jsou nehomogenní. I tady musíme uplatnit kategorie obecného a zvláštního a vidět, kdy, v jakých situacích a proč se zvětšuje homogenita, které skutečnosti ji narušují apod.

2. Dislokace jednotek je zpravidla i přirozenou izolací. Poměrně snadno lze vybrat útvary, které jsou do jisté míry institucionálně izolované. Jeden útvar může působit v okresním městě na severní Moravě a druhý útvar, plnící relativně stejné úkoly a mající z hlediska formální struktury stejné kádrové složení, působí například v okresním městě v západních Čechách.

3. Formalizace, hierarchie a centralizace života armádního organismu výzkumníkovi umožňuje, aby v dohovoru s orgány velení byly ve zkoumaných kolektivech sníženy na minimum vlivy, které ztěžují experimentální měření. Měli bychom vždycky zkoumat takový stav, v němž všechny nežádoucí situace jsou v „normě průměru“ vedlejších vlivů.

Například po dobu experimentu je možno zabránit nepředvídaným kádrovým změnám, odvelování a přemísťování lidí a vyloučit nebo na přijatelnou míru omezit jevy, které mohou výsledky experimentu různě deformovat.

Máme na mysli především

- a) *mobilitu*, k níž dochází mezi elementy substruktury armádního organismu,
- b) společenskou *dynamiku*, která v různých obdobích zasahuje do života celého organismu.

Společnost je složitý systém, diferencovaný na řadu podsystemů a dílčích struktur. Socialistická armáda je takový subsystém, jehož model organizační struktury a vysoká formalizace může pro sociologický experiment poskytovat podmínky optimální.

Důležitou otázkou meritorní teorie sociologického experimentu se stala jeho *typologie*, která v určitém souhrnném uspořádání, podle předem stanovených kritérií, zařazuje logické operace do určitých typů. Není to formální záležitost, protože klasifikace tím, že výzkumníkovi ukazuje, co už znáno bylo a jaký typ experimentu nejlépe odpovídá daným podmínkám a úkolům, orientuje k odhalení toho, co ještě známo není.

Z buržoazní empirické sociologie můžeme uvést řadu autorů, kteří se v teoretické analýze pokusili o typologickou systemizaci sociologického experimentu. Patří

mezi ně zejména F. S. Chapin a E. Greenwood.

F. S. Chapin rozdělil všechny sociální experimenty na 3 typy podle kritéria času [Chapin 1947, 1956]:

1. *Projektivní experiment*. Je zaměřen časově od přítomnosti k budoucnosti, je postupem od příčiny k jejímu následku. Na počátku projektivního experimentu je tedy příčina, která vede k rozvíjení následujících akcí v budoucnu.

2. *Experiment „ex post facto“*. Je zaměřen od minulosti k přítomnosti. V šetření je využíván impuls, k němuž došlo v minulosti a jenž nebyl předem určen k experimentu.

3. *Experiment podle principu současného srovnávání*. Realizuje se v přítomnosti a ve svém šetření se v podstatě kryje s tím, co bývá nazýváno experimentem kontrolovaného pozorování, o němž bude ještě řeč.

Další, asi nejvýznamnější pokus buržoazní empirické sociologie o typologii sociálního experimentu představuje práce E. Greenwooda [Greenwood 1947].

Greenwood respektuje a v podstatě přijímá tradiční dělení experimentu na přirozený a umělý a samostatně zkoumá 5 typů experimentálního šetření.

1. *Čistý experiment*. Jde o takový typ experimentálního zkoumání, jehož logická struktura a stupeň ověřitelnosti proměnných veličin se nejvíce blíží laboratornímu experimentu v přírodních vědách.

2. *Nekontrolovaný experiment*. Představuje takový typ zkoumání, v němž experimentátor žádným zásahem nenarušuje přirozený chod událostí. K prosazení hypotézy postačí být svědkem změn. Greenwood se domnívá, že život často přináší nekontrolovatelné varianty experimentu a že proto stačí, abychom je využili bez jakýchkoli zásahů.

3. *Experiment „ex post facto“*. Greenwood rozšiřuje Chapinovu typologii podle toho, existuje-li v experimentálním výzkumu kontrolní skupina či nikoli. Domnívá se, stejně jako Chapin, že se vznikem této metody se poprvé objevila možnost používat experimentální metody nejen v přírodních vědách, ale i ve vědách o sociálních jevech.

„Je-li experiment ex post facto správný, pak se otevírají před sociologií široké možnosti,“ píše Greenwood [Greenwood 1956].

4. *Experiment typu pokusu a chyb*. Greenwood podrobuje kritice sociology, kteří bez ohledu na to, byla-li formulována hypotéza, nebo ne, byla-li experimentální činnost vykonána podle předem promyšleného plánu, nebo mimovolně, spatřují experiment v každé novince. Patří mezi autory, kteří odmítají neurčitost a představy o jakémsi všezahrnujícím charakteru tohoto experimentu. Za experiment považuje především kontrolované změny.

Metoda pokusu a chyb se vlastně používá při určitých etapách jakéhokoli, tedy i sociálního výzkumu. Snad je zde namístě vzpomenout si, s kolika pokusy a chybami byl spojen například Hawthornský experiment. To však vůbec neznamená, že experimentátor při manipulaci s experimentálně proměnnými veličinami může postupovat „naslepo“, bez přesného měření a kontroly.

5. *Kontrolované pozorování*. Jde o takový druh experimentu, který bývá některými autory označován jako „přirozené experimentování“. Sociální faktory pozorované v jedné oblasti se tu porovnávají s pozorovanými faktory v jiných oblastech.

Z buržoazní empirické sociologie by bylo možno uvést rozsáhlou literaturu na téma typologie sociálních experimentů. V mnoha sporných, nezdědká a zajímavých přístupech a polemikách se de facto v různých podobách obměňuje to, s čím vystoupili F. S. Chapin a E. Greenwood, kteří jsou považováni za nejvýznamnější odborníky v sociálním experimentu. Prvý je pokládán spíše za praktika, druhý spíše za teoretika problematiky, k níž se v minulých třech desetiletích vyslovila celá řada těch, kteří byli nebo se tvářili jako reprezentanti sociologického poznání.

Všimněme si nyní marxistických stanovisek, respektive přínosů, který dnes představuje vstup reprezentantů sovětské sociologie do této oblasti.

Sovětská sociologie věnuje problémům typologie sociálních experimentů značnou pozornost. Ukažme si nejprve stanovisko

jednoho z předních sovětských autorů, jkým je leningradský sociolog V. A. Jadov. Ve své práci *Metodologija i procedury sociologických issledovanij* vychází Jadov z pojetí, v němž konfrontuje

- a) *přirozený experiment*
s experimentem
- b) *kontrolovaným*.

Oba mají charakter experimentů pro-
jektivních, tzn. že se při jejich realizaci
postupuje od hypotézy, přes formování
kontrolní a experimentální skupiny, zave-
dení experimentálně proměnné a měření
vlivu jejího impulsu, k analýze. Podle Ja-
dova spočívají rozdíly mezi kontrolova-
ným a přirozeným experimentem v míře
kontroly. Poznání, které je realizováno
cestou „přirozeného experimentu“, je spo-
jeno s „... dostatečným počtem opakování
pokusů tak, aby podle teorie pravděpo-
dobnosti nekontrolované faktory v dosta-
tečně velkém množství vzájemných kon-
frontací rušily vlivy zkreslující efekt pů-
sobení experimentálního faktoru“ [Jadov
1968 : 250–251].

Jadov hodnotí kontrolovaný experiment
jako metodu, s jejíž pomocí lze získat po-
měrně „čistý“ efekt vlivu experimentální
proměnné veličiny. V kontrolovaném ex-
perimentu jsou zavedena přísná opatření
kontroly vlivu proměnných veličin, v po-
suzování experimentálních a kontrolních
skupin atd.

Dalším typem experimentu je v Jado-
vově kategorizaci

- c) *myšlenkový* (myslennyy) *experiment*.

Aniž sám provádí jeho další členění (Ja-
dov si v citované práci nekladl úkol po-
dat úplnou a vyčerpávající charakteristiku
klasifikace sociologického experimentu),
naznačuje je výkladem příkladů myšlen-
kového experimentu:

- přirozený experiment ve směru ab-
straktní analýzy
- abstraktní analýza směřující od poznání
následků k hledání jejich příčin
- experiment „ex post facto“.

Kritériem dělení experimentu je zde
míra kontroly, kterou Jadov spojuje s cha-
rakterem realizace experimentu (realizuje
se ve skutečnosti, nebo jen v myšlenkách).

A. P. Kuprijan, který velmi pozitivně
oceňuje pozornost, již Jadov při analýze

metodologických otázek sociologického vý-
zkumu věnoval možnostem využití experi-
mentu, připomíná, že „...rozdíly mezi
přirozeným a kontrolovaným experimen-
tem nepostačují k jejich rozdělení na růz-
né typy. Ve své podstatě jsou oba přiroze-
né ve smyslu autorova chápání tohoto
termínu“ [Kuprijan 1971 : 129].

Daleko větší a samostatné místo je vě-
nováno problémům typologie sociálního
experimentu v monografii R. Ryvkinové
a A. Vinokura. Přínos kategorizace, kterou
zpracovala tato autorská dvojice, není ani
tak ve formálně logické, jako v obsahové
stránce jejich pojetí. Ve svém racionálním
a velmi plodném přístupu rozpracovali
klasifikaci podle tří hledisek.

1. *Podle předmětu vědy, v jejímž rám-
ci se sociální experiment používá.* Expe-
rimenty můžeme tak dělit na ekonomické,
právní, sociologické, pedagogické, sociálně
psychologické atd.

2. *Podle sféry společenské činnosti lidí.*
Experimenty se mohou realizovat ve vědě
i ve sféře praxe, „v systému vědeckého
výzkumu“ nebo „jako prvek řízení“.

3. *Podle charakteru hypotézy, jež je
v experimentu zkoumána.* Hypotéza může
vypovídat o souvislostech a jevech v so-
ciální realitě již existujících. (Takový typ
experimentu je označován jako „repro-
dukční“.) Hypotéza může vypovídat o sou-
vislostech a jevech, které se ještě v so-
ciální sféře nevyskytují, ale existuje mož-
nost jejich vytvoření (takový typ experi-
mentu je označován jako „tvořivý“ [sozi-
datelnyj]).

Ryvkinová a Vinokur pečlivě zdůvod-
ňují rozdíly mezi jednotlivými sociálními
typy experimentu a poprvé v historii
problému velmi konkrétně ukazují mož-
nosti jeho využití v sociálních vztazích.

Na tento úspěšný pokus klasifikace so-
ciálního experimentu navazují v sovětské
sociologii další práce. Nejrozsáhlejší a
svým způsobem vyčerpávající a originální
typologii experimentu přináší citované
dílo A. P. Kuprijana [Kuprijan 1971 : 130
až 133].

Kuprijan navrhuje dělení podle těchto
kritérií:

1. *Podle specifiky výzkumného úkolu,*
jenž byl vytyčen v sociálním experimentu.

Zde autor rozlišuje experimenty a) v *oboru vědy* a b) *experimenty spojené s řešením bezprostředních společenských procesů* (praktické).

2. *Podle povahy struktur sociálního experimentu jako činnosti v čase.* Sem jsou zařazeny a) *projektivní experimenty*, směřující od přítomnosti k budoucnosti. Ty se mohou členit podle povahy impulsu nebo hypotetické příčiny, kterou zavádí experimentátor. Projektivní experimenty jsou tedy aktivní, nebo pasívní (přirozené); b) *kvazi experimenty*, směřující od časového bodu v minulosti k přítomnosti.

3. *Podle povahy experimentální situace*, tzn. podle specifika postavení či okolí, v jehož rámci a podmínkách se sociální experiment provádí. K této skupině patří dvě velké skupiny experimentů: a) *polní*, jejichž organizace a provedení se uskutečňuje za situace příznačné pro průběh zkoumaného sociálního procesu v jeho obvyklé situaci, b) *laboratorní*. K laboratorním experimentům patří všechny experimenty, které se neprovádějí v situaci, jež bývá obvyklá pro průběh zkoumaného sociálního procesu, ale v situaci zvlášť připravené.

4. *Podle povahy logické struktury důkazu hypotézy* lze vymezit a) *paralelní experimenty* – prokázání hypotézy se opírá o srovnání stavu dvou skupin nebo dvou řad skupin. Oddělená existence experimentální a kontrolní skupiny se předpokládá; b) *posloupné experimenty*, v jejichž struktuře nejsou kontrolní skupiny – ověřování hypotézy se opírá o srovnání výsledků měření v téže experimentální skupině, podle principu „před“ a „po“, tzn. před uvedením určité hypotetické příčiny a poté, kdy už mohla ovlivnit výzkumný projekt.

5. *Podle charakteru zkoumaných objektů.* Kupřijím sem řadí experimenty ekonomické, pedagogické, sociálně psychologické a další. Předmětem zkoumání je fungování a vývoj sociálních jevů té které sféry činnosti.

Nelze samozřejmě předpokládat, že by tato, svým způsobem vyčerpávající typologie sociálního experimentu mohla být konečnou. Je však takovou verzí, k níž se budou muset vracet všichni, kteří se v budoucnu pokusí o její rozšíření, zpřes-

nění či jinou úpravu. Typologie sociálního experimentu by si zasloužila mnohem hlubší a podrobnější analýzu uvedených, případně dalších stanovisek. To je však více, než dovoluje rámec této stati.

Na základě mnoha pokusů, při realizaci desítek a stovek různých experimentálních šetření, v kritickém ocenění, dialektickým přehodnocení výsledků buržoazní sociologické produkce se zejména sovětské sociologii podařilo postihnout specifiku sociologického experimentu jako významné obecné metody zkoumání, vymezit místo jednotlivých elementů struktury sociálního experimentu a v postižení jednotlivých jeho typů ukázat, jaké jsou možnosti experimentálního poznání.

Sovětská sociologové vidí specifickou vlastnost experimentálních výzkumů obecné sociologie „...ve studiu struktury sociálního systému vůbec, nikoli ve zkoumání specifické struktury určité skupiny, ve studiu mechanismu chování vůbec, nikoli daného účelového chování, ve zkoumání mechanismu formování hodnocení a názorů vůbec, a nikoli hodnocení a názorů na jakékoliv určené otázky“ [Ryvkina - Vinokur 1968 : 137-8].

Specifikum experimentálních výzkumů v oborových (úsekových, speciálních) sociologických disciplínách je pak „...ve výzkumu takových specifických sfér sociální reality, jakými jsou materiální výroba, spotřeba statků a služeb různého druhu, vědecká práce, vzdělání, řízení, atd.“ [Ryvkina - Vinokur 1968 : 139].

Experimentálně je možno ověřovat zejména vliv různých specifických a nespecifických faktorů na chování a činnosti sociálních skupin. (Např. vlivy pracovního zařazení, vzdělání, hodnotového systému, velikosti rodiny, rozsahu volného času atd.) Jde o závislosti, které jsou podrobně analyzovány takovými obory, jako je například sociologie práce, sociologie vzdělání, sociologie řízení, sociologie rodiny apod. Právě tady dnes sovětská sociologie disponuje bohatými a pečlivě analyzovanými zkušenostmi.

V tomto přístupu je pak sociologický experiment vymezen jako „...takový druh sociálního experimentu, který se používá při studiu sociálních skupin jakožto více-

faktorových systémů, zvláště při studiu závislosti aspektů činnosti a chování, jež jsou pro určitou skupinu specifické a nespecifické, a dále pro zkoumání obecně sociálních závislostí, které jsou příznačné pro některé sociální systémy (skupiny) bez ohledu na jejich specifičnost.“

„Vnější projev specifičnosti sociálního experimentu je ve srovnání s jinými druhy sociálních experimentů to, že jeho předmětem mohou být jakékoli sociální skupiny, ať již výrobní či vědecké kolektivy, skupiny spotřebitelů statků a služeb různého druhu, skupiny ustavené podle různých hodnotových orientací, skupiny rozlišené podle svého rodinného postavení, atd.“ [Ryvkina - Vinokur 1968 : 145].

Přestože od období, kdy byl experiment jako metoda sociálního výzkumu kategoricky odmítán, uplynula teprve historicky krátká doba, jsou dnes nejen obecně uznávány možnosti této metody poznání, ale i soustavně propracovávány principy jejího efektivního využití.

Úspěchy dosažené v rozpracování meritorně teoretických a metodologických otázek nejsou náhodné. Odpovídají nejen možnostem a podmínkám, v nichž se dnes rozvíjí marxistická sociologie, ale především současným a perspektivním potřebám socialistické společnosti.

Možnosti uplatnění sociologického experimentu bychom neměli glorifikovat. Tato obecná metoda sociálního výzkumu má své nemalé klady a přednosti, má však i své slabiny.

Experiment jako významný element řízení se ve svém zaměření na vědomé působení ve sféře společenských vztahů stává synonymem účinné, aktivní a účelné přetvářející činnosti.

Experiment jako specifický element sociálního poznání umožňuje prostřednictvím ověřování hypotéz, při kontrole stavu objektu, jenž se mění ve vlivu faktorů, které jsou řízeny experimentátorem, poznat, změřit a zhodnotit existenci nebo neexistenci příslušných souvislostí zkoumaných jevů.

V marxistické sociologii je oprávněně připomínán význam, který má v experimentu aktivní zásah experimentátora,

směřující nejen k poznání daného, ale i k jeho přeměně.

Experiment je tedy počáteční fází čehosi nového, je určitou zkouškou, která spočívá v záměrném a aktivním působení na některou z podmínek, jež určují kvalitu či kvantitu zkoumaného jevu, ověřením hypotézy, nepotvrzeného soudu. V hypotéze vyslovujeme soudy, abychom je v experimentu zkoumali tím, že posoudíme vliv těch faktorů, které měníme, upravujeme.

Zatímco experiment má aktivní důsledky, cosi jím měníme, upravujeme, nově utváříme, přizpůsobujeme, v hypotéze vyslovujeme určitý názor, v němž předpokládáme jistý stav po změně některých skutečností [Rychtařík 1968 : 37–45].

Mezi největší přednosti této metody zkoumání patří možnost volit, kdy, kde a jak proběhne zkoumaný proces. To usnadňuje jak jeho přípravu, tak i registrování všech vzniklých změn. Stává se to důležité zvláště tam, kde sledujeme jevy, které jsou ve svém pohybu značně rychlé a stávajícími technikami výzkumu je můžeme zaznamenat jenom za předpokladu, že jejich registrování bude předem připraveno.

Experimentálně proměnná je faktorem, o jehož intenzitě a kvalitě vlivu rozhoduje experimentátor. Sociolog tedy rozhoduje o tom, kolik proměnných a jaké proměnné budou do zkoumaného procesu nasazeny a které z kauzálních příčin budou vyvolány k životu.

Obecně můžeme vliv experimentálně proměnné naznačit schématem 2.

Schéma 2

A I	_____ faktor vlivu _____	A II
	(experimentálně proměnná)	
A I'	_____	A I'

Do tohoto schématu si pod AI můžeme dosadit skupinu (skupiny), která bývá objektem experimentu (experimentální skupina). Pod AI' skupinu (skupiny), která byla kontrolním objektem experimentu (kontrolní skupina). Pod AII můžeme dosadit experimentem změněný objekt.

Podle schématu je vše až příliš jednoduché a jasné. Praktický experiment však přináší mnohé komplikace, především ko-

lem experimentálně proměnných. Nejedna obtíž je například spojena s přesným měřením situace experimentem změněného objektu.

V aplikaci sociálního experimentu se však projevují i některá slabá místa. V experimentu bereme v úvahu jen jeden nebo několik málo vztahů vznikajících mezi faktorem (faktory) vlivu a zkoumaným objektem. Do procesu sociálního pohybu však zasahují i další proměnné, které musí být abstrahovány. V experimentu tedy nutně dochází k určitému zjednodušení souvislostí, k redukci podmiňujících příčin. Proto rozsáhlejší a validnější poznatky můžeme zajistit jen větším počtem pokusů.

Jsou tu však i jiné problémy. Počet zkoumaných skutečností je omezen možnostmi experimentátora. Nejde totiž jen o to, aby nové jevy byly vyvolány k životu, ale experimentátor je musí poznat, zaznamenat, vyhodnotit. A to nebývá snadné. Tyto skutečnosti, kromě jiného, omezují množství našich pokusů, které nebývají natolik reprezentativní, abychom jejich výsledky mohli hned a bezprostředně uplatnit v praxi.

To nejsou jediné důvody, proč bychom si měli připomínat slabiny experimentu. Jsme povinni hledat cesty, jak se těmto slabinám vyhýbat a jak je zmírňovat. A nejen to. Měli bychom zdokonalovat stávající a rozvíjet nové experimentální postupy.

Skutečnost, že experiment se rozvíjí na empirické úrovni poznání, nemá nic společného s plochým empirismem a prakticismem. Pod empirickou úrovní rozumíme „... proces získávání poznatků, které jsou výsledkem přímé operace s objektem nebo s jeho náhradou. Výsledky takové přímé operace, které jsou vyjádřeny v jazyku dané vědy, jsou vědeckými fakty. Získávání takových výsledků plní základní poznávací funkci empirického výzkumu, jehož variantou je experiment. V tomto smyslu má všechny atributy, které jsou vlastní empirickému výzkumu..." [Ryvkina - Vinokur 1968 : 36].

Poznatky z umělé vytvářených situací musíme zobecňovat jen velmi uvážlivě, protože jakákoli neadekvátnost má velmi

blízko k různým projevům avanturismu, vědecké neodpovědnosti, politického hazardu atd.

Společenské vztahy představují opravdu velmi jemné předivo, které každý hrubý a neuvážený zásah může značně poškodit a narušit. Pseudoexperimentální realizace například některých ekonomických opatření může mít, jak jsme toho byli nejednou svědky v druhé polovině šedesátých let, značně destruktivní politické, ideologické a psychologické důsledky.

Experiment je ve společenské oblasti nejen možný, ale v přísně vymezených podmínkách i nutný. Je jednou z cest, jak socialistická společnost překonává hranice živelného vývoje. „Dokud společenský vývoj probíhal živelně, pak nemohlo být řeči o společenském pokusu. Naproti tomu v socialistické a komunistické společnosti, kde lidé v podstatě kontrolují podmínky své existence, je možný sociální experiment. Ovšem i zde je přece jenom sféra pokusu omezena" [Ruml 1962 : 239].

Možnosti použití a využití experimentu ve společenských vědách bychom tedy neměli ani glorifikovat, ani zatracovat. Vše závisí na podmínkách, místě a času, jinak řečeno na konkrétně historickém přístupu ke skutečnosti.

Bylo by zajímavé sociologicky se zabývat otázkou, kde jsou příčiny, že se často v sociologii — a nejen v sociologii — pohybujeme od jedné krajnosti ke druhé. Byla období, kdy mnozí vůči experimentu ve společenských vědách projevovali skeptický, někdy i úplně nihilistický poměr. Bylo to zrovna tak bláhové, jako kdybychom chtěli metodu experimentu posadit na Olymp společenského poznání a vyžadovat pro ni úctu, jež patřila bohům, kteří vládli z tohoto strmého vrchu na pomezí Thesálie a Makedonie.

Řešení mnoha obtížných problémů výstavby socialismu je spojeno se zdokonalováním systému řízení, s hledáním optimálních variant a nejschůdnějších cest společenských přeměn. Proces výstavby socialismu je nelehkým zápasem, v němž má své místo experimentální ověřování, které je jednou z nezbytných metod zdokonalování celé soustavy našeho společenského mechanismu. V tomto zápase se spo-

jují exaktní úvahy, chladný rozum s vnitřním zaujetím, s osobně angažovaným přístupem, s touhou a nadějemi, že posuneme společenské poznání vpřed a přispějeme k progresivní změně tohoto světa.

V. I. Lenin doporučoval, abychom místo často neplodných teoretických sporů, odtržených od praktických zkušeností, v praxi ověřovali různé možnosti, nové způsoby, abychom organizovali experimenty. Ti, kdož chtějí zvítězit nad kapitalismem, musejí mít „... dost vytrvalosti k vyzkoušení set a tisíců nových metod, způsobů a prostředků boje, aby pak mohli nalézt nejvhodnější z nich [Lenin 1955 : 420].

Těm, kteří jsou hodni toho nazývat se marxisty, nikdy nechyběl smysl pro nové a jiné. Spojme tento smysl pro nové s vytrvalostí vyzkoušet nové metody, způsoby a prostředky poznání a s odvahou sociologicky experimentovat. Bez této vytrvalosti a odvahy se totiž požadavek smyslu pro nové stává holou proklamací, kterou bezduše vypouštíme z úst tehdy, když se to hodí. Odmítáme experiment, který by byl „pokusem jen tak“, ale jsme pro experiment, který bude založen na důkladné teoretické analýze daného problému. Při naplnění všech parametrů vědeckého poznání bude nejen respektovat konkrétně historické podmínky společenské situace, ale bude do nich aktivně vstupovat jako specifický element sociálního poznání, jako element sociálního řízení a změny.

Literatura

- Andrejeva, G. M.: *Sovremennaja buržuaznaja empiričeskaja sociologija*. Moskva, Mysl 1965.
- Dodd, S. C.: *Social Relations in the Near East*. New York 1940.
- Glezerman, G.: *O zakonach obščestvennogo razvitiija*. Moskva, Gospolitizdat 1960.
- Greenwood, E.: *Experimental Sociology. A Study in Method*. New York 1947.
- Greenwood, E.: *Das Experiment in der Soziologie*. In: Beobachtung und Experiment in der Sozialforschung. Köln 1956.
- Chapin, F. S.: *Experiment Design in Sociological Research*. New York 1947.
- Chapin, F. S.: *Das Experiment in der Forschung*. In: Beobachtung und Experiment in der Sozialforschung. Köln 1956.
- Jadov, V. A.: *Metodologija i procedury sociologičeskich issledovanij*. Tartu 1968.
- Jakuševskij, I.: *Naučnyj eksperiment kak for-*

- ma praktiki*. Rostovskij universitet. Rostov 1957.
- Karavajev, G. K.: *Osobennosti obščestvennogo poznaniija i logika naučnogo issledovanija*. Leningrad, izdat. LGU 1965.
- Kohout, J. a kol.: *Sociologie a psychologie v hospodářské praxi*. Praha, NPL 1966.
- Kohout, J.: *Sociologie a řízení ekonomiky*. Praha. Práce 1967.
- Kon, I.: *Filosofskij idéalizm i krizis buržuaznoj istoričeskoj mysli*. Moskva, Socekiz 1959.
- Kuprijan, A. P.: *Metodologičeskije problemy socialnogo eksperimenta*. Moskva, Izd. Moskovskogo universiteta 1971.
- Lenin, V. I.: *Velká iniciativa*. Spisy 29. Praha, SNPL 1955.
- Matula, J.: *K problematice malých skupin v armádní instituci*. Nepublikovaná disertační práce. Bratislava 1974.
- Ruml, V.: *Základní otázky filosofie logického pozitivismu*. Praha, Academia 1962.
- Rychtařík, K.: *Čas náš vezdejší*. Praha, Naše vojsko 1968.
- Ryvčina, R. V. - Vinokur, A. V.: *Socialnyj eksperiment*. Novosibirsk, Nauka 1968.
- Řezníček, J. a kol.: *Vědecká organizace řídicí práce*. Praha 1970.
- Sivokoň, P.: *O proischoždenii i filosofskom značení estěstvennonaučnogo eksperimenta*. Moskva, MGU 1962.
- Szostkiewicz, S.: *Sociologický výskum. Procedúry a techniky*. Bratislava, VPL 1965.
- Zbandut, G.: *O svoeobrazii poznaniija obščestvennych javlenij*. Filosofskije nauki 1959, No. 3.

Резюме

Рыхтаржик К.: Эксперимент в социологии

Идея экспериментальных исследований имеет свою историю. С «классической формой» социологического эксперимента, т. е. с созданием контрольных и экспериментальных групп, мы встречаемся в двадцатые и тридцатые годы нашего века. К наиболее значительным экспериментальным исследованиям того времени принадлежат опыты Эльтона Майо, вошедшие в социологическую мысль под названием Гавтхорнского эксперимента.

Новые результаты экспериментальных исследований в области межчеловеческих отношений приветствовала, в частности, промышленная социология. Открытие неформальной организации и развитие и совершенствование принципов управления людьми было призвано преодолеть «эру классовой борьбы». Не снижая познавательную ценность этих экспериментов, мы не можем не отметить, что буржуазная социология оставила на всем комплексе вопросов теоретической и методологической проблематики эксперимента свой однозначный идейный отпечаток.

Важным вкладом в проблематику применения социального эксперимента была дискуссия, широко развертывающаяся во второй половине

60-х гг. в СССР, и монографические работы Р. В. Рывкины, А. В. Винокура и А. П. Куприяна. Советская социология постепенно разработала существенные теоретические и методологические вопросы эксперимента.

Важным вопросом фундаментальной теории социологического эксперимента стала его типология. Из числа буржуазных авторов, попытавшихся в теоретическом анализе провести типологическую систематизацию социологического эксперимента, можно привести, в частности, Ф. С. Шамина и Э. Гринвуда. Авторам марксистов здесь представляют прежде всего советские социологи. В особенности А. П. Куприян приносит в определенной степени исчерпывающую и оригинальную типологию, к которой неизбежно будут обращаться все, кто в будущем попытаются расширить и уточнить ее.

Успехи, достигнутые в разработке основных теоретических и методологических вопросов социологического эксперимента не только отвечают возможностям и условиям, в которых в настоящее время развивается марксистская социология, и — прежде всего — современным и перспективным потребностям социалистического общества.

Эксперимент, как важный элемент управления, направленный на обеспечение сознательного воздействия в сфере общественных отношений, становится синонимом эффективной, активной и целесообразной преобразующей деятельности. Он является начальным этапом чего-то нового, определенным опытом, сущность которого состоит в сознательном и активном воздействии на одно из условий, определяющих качество, или количество исследуемого явления.

К важнейшим преимуществам данного метода принадлежит возможность выбора времени, места и способа осуществления исследуемого процесса. Это облегчает как его подготовку, так и регистрацию всех возникших изменений. Это важно особенно там, где мы занимаемся исследованием явлений, развивающихся со значительной скоростью, и где при наличии существующих техник исследований, их можно охватить лишь при условии, что регистрация была заранее подготовлена.

В применении эксперимента проявляются и некоторые слабые места. В эксперименте мы принимаем во внимание лишь одно или несколько соотношений, возникающих между фактором (факторами) влияния и исследуемым объектом. Однако, в процесс социального развития вступают и другие переменные величины, от которых приходится абстрагироваться. Таким образом, в эксперименте неизбежно имеет место определенное упрощение взаимосвязей, ограничение числа определяющих причин.

Мы отрицаем эксперимент «просто так», наоборот, мы — за эксперимент, основанный на основательном теоретическо-методологическом анализе данной проблемы. Такой эксперимент, отвечающий всем требованиям марксистско-ленинского познания, учитывающий

конкретно-исторические условия общественного положения, активно включается в эти условия, в качестве элемента социального познания, в качестве элемента социального управления и преобразований.

Summary

Rychtařík K.: Experiment in Sociology

The idea of experimental research has its own history. In the twenties and thirties of our century we meet with the „classical form“ of sociological experiment — i.e. with the formation of controlling and experimental groups. One of the most significant experimental investigations of this period are Elton Mayo's experiments that have entered into the consciousness of sociologists as the Hawthorn experiment.

New experimental research findings in the area of interhuman relations have been welcomed especially by industrial sociology. It was expected that the discovery of informal organization and the development and improvement of the principles of controlling people would bring the „era of class struggle“ to an end. Without reducing the cognitive value of these researches, it cannot be overlooked that bourgeois sociology has endowed the whole complex of theoretical and methodological problems relating to the experiment with its own unambiguous ideal content.

Important impulses to solving problems connected with the application of the social experiment came from a discussion which was widely developed in the USSR in the second half of the sixties, as well as from monographs by R. V. Ryvkina, A. V. Vinokur and A. P. Kupriyan. Step by step, the soviet sociology has been elaborating the meritoriously theoretical and methodological problem area of the experiment.

One of the most relevant problems of the meritorious theory of the sociological experiment is its typology. From the bourgeois authors who, in their theoretical analysis, have attempted to work out a typological systematization of the sociological experiment, particularly F. S. Chapin and E. Greenwood may be referred to. Marxist authors working in this area are represented especially by soviet sociology. It is, in particular, A. P. Kupriyan who has presented an exhausting and original typology that will necessarily supply the reference frame for all future attempts at its further elaboration, at making it more precise.

The success gained in elaborating the meritoriously theoretical and methodological issues of the sociological experiment is in keeping not only with the possibilities and conditions under which Marxist sociology is at present developing but primarily with the contemporary and perspective needs of the socialist society.

As an important element of management, the experiment, being oriented to a conscious operation in the area of social relations, is becoming a synonym of the effective, active and purposeful transforming activity. It is an initial phase of something new, it is a sort of test which consists in intentionally and actively affecting some of the conditions determining the quality or quantity of the phenomenon under examination.

The possibility of choosing when, where and how the examined process is to take place belongs to the most significant advantages of this method. This facilitates both the preparation of the process and the registration of the changes arisen. It is particularly important wherever the phenomena under examination are in rapid motion, and consequently can be recorded with the help of existing research techniques only under the condition that their registration is prearranged.

The application of the experiment also re-

veals some weak points. In the experiment, only one or very few relations arising between the factor (factors) of influence and the object under examination are taken into account. There are, however, also further variables intervening in the process of social motion: these must be abstracted. Hence it follows that, in the experiment, we necessarily meet with a certain simplification of contexts, with a reduction of conditioning causes.

We refuse the experiment as „an experiment at random“ but are in favour of the experiment based on a thoroughgoing theoretical and methodological analysis of the given problem. If all parameters of Marxist-Leninist cognition are fulfilled and if the concrete historical conditions of the social situation are respected, such an experiment actively enters into these conditions as a specific element of social knowledge, as an element of social management and change.

Ke kritice interakcionismu

Zdroje interakcionismu ve filozofii a sociologii

Interakcionismus je zvláštní směr zkoumání společenské skutečnosti, vykládající tuto skutečnost ze vzájemné podmíněnosti jednání jednotlivých členů společnosti, z jejich interakce. Vychází z dlouhodobých tradic buržoazního filozofického a společenskovědního myšlení a v současné době se jeho ideologický význam zvyšuje zároveň s tím, jak si jeho různé odnože získávají značné množství přívrženců mezi sociology a psychology, ekonomy, estetiky i psychiatry v kapitalistických zemích. Nemá tak široké institucionální zázemí příslušných škol a není proto tak populární, jako například strukturální funkcionalismus. Zřejmě proto nebyl také dosud podroben soustavnějšímu marxisticko-leninskému rozboru. Představuje však ustavující součást mnoha dalších směrů, včetně strukturálního funkcionalismu, a jako jeden ze společných jmenovatelů buržoazního přístupu ke společenské skutečnosti si takový kritický rozbor zaslouhuje.

Nejvýznamnějším předchůdcem pojetí kolektivního života jako interakce byl R. Descartes, důsledně rozlišující subjekt a objekt poznání a poukazující tak již nepřímo na jejich vzájemnou vztaženost. Příkrost jeho odlišení aktivního subjektu a pasivního objektu však ještě vylučovala možnost interakce mezi nimi. Objekt v tomto jednosměrném vztahu nemohl být v akci ani ji sám vyvolávat. Vlastními zakladateli interakcionismu jako sociálně filozofického směru byli utilitaristé, zvláště T. Hobbes, J. Locke, D. Hume, A. Smith, J. Bentham a J. S. Mill, kteří teoreticky zdůrazňovali i prakticky propagovali užitečnost vzájemných vztahů či styků mezi členy společnosti.

Utilitarismus přestal pojímat subjekt jako dále nezkoumanou karteziánskou danost. Lidské jednání vysvětloval příčinně jako výsledek vnitřních psychických pro-

cesů, struktury potřeb a „vášní“ jedince. Výchozí vzor interakce zde představovala v té době bouřlivě se rozvíjející ekonomická směna. V ní se teoretická pozornost přesunuje z pasivního fyzikálního objektu poznání k ostatním sociálně ekonomicky aktivním, rovněž z vlastních pohnutek jednajícím členům společnosti. Každý zkoumaný subjekt nazírá potom takto nově vymezený objekt jako interagující pluralitu jedinců. Vztah subjektu a objektu je nadále pojímán jako situace, v níž existují rozrůzněné osobní potřeby a soukromé zájmy. Přitom se zároveň ukazuje, že uspokojování potřeb a zájmů jedince je nejčastěji dosažitelné jen na základě omezování potřeb a zájmů ostatních účastníků interakce.

Poznání teoretické možnosti i praktického výskytu konfliktů mezi různými zájmy členů společnosti problematizuje platnost existujících norem, relativizuje všeobecně uznávané, v té době zvláště náboženské hodnoty a již u Hobbese nastoluje otázku mechanismů zajišťujících vznik a trvání sociálního řádu. Toto poznání tak zároveň odhaluje základní logický problém vlastního utilitaristického výkladu společenské skutečnosti, spočívající v tom, že struktura interakce není vysvětlitelná jen výlučně ze struktury jejich analytických jednotek. Dílčí akce jednotlivých účastníků interakce, pojímaných v tomto výkladu jako izolované, prvotně zcela samostatné atomy či monády, musí být ve své předpokládané rozrůzněnosti mechanicky doplněny působením nějaké mimo vlastní proces interakce zakotvené, sociálně nezbytné koordinace.

Podle zásadního přístupu k řešení tohoto problému utilitaristického atomismu lze v následujících nemarxistických pojetích kolektivního života a interakce rozlišit dva hlavní směry, zhruba odpovídající objektivnímu a subjektivnímu idealismu. Již v prvních odpovědích na otázku řádu vy-

ústuje Lockův metafyzický postulát přirozené konečné totožnosti zájmů všech účastníků interakce, aplikující Leibnizovu představu „předzjednané harmonie“ na společnost, v objektivní idealismus, zatímco Rousseauova představa „společenské smlouvy“ směřuje k voluntarismu a subjektivnímu idealismu. Pozdější rozvoj ekonomie a psychologie odhalil determinaci lidského jednání životními podmínkami jako podmínkami uspokojování potřeb a dosahování cílů jedince. Toto poznání se nesrovnávalo s takto zjednodušujícími postuláty. Tradiční soustředění pozornosti buď jen na jedince, nebo naopak jen na nadindividuálně působící mechanismy koordinace však vedlo pouze ke vzniku rozpracovanějších podob redukcionistického výkladu společenské skutečnosti.

I. Kant zčásti překonává karteziánské odtržení subjektu a objektu i utilitaristický atomismus zdůrazněním významu nadindividuálního vztahového rámce interakce. „Praktický rozum“ u něho spojuje potřebami vyvolanou akci a interakci s morálkou a jejími imperativy jako ustavující součástí kultury. Autonomie jednání vyplývá právě z jeho vztahu k těmto imperativům, jejichž všeobecná závaznost otevírá potom prostor pro objektivně idealistické pojetí interakce. G. W. F. Hegel pojímá interakci již jen jako výraz dialektického pohybu „objektivního ducha“. Akce sama a zvláště tvořivost lidské mysli je nadřazována situačním okolnostem, jednající jedinec je však současně podřazován transcendentnímu systému tohoto pohybu a jeho kulturních výsledků. Objektivně idealistická tradice hegelianismu se později projevila především v buržoazní sociologii redukcí zkoumaných životních podmínek účastníků interakce na podmínky kulturní, na otázky sociálního řádu a jeho normativních, symbolických výrazů.

Je příznačné, že v buržoazní sociologii je přitom téměř zcela opomíjena jiná, významnější část Hegelovy filozofie, jeho pojetí práce jako zdroje dějinné aktivity a emancipace člověka. Dělbá práce vyplývá podle Hegela z prvotního vzájemného boje dvou jedinců a vytváří vztah mezi vítězným „pánem“ a ovládaným „rabem“. Pán neguje své přírodní určení v okamžiku

ku boje i v následujícím konzumu výsledků práce. Rab je neguje podstatně tvořivěji, prací, kterou vsunuje mezi své potřeby a jejich uspokojení. Jím přetvořená příroda je výsledkem uvědoměle zadržného uspokojení potřeb. To vede u raba zároveň ke vzniku jeho sebevědomí přírodu překonávající bytosti i k jeho osvobozujícímu pochopení skutečné pánovy závislosti na něm. Hegelovu dialektiku pána a raba lze považovat za nejrozpracovanější pojetí interakce v idealistické filozofii. Toto pojetí zahrnuje rozpornost interakčního procesu, jeho materiální podmíněnost prací, jeho určenost mocenskými vztahy i historickou perspektivu vyústění těchto vztahů. Ve vývoji společenskovedního myšlení je dokázal zbavit idealistické omezenosti důrazu na vědomí interagujících a dále důsledně rozpracovat pouze marxismus.

E. Durkheim zdůrazňoval svébytnost objektivně existujících, na jedinci nezávislých sociálních faktů, které představují nejvýznamnější prostředí či vztahový rámec pro interagující pluralitu jednotlivých jednajících. Společnost jako zvláštní oblast skutečnosti je zároveň zdrojem koordinující kontroly chování svých členů, a tedy i sociálního řádu. Normativní výrazy působení této kontroly zde jsou, stejně jako podle Kanta, transcendentní vůči interagujícím jedincům [Durkheim 1926]. Tvoří součást kultury, kodifikovaného systému symbolů dané společnosti. G. Simmel se zabýval různými formami objektivizovaných sociálních vztahů, spontánně vytvářenými v procesu interakce a zpětně determinujícími smysl interakce i jednání každého jejího účastníka. Společnost podle něho může existovat jen jako souhrn vztahů mezi sociálně generalizovanými osobami. Generalizace sociálního bytí jedinců, stejně jako Durkheimovy sociální fakty na jedinci nezávislé, je však a priori založena na tom, že bytí jedinců není výlučně sociální [Simmel 1910-11].

Objektivně idealistické řešení trvale se nastolujícího problému plurality účastníků interakce a koordinujícího vztahového rámce této interakce, od normativních „morálních imperativů“ až k formalizující generalizaci „empirického sociálního života“, se

ale již v Simmelově pojetí úzce prolíná s přístupem subjektivně idealistickým. Je-li determinující prostředí interakce chápáno jen jako transcendentní souhrn či systém symbolů, nastoluje se logicky další otázka významu těchto symbolů pro jednotlivé jednatelky. Kolektivně sdílený objektivní význam sociálních faktů nebo generalizací má vždy svoji druhou stránku subjektivního smyslu, který tyto fakty nebo generalizace mají pro každého zkoumaného jedince. Zdůraznění této stránky souvisí s dalším rozpracováním původního utilitaristického výkladu vnitřních příčin jednání jedince, v objektivně idealistickým přístupu podrobněji nezkoumaných.

M. Weber vychází ve svém pojetí interakce z vymezení činnosti jako specificky lidského chování, kterému jednatelky jedinec přikládá subjektivní význam. Společenská činnost je zvláštní druh činnosti, při níž jedinec bere v úvahu očekávané chování ostatních. Společenská činnost je vlastním základem interakce. Předmětem zkoumání sociologie je podle něho jednak subjektivní význam společenské činnosti, jednak typické projevy společenské činnosti. Obdobně jako Hegel postihuje význam panství, nadvlády jedněch členů společnosti nad druhými, pro utváření typických způsobů interakce, Weber zdůrazňuje motivy jednatelkyho jedince a sociologickou nezbytnost porozumění jejich „zamýšlenému smyslu“. Idealisticky pojímané chápání kolektivního života má umožnit výklad jednání v jeho empiricky přístupné podobě, a tedy i v jeho vztahu k vnějším situačním podmínkám. Nejvýznamnější součástí těchto podmínek je opět komplex významů jednání ostatních členů společnosti.

Jako první nemarxistický sociolog uznává Weber za determinující vztahný rámec interakce nejen tradičně uvažovaný kulturní systém, ale i ekonomický a politický systém. Ve snaze metodologicky překlenout rozdíly mezi idealismem a materialismem však odmítá přijmout marxistické rozlišení prvotní materiální základny a druhotné ideové nadstavby kolektivního života. Jeho pojetí vzájemné závislosti mezi ekonomickým, politickým a kulturním systémem [Weber 1956] je idealistické.

Jeho pojetí interakce vyúsťuje logicky směrem k subjektivnímu idealismu. P. Sorokin dovršuje tento subjektivně idealistický přístup svým pojetím interakce jako výlučně významové interakce, zahrnující jednak úmysly subjektů interakce, jednak významy, hodnoty a normy interakci podnětující, v ní uskutečňované a směřované, jednak vnější činnosti a materiální jevy objektivizující takové úmysly a významy [Sorokin 1947]. Představuje tak již přímého předchůdce symbolického interakcionismu.

T. Parsons, který v rámci buržoazní sociologie nejpodrobněji a nejdůsledněji rozpracoval interakcionistický přístup ke společenské skutečnosti, rozlišuje jednotky interakce, strukturu jednotek interakce i interakce samé, proces interakce a prostředí interakce. Na rozdíl od svých předchůdců považuje za jednotku interakce nikoli jedince, ale jednání v jeho systémových souvislostech s jednatelky, situací a orientací jednatelkyho na tuto situaci. Jednání se podle Parsonse, podobně jako podle Webera, vyznačuje symbolicky vyjádřitelnou smysluplnou motivací a cílovou zaměřeností. Prostředky dosahování cílů jednání nejsou voleny jen na základě racionality utilitárních strategií, ale stejně jako tyto cíle jsou vybírány na základě obdobné normativně hodnotové orientace účastníků interakce. Orientace každého jedince na kolektivně uznávané a společně s ostatními sdílené normy a hodnoty je přitom v původním pojetí předpokládána jako zcela voluntaristická, subjektivistická perspektiva. Normy a hodnoty, Parsonsem označované též jako konečné „ultimativní hodnoty“, představují ve své obdobnosti hlavní podmínku vzniku a trvání interakce [Parsons 1937]. Jejich existence i význam jsou chápány zcela idealisticky. Ve snaze překonat atomismus utilitarismu, ekonomického liberalismu, pozitivismu a behaviorismu vyúsťuje tak toto pojetí interakce v subjektivní idealismus.

V pozdějším Parsonsově pojetí vyplývá možnost interakce rovněž z podobnosti normativně hodnotových orientací jejích účastníků. Ta je však dále založena na všeobecně se prosazující struktuře rolí účastníků interakce a na dominantních, ve

společnosti institucionalizovaných hodnotách. Normy a hodnoty, nyní považované za jednotky svébytného kulturního systému, vyjadřují, symbolizují, uspořádávají a kontrolují orientace jednotek interakce, jednání organismů, osobností, skupin a skupení. Uznávání ultimativních hodnot je podmínkou stability sociálního řádu, institucionalizace určitých způsobů interakce jako součástí normativní kultury představuje podle Parsonse jádro sociální struktury společnosti [Parsons 1952]. Důraz je zde tedy kladen naopak na nadindividuální platnost stejně idealisticky chápaných norem, rolí i hodnot a na jejich nezávislost na všech jednotlivých jednáních. Ve snaze překonat původní psychologismus upadá tak toto pojetí pouze do druhé krajnosti objektivního idealismu.

Výchozím vzorem interakce je pro Parsonse styk dvou jednáních jedinců, „Ego“ a „Alter“. Jejich symbolicky zprostředkované vzájemné ovlivňování vytváří komplementaritu jejich očekávání a jejich výslednou vzájemnou závislost, která je základem sociálního řádu. Každý jednající je současně subjektem akce i objektem orientace pro sebe sama i pro ostatní. Tato orientace obsahuje složky kognitivní, instrumentální či interpretační a emocionální či hodnotící. „Dvoji kontingence“, subjekt-objektová podmíněnost interakce, souvisí jednak se schopností jedince využít dané situace pro uspokojení svých potřeb a zájmů, jednak s jeho schopností poznat nebo odhadnout a zakalkulovat možnosti, které mu takové situace, především ostatní účastníci interakce, poskytují. Výsledkem interakce je na úrovni jedince rozhodnutí, na úrovni mezilidských vztahů komunikace.

Ve výchozí názorové představě se tato dyadická interakce odehrává v přírodním a sociálním vzduchoprázdnu, pouze na základě teoreticky předzjednané vzájemnosti doplňujících se očekávání obou jejích účastníků. Podle Parsonse „systém interakce může být analyzován v termínech rozsahu konformity akcí Ega s očekáváním Alter a vice versa“ [Parsons 1951 : 15]. Konflikt mezi nimi ani vlastní příčiny jejich souladu nebo soupeření nejsou v tomto pojetí zahrnuty. Zdražňována je vý-

hradně existence kulturního systému symbolů, představujících prostředí sociálních faktů a zprostředkovávajících a definujících vztah jednáních k situaci. Dyadická interakce sama kulturu nevytváří, ale předpokládá ji jako základ své smysluplnosti a stability. V logickém rozporu s tímto pojetím je naopak další předpoklad, že význam vzájemných očekávání se v průběhu interakce přesouvá z prediktivního na normativní, sociálně sankcionovaný obsah, jímž se stávají součástmi kulturního systému jako výchozího předpokladu interakce.

V Parsonsově pojetí vesměs nejsou rozlišovány historicko-genetické a strukturálně funkcionální souvislosti výkladu společenské skutečnosti ani není rozebíráno jejich dialektické sepětí. Předpokladem interakce členů společnosti je nejen ideová nadstavba, ale především materiální základna této společnosti. Vztahy mezi jedinci se ustavují souběžně s jejich vztahy k daným nebo nově vytvářeným prostředkům uspokojování jejich potřeb a zájmů. Nadstavbové prostředky zpracování lidí lidmi vznikají z nezbytnosti zpracování přírody lidmi. Podobnost normativně hodnotových orientací účastníků interakce ani nadindividuální existence rolí a institucí nejsou prvotní podmínkou interakce, ale naopak jejím důsledkem. Sociální struktura či řád, jejichž jádrem jsou v marxisticko-leninském pojetí vztahy mezi základními skupinami, třídami a vrstvami společnosti, sice geneticky vznikají v procesu interakce, funkčně však vždy zároveň určují historicky konkrétní způsoby interakce.

Základním a nejpochybnějším předpokladem Parsonsova pojetí interakce je, že v systémech osobnosti se internalizují a v sociálním systému se souběžně institucionalizují v podstatě stejné hodnoty [Parsons 1952]. Pluralita jednáních je nahrazena pluralismem rolí a regulace interakce má být potom zajištěna shodným normativním vymezením těchto rolí. Nejsou rozlišeny vlastní motivy a předem určené role účastníků interakce. Jejich ztotožnění vyplývá z představy, že výkon určitých společensky žádoucích činností samočinně vede k uspokojení potřeb a záj-

mů jednajících. V Parsonsově pojetí vyplývá jednání nikoli z psychologického zprostředkování jeho sociální determinace, ale z prostého paralelismu psychických a sociálních procesů, založeného opět na jakési jejich předzjednané harmonii. Logické rozvedení těchto východisek je tak nakonec obdobné původně odmítaným pozitivistickým východiskům neobbehaviorismu a sociálního behaviorismu.

V tomto pojetí je implicitně předpokládána rovněž naprostá sociální a kulturní homogenita každé společnosti. Není v něm zahrnut rozhodující, takovou teorii empiricky vyvracející výskyt konfliktů hodnot a zájmů jednotlivých skupin kapitalistické společnosti, ani z nich vyplývající relativní rozpor mezi motivací jedince a normami, rolemi a institucemi této společnosti. Interakce je zde založena na stejně implicitní společenské smlouvě zcela rovnoprávných jedinců. Determinace subjektivních orientací jednajících, jejich výběru možných, Parsonsem podrobně rozebíraných alternativ orientace či stávajících vzorů interakčních vztahů, vztahy mocenskými je rovněž opomíjena. Celkový konzervatismus tohoto pojetí vyplývá z přesvědčení, že dané způsoby interakce odpovídají požadavkům uspořádání každé společnosti a stejně jako tyto požadavky jsou ve všech společnostech v zásadě stejné a neměnné. Zdůrazňování nadindividuálního významu sociálního řádu, norem a vzorů interakce, tedy otázek regulace, a opomíjení toho, co je regulováno, vede ke vzniku paradoxní teorie jednání bez jednání a teorie interakce bez interakce. Interakce představuje v Parsonsově pojetí nakonec pouhý výraz posledních, v podstatě stále stejných hodnot.

Aplikace interakcionismu v sociální psychologii

Vzhledem k oborovému vymezení souvisí zkoumání interakce bezprostředněji s předmětem sociální psychologie než s předmětem sociologie. Vzhledem k době ustavení sociální psychologie jako svěbytného oboru bylo však přirozené, že pojetí interakce bylo převzato z buržoazní filozofie a sociologie. Sociálně psychologický přístup k interakci tak byl touto tradicí společensko-

vědního myšlení předem omezen, současně mohl však odhalit omezenost této tradice. K tomu dospěl jednak částečným komplexnějším rozpracováním dílčích problémů interakcionismu, jednak celkovým dovedením jeho postulátů ad absurdum. Aplikace interakcionismu v sociální psychologii obohatila spíše poznání osobnosti než poznání společnosti, k němuž měla původně sloužit. Potvrdila tak svými pochybnými výsledky pravdivost opačného přístupu – principu poznávání vývojově nižších, méně komplexních či determinovaných jevů z jevů vývojově vyšších, komplexnějších nebo determinujících.

Kromě objektivně idealistické redukce zkoumaných životních podmínek účastníků interakce na kulturu, normy a symboly a subjektivně idealistické redukce těchto podmínek na motivy, významy a smysl vznikl v rámci tradice utilitarismu další redukcionistický směr, který se soustřeďoval výlučně na podmínky biologické, otázky dědičnosti a přizpůsobení ekologickému prostředí. Situační okolnosti, životní podmínky či prostředí zde byly pojímány mechanistickomaterialisticky nebo přímo vulgárně materialisticky. Z tohoto pojetí vychází sociální darwinismus, instinktivismus i behaviorismus. Pokusy o řešení problému koordinace jednání plurality členů společnosti, nastoleného utilitaristickým atomismem, vcelku nijak nepřispěly k rozpracování interakcionistického přístupu ke společenské skutečnosti. Samy nakonec nutně vyústily ve svůj logický opak – v indeterminismus a idealismus. Podnítily však rozvoj zkoumání některých psychologických jevů nepřímo souvisejících i z pozdějším sociálně psychologickým rozbořením interakce.

Z instinktivismu vychází též psychoanalýza. S. Freud však již pojímá životní podmínky účastníků interakce méně redukcionisticky. Podoby jedince, dědičně dané a instinktuálně zakotvené, jsou aktivovány podněty z prostředí. Cílové zaměření a kontrola výsledného jednání jsou přitom normativně určeny existující kulturou. Jako první nemarxistický psycholog vysvětluje Freud vztah subjektu a objektu ontogeneticky. Mezi objekty lidského jednání se v průběhu vývoje jedince vyděluje

oblast fyzických jevů a oblast jevů sociálních. V této druhé oblasti, zahrnující především ostatní jedince, dochází nejen k vnějšímu přizpůsobování, adaptaci prostředí, ale i k zvnitřnění, internalizaci normativních požadavků ostatních. Internalizace je důsledkem socializace, k níž dochází v průběhu interakce a která tak představuje druhou stránku interakce, její psychologický význam pro rozvoj osobnosti.

Ve vztahu k ostatním účastníkům interakce se podle Freuda ustavuje jako součást struktury osobnosti „princip reality“ [Freud 1943]. Interakce plurality jednajících je založena na tom, že většina z nich jedná v důsledku osvojení tohoto principu racionálně. Freudův implicitní výklad možnosti vzniku a trvání interakce či sociálního řádu připomíná Lockův předpoklad přirozené totožnosti zájmů a ještě výrazněji Kantův postulát praktického rozumu každého účastníka interakce. Jeho příčinné vysvětlení lidského jednání patří k nejrozpracovanějším a nejkompexnějším v buržoazní idealistické psychologii. Je však znehodnoceno Freudovou kritikou kultury, ahistoricky zdůrazňující její funkci potlačování rozvoje osobnosti [Freud 1953]. Toto mytologické vyústění psychoanalýzy se stalo součástí většiny buržoazního sociálně filozofického, sociologického a psychologického myšlení. Interakcionistický přístup v psychoanalýze a v psychoterapii nejdůsledněji rozvedl H. S. Sullivan [Sullivan 1947].

Nejvýznamnější předchůdci interakcionismu v psychologii byli pragmatisté C. S. Peirce, W. James a J. Dewey, kteří zdůrazňovali a propagovali jako základní cíl jednání každého jedince osobní užitek. Na rozdíl od utilitaristů, kteří spojovali všeobecnou užitečnost se vzájemností styků mezi členy společnosti, pragmatisté se zaměřovali na konečné výsledky, které má interakce pro jednotlivé zvláště úspěšné, sociálně efektivní členy společnosti. Ještě výrazněji než utilitaristé pojímali společenskou skutečnost atomisticky a pluralisticky. Pragmatismus lze z tohoto hlediska považovat za subjektivně zaměřenou odnož utilitarismu. I když se pragmatisté zásadně zabývali pouze dosaženými vý-

sledky, a nikoli vnitřními pohnutkami jednání, vedl jejich požadavek úspěšného sebezprosazování jedince k soustředění pozornosti na ty psychologické stránky efektivního jednání, které souvisejí s osobností jednajících.

Jamesovo vymezení osobnosti, „Já“ jednajícího dále rozvedl C. H. Cooley ve svém pojetí osobnosti jako „zrcadlového Já“, odražejícího způsob, jakým jedince vidí ostatní. Jeho důraz na nezávislost takto vzniklé osobnosti na dalších podmínkách a na svébytnost její nadále statické struktury [Cooley 1902] vyústil v subjektivně idealistický přístup k osobnosti i společnosti. K vlastním zakladatelům sociálně psychologického interakcionismu patří spolu s Freudem G. H. Mead. Obdobně jako již Locke a Hume vychází z předpokladu, že lidská přirozenost se utváří v průběhu interakce. Osobnost je podle něho výsledkem interakce jedince s ostatními členy společnosti a přejímání jejich postojů tímto jedincem. Krystalizací přejímaných postojů vzniká jeden souhrnný postoj, který odpovídá zobecněným postojům ostatních, předpokládanému postoji „generalizovaného druhého“ [Mead 1934].

Pojetí osobnosti jako zrcadlového odrazu postojů generalizovaného druhého, připomínající Simmelovu představu generalizovaného sociálního bytí, je v buržoazní sociální psychologii považováno za základ vzniku svébytné teorie tohoto oboru. Přitom je zcela opomíjena úvaha K. Marxe, podle něhož „v jistém směru připomíná člověk zboží. Protože se nerodí ani se zrcadlem v ruce, ani jako fichtovský filozof: »Já jsem Já«, vidí se člověk nejdříve jako v zrcadle jen v jiném člověku. Teprve tím, že se octne k člověku Pavlovi ve vztahu jako k člověku sobě podobnému, začíná mít člověk Petr k sobě vztah jako k člověku“ [Marx 1954 : 70]. Teoretický a obecně metodologický význam tohoto tvrzení spočívá především v tom, že je uváděno v souvislosti s komplexním rozbořením celého souhrnu společenských vztahů a jejich prvotní materiální determinace.

Mead se naproti tomu nezabývá vlastními příčinami vzájemného přejímání postojů. Soustřeďuje se pouze na mechanis-

my zprostředkovávající interakci a utvářející osobnost. Za nejvýznamnější z nich považuje řeč, včetně neverbálních projevů, gest. Tato nedílná součást sociálního chování a interakce je založena na existenci společného systému symbolů dané společnosti nebo nějaké její skupiny. Skutečná komunikace spočívá ve výměně signifikantních symbolů, takových, které vycházejí z určitého úmyslu či ideje jednoho z interagujících a vyvolávají odpovídající úmysl či ideu v druhém účastníku interakce. Toto pojetí je obdobné Durkheimovu pojetí kultury. Sorokinové pojetí významové interakce a Parsonsově rozboru dvojí kontingence. Socializace spočívá podle Meada, obdobně jako podle Freuda, v internalizaci objektů. Ty však mohou být internalizovány pouze ve své symbolické podobě. Podmínkou socializace je tedy symbolicky zprostředkovaná interakce.

Výsledkem utváření osobnosti, interakce a socializace, je vznik vědomí či myslí jedince. Vědomí není podle Meada předpokladem interakce, ale vzniká právě v jejím průběhu. Protože jedinec je současně subjektem i objektem interakce, skládá se ze jeho Já z osobní identity a z reflexivní subjektivity. V reflexivní subjektivitě je jeho identita objektem sama pro sebe. Tím může být proto, protože nejprve představovala objekt pro generalizovaného druhého. Generalizovaný druhý není nakonec ničím jiným, než symbolem reprezentujícím určitou skupinu nebo společnost [Mead 1934]. Stejně jako osobnost je tato její komplementární abstrakce výsledkem symbolické interakce, která se tak stává konečným předmětem Meadova zkoumání sociálně psychologických jevů.

Zakladatelem a propagátorem symbolického interakcionismu jako svébytného směru je H. Blumer [Blumer 1937]. Tento směr zkoumá společenskou skutečnost ze způsobu, jímž účastníci interakce vykládají a vymezují situace, v nichž se nacházejí. Hlavním předpokladem zde je, že lidé jednají vůči objektům podle toho, jaký jim přikládají význam. Osobní význam nějakého objektu pro každého jedince je odvozen z interakce, z toho, jak vůči tomuto objektu jednají a jak jej vymezují ostatní. Podle Blumera jsou tedy veškeré sociálně

významné objekty především produktem symbolické interakce. Lidé jsou nebo se stávají tím, co si o sobě myslí nebo co o sobě vypovídají. Symbolický interakcionismus se zabývá nikoli objektivními vlastnostmi a příčinnou určeností předmětů a vztahů, ale pouze procesy interpretace osobností účastníků interakce či sebereflexí jejich Já, interpretace interakce, interpretace vztahů některých sociálních proměnných a interpretace jejich zkoumání či reflexí vlastní metodologie [Blumer 1969].

Symbolický interakcionismus se pokouší sloučit Durkheimovo objektivně idealistické zdůrazňování svébytné existence nadindividuálních sociálních faktů s Weberovým subjektivně idealistickým zdůrazňováním osobního smyslu sociálních akcí. P. L. Berger a T. Luckmann pojímají z tohoto hlediska interakci jako „sociální konstrukci reality“. V recipročním uplatňování subjektivních klasifikací a typizací mezi účastníky interakce se smysl akcí stává součástí nadosobně platných symbolů a na jedincích nezávislých institucí. Tyto symboly a instituce však zůstávají i při své objektivitě výtvorem lidských subjektů. „Logika“ institucí naopak nespočívá v jejich vnějším fungování, ale ve způsobu, jakým jsou reflektovány účastníky interakce. Podobně jako u Blumera je potom i u Bergera a Luckmanna veškerý svět každodenního kolektivního života nejen považován za reálný řadovými členy společnosti, ale přímo vzniká v jejich myšlenkách a akcích a jako reálný je jimi zachovávan [Berger 1966].

V méně vyhraněných podobách symbolického interakcionismu je společenský život pojímán jako průběžné ustavování a změna vzájemných vztahů mezi členy společnosti, jako kolektivní řešení problémů na úrovni fyzické, biologické či ekologické, behaviorální a nakonec symbolické. Symbolická interakce není pouhým protikladem behaviorální interakce, ale jejím vyšším stupněm. Na rozdíl od většiny nemarxistických přístupů ke společenské skutečnosti, v nichž sociální je ztotožňováno se symbolickým, je zde behaviorální, materiálně zprostředkovaná interakce uznávána jako předpoklad vývojově méně

častého případu dosažení symbolicky zprostředkované interakce. Ani v tomto případě nejsou však materiální souvislosti jednání chápány jako determinující stránka jeho symbolických složek. Zdůrazňování symbolického zprostředkování interakce vede nakonec stejně k opomíjení jejího materiálního základu. Symbolická interakce zůstává, podle G. E. Swansona, definována jen jako „proces, jímž jedinci vzáhuji vlastní mysl k myslím ostatních“ [Swanson 1968 : 44]. Mysl či vědomí jsou přitom pojímány opět v pragmatistickém smyslu jako svébytný zdroj instrumentální psychické aktivity, úmyslů, které berou v úvahu dané prostředí, pravděpodobnost uspokojení vlastních potřeb jedince i úmysly ostatních účastníků interakce a nezbytnost přizpůsobit se jejich instrumentálním aktivitám.

V symbolickém interakcionismu je proti behaviorismu kladen důraz nikoli na jednotlivé prosté stimuly vyvolávající bezprostřední reakce jedinců, ale na klíčové stimuly, které svým významem předznamenávají výskyt dalších stimulů a představují tak znak určité třídy aktivit. Osobnostní Já interagujících jedinců má znaky třídy angažovanosti, hledání identity v převzetí určitých postojů a výkonu příslušných rolí, v nichž se ustavuje jejich reflexivní sebe-vědomí, schopnosti racionálního jednání i sebekontroly. Socializace je pojímána jako příprava pro účast, angažovanost jedince v symbolické interakci či komunikaci. Institucionalizace je pojímána jako kolektivní vymezení určitých způsobů interakce, považovaných za nezbytné pro její trvání. Sociální kontrola je pojímána jako změna nebo omezení výskytu takových způsobů interakce, které jsou v rozporu se způsoby institucionalizovanými, jako prosazování jedněch projevů angažovanosti členů společnosti proti jiným projevům. Opomíjení problémů determinace lidského jednání má v symbolickém interakcionismu, obdobně jako v ostatních nemarxistických přístupech ke společenské skutečnosti, za následek neschopnost zodpovědět otázku regulace interakce. Předpoklad prvotní plurality sociálně ekonomicky nijak neorganizovaných účastníků interakce je zde zcela ne-

důsledně doplňován předpokladem původně zcela libovolné angažovanosti každého z nich a zcela náhodného výsledku vzájemné spontánní koordinace jejich činností.

Symbolický interakcionismus přestává krajní, ad absurdum dovedené odmítnutí pozitivistického a behavioristického přístupu ke kolektivnímu životu, který jeho projevy považuje za dané a v podstatě neměnné, za výsledky prostých reakcí jedinců na určité stimuly. Stejně tak vychází z odmítání představy jedince jako v podstatě zcela pasivního objektu působení na něm nezávislých daností, na níž je založen jak instinktivismus, tak i kulturní determinismus. Důraz, který je naproti tomu v symbolickém interakcionismu, obdobně jako u Webera, kladen na význam záměrně podniknuté smysluplné akce, zde vyúsťuje ve stejně jednostranný voluntarismus a subjektivní idealismus. Lidské jednání nelze vysvětlit ani zcela nezávisle na jeho významu či smyslu, ale ani ne výhradně jeho ztotožněním s tím, jak je vykládá sám jednající. Činnost má vždy určitou objektivní strukturu a její objektivní výsledky se nemusí kryt se subjektivně zamýšlenými. Daný sociální řád, v marxistickém pojetí souhrn společenských vztahů, existuje bezprostředně nezávisle na tom, jak je ideologicky vymezován.

Symbolický interakcionismus opomíjí, že hlavním zdrojem určování obecného významu objektů, a zvláště sociálních jevů, nejsou v rozvinuté společnosti jakákoli lidská seskupení nebo kolektivní akce, spjaté s více či méně libovolnou modifikací stávajícího vymezení takových významů, ale především dané základní třídy, třídně determinované normy a instituce, popřípadě třídní boj v příslušné společnosti. Využívány a vykořisťující nepřejímají většinou vzájemně postoje a roli druhého. Jejich interakce není proto vysvětlitelná v rámci metodologie symbolického interakcionismu. Společným jmenovatelem jednání plurality jednajících, základem regulace a podmínkou smysluplnosti jejich interakce je jejich společné materiální prostředí. Kritériem efektivnosti historicky konkrétních způsobů interakce je společenská praxe. Ideologické, sym-

bolické výrazy předpokladů, způsobů i výsledků interakce jsou zároveň výrazy jejich materiálních základů a jejího určení třídními zájmy a rozložením moci v dané společnosti. Normy a instituce usměrňující interakci mohou být sice v průběhu interakce částečně modifikovány, jejich základní změna může však vyplývat pouze z revoluční přeměny daného uspořádání společnosti. Stejně jako veškeré další pokusy buržoazní sociologie a sociální psychologie o nalezení nějakých jiných mechanismů zajišťujících jak trvání, tak i změnu interakce, vyznačuje se též symbolický interakcionismus ahistorismem a relativismem a z nich vyplývajícím konzervatismem.

Sebereflexe metodologie, která má v případě symbolického interakcionismu zastřít neschopnost tohoto směru důsledně příčinně vysvětlit vznik a trvání interakce či sociálního řádu, nachází své další pokračování v ještě samoučelnější metodologii dramatistického přístupu ke společenské skutečnosti. Na rozdíl od symbolického interakcionismu, zkoumajícího kolektivní život na základě jeho interpretace ze strany účastníků interakce, zkoumá dramatismus kolektivní život pomocí rozboru a kritiky terminologie používané společenskými vědci k jeho postižení. Tato druhotná reinterpretace vychází z toho, že akt, role a další pojmy označují souběžně některé stránky každodenního společenského dění i ustavující prvky dramatu jako umělecké formy ztvárnění či modelování významných stránek tohoto dění. Drama představuje z tohoto hlediska naopak formu symbolické interakce, určené k vyvolání symbolických akcí, příslušných postojů a emocí u publika.

Proti behaviorismu, rozlišujícím situaci či stimul, subjekt a jeho odpověď, popřípadě praktické prosazení této odpovědi, rozlišuje jeden z hlavních představitelů dramatismu, K. Burke, akt, aktéra či agenta, scénu či situaci a cíl nebo s určitým postojem související účel jednání. Záměrná akce je odlišována od pohybu, existujícího ve fyzikálním a biologickém prostředí i nezávisle na akci, a od mimosymbolické, behavioristicky pojímané operace. Situace, scéna interakce, která může být

chápána v různě širokém smyslu, zahrnuje jednak na kontrole aktéra nezávislé vnější podmínky, jednak jím kontrolované prostředky či agenturu. Zkoumání vzájemných poměrů těchto prvků dramatu má umožnit postihnout základní rozměry interakce. Z poměru aktéra a aktu vyplývá dramatický charakter, jehož stanovení může sloužit jak k výkladu, tak i k ospravedlnění akce. Tento přístup, navazující na Humovo rozlišení akce a jejího porozumění, bere dále v úvahu především poměr stanovených cílů a použitých prostředků i behaviorismem opomíjené nezáměrné, nežádoucí důsledky takové akce. Mechanistický, pozitivistický model kolektivního života je uznáván pouze jako dílčí součást širšího dramaturgického modelu společenské skutečnosti.

Sociální řád i dezorganizace jsou v tomto směru vykládány pomocí dramatických principů negativity a nahrazování symbolů. Princip negativity souvisí se sociální kontrolou a konformitou, založenou na negativních sankcích. Každá podniknutá akce může dramaticky vyústit v konflikt, jehož řešení může být potom v každodenní praxi, stejně jako dramatu, využito prostřednictvím psychoanalyticky chápáného nahrazování symbolů k potrestání libovolně stanovitelného „obětního beránka“ nebo k rétorickému ovlivňování účastníků takového dramatu na základě jejich identifikace se stanovenou antitézí [Burke 1962]. Ať už je dramaturgický model společenské skutečnosti pojímán doslovně, nebo jako metafora, v níž je dramatický symbol odlišován od symbolizované skutečnosti, či nakonec jen jako zvláštní teorie společenskovední terminologie, a tedy jako jakási symbolická interakce na druhou, je jeho použitelnost k výkladu této skutečnosti značně omezena.

Obdobně jako Blumer ztotožňuje společnost se symbolickou interakcí [Blumer 1962], H. D. Duncan ji považuje za „symbolické drama“ [Duncan 1968]. Změna označení však rovněž v tomto případě nijak nepřispívá k podstatnějšímu postižení zkoumané skutečnosti. Dramatismus nevyužívá důsledně ani vlastní terminologická a metodologická východiska. Opomíjí například, že i v dramatu existuje vý-

znamný rozdíl mezi předem určenou rolí aktéra a jeho osobnostními znaky spoluurčenou výslednou hrou v této roli, mezi okamžitou situační maskou aktéra a jeho trvalou osobní identitou, nebo mezi vnějšími podmínkami vynucenou epizodickou konstrukcí významu a aktérovou průběžnou tvorbou vlastního životního dramatu na různých scénách. Stejně tak opomíjí zásadní rozdíly mezi zdroji rozvržení akcí v uměleckém dramatu a kolektivním životě členů společnosti. Akce a interakce jednotlivých konkrétně situovaných účastníků historického společenského „dramatu“ jsou vždy určeny danými, na nich nezávislými společenskými vztahy, celkovou sociálně třídní strukturou příslušné společnosti. Tuto strukturu, zahrnující především velké společenské skupiny, nelze ztotožňovat pouze s bezprostředně empiricky postihnutelnými mezilidskými vztahy. Stanovení některých okrajových příčin a důsledků sociálních problémů a konfliktů v kapitalistické společnosti nevede k jejich překonání. Volba atraktivní terminologie slouží navíc spíše k dočasnému zastírání rozporů ve struktuře této společnosti.

T. M. Newcomb popisuje „proces seznamování“ účastníků interakce jako následek vzniku prvotních dojmů každého jedince o ostatních, jejich vzájemné klasifikace podle zastávaných rolí, vzájemného uznání ideologií a nakonec vzájemného přizpůsobování jejich postojů [Newcomb 1961]. Vzájemné uznání ideologií, v marxistickém pojetí tohoto případu osobních souhrnných, světonázorově významných postojů jedinců, a přizpůsobení jejich dílčích postojů ke konkrétním objektům, lze považovat též za přejímání objektů a vztazných rámců identifikace mezi jednotlivými účastníky interakce. Přizpůsobování a přejímání postojů účastníků interakce může probíhat na základě jakýchsi implicitně předpokládaných smluvních kompromisů, stejně implicitně vyjednaných vzájemných ústupků a odměn a konečného oboustranného souhlasu o uspokojivosti dosaženého výsledku i o jeho zajištění příslušnými pozitivními i negativními sankcemi. Tak dochází v interakci zároveň ke spontánní částečné a někdy i skutečně dramatické směně osobnostních, z takových

identifikací vyplývajících identit jednajících.

Toto pojetí představuje logický spojující článek mezi symbolickým interakcionismem, dramatismem a dalším směrem zkoumání společenské skutečnosti – teorií sociální směny. Teorie sociální směny vychází z dlouhodobé tradice buržoazních představ společenské smlouvy. Její současné rozpracování v nemarxistické sociální psychologii využívá však i nových poznatků teorie „posilování“ žádoucích, správných či přiměřených odpovědí v procesu učení, socializace a interakce a teorie her. Stejně jako původní utilitarismus je i teorie sociální směny odrazem ekonomické směny v kapitalistické společnosti. Modernizace utilitarismu, zvláště Smithova učení, v této podobě je naopak odrazem změn v sociálně ekonomickém životě této společnosti na nynějším stupni jejího vývoje. Obdobně jako teorie posilování a teorie her je i teorie sociální směny založena spíše na popisu různých možností jednání a jeho ovlivnění nebo kontroly, různých způsobů a výsledků interakce než na jejich důsledném příčinném výkladu.

Hlavním předpokladem teorie sociální směny je, že mnoho odměn v nejširším smyslu prostředků uspokojení osobních potřeb a zájmů může jedinec získat pouze v interakci s ostatními a že proto interakce je totožná se sociální směnou takových odměn. Vznik a trvání interakce vysvětluje tato teorie tím, že každý její účastník vstupuje do styku s ostatními na základě subjektivního očekávání určitých odměn a setrvává v tomto styku, jestliže se v něm správnost jeho očekávání potvrzuje. Podobně jako již Simmel, vychází i stoupenci této teorie z představy, že právě rozdílnost zájmů jednotlivých členů společnosti vede ke vzniku jejich skupení. V této představě se také nejvýrazněji projevuje redukcionistický, z utilitarismu přejatý a společenskou skutečnost převráceně vykládající atomismus takového přístupu ke zkoumání interakce.

Vzhledem k různorodosti možných odměn je oblast sociální směny širší než oblast směny ekonomické. Stejně jako v ekonomii volného trhu je i zde nezbytná prvotní demonstrace oboustranné žádoucnos-

ti, užitečnosti vzájemného styku a platí i zde princip klesající okrajové užitečnosti. Na rozdíl od ekonomické směny nejsou však v oblasti sociální směny přiměřené odměny či zisky předem jednoznačně stanoveny. To vyplývá z rozdílného psychologického významu sankcí pro jednotlivé účastníky sociální směny i z nespecifikovanosti objektivních výrazů sociálního uznání. Rovněž tak zde nejsou specifikovány a institucionalizovány limity takového v podstatě spontánního jednání. Otázky nadindividuálně platné organizace, symbolického vyjádření, popřípadě legitimizace, či naopak změny daných způsobů sociální směny, souhlasu nebo nesouhlasu jejich účastníků s těmito způsoby, přesahují redukcionistický výchozí rámec této teorie a nejsou v ní proto rozebírány.

G. C. Homans, který nejpodrobněji a s největší redukcionistickou důsledností rozpracoval teorii sociální směny, popírá nezbytnost vysvětlování sociálního chování v jiných, svébytných pojmech, než jsou ty, jež slouží k psychologickému vysvětlení individuálního, v podstatě behavioristicky chápaného chování. Empirická zobecnění sociálně psychologických i sociologických výzkumů vykládá jako specifický projev obecných psychologických zákonitostí. Pro interakci podle Homanse obecně platí, že čím častěji v určitém období jednání jednoho účastníka interakce odměňuje činnost druhého, tím častěji bude druhý tuto aktivitu vyvíjet, čím hodnotnější je pro jednoho odměna, kterou mu druhý poskytuje, tím častěji bude tento vyvíjet odměňovanou aktivitu, čím častěji jeden dostal v nedávné minulosti odměnu od druhého, tím méně hodnotná je pro něho každá další stejná odměna, a čím častěji selhává v jeho neprospěch princip spravedlivého rozdělování odměn, tím je pravděpodobnější, že bude jednat na základě negativních předpokládanou racionalitu směny narušujících emocí.

Homans omezuje svůj přístup k interakci jen na zkoumání „elementárního“, neformálního či „subinstitucionálního“ chování jedinců. Odmítá zabývat se danými normami a dalšími symbolickými prostředky regulace interakce, jak to činí na příklad Parsons. Veškeré jednání členů spo-

lečnosti vykládá výhradně jako „směnu aktivity, hmatatelné či nehmatatelné a více nebo méně výnosné nebo nákladné, mezi přinejmenším dvěma osobami“ [Homans 1961 : 13]. Mnozí další stoupenci teorie sociální směny spatřují v souladu s ekonomii liberalismu základ této směny v prvotním, vnějšími okolnostmi nedeterminovaném volném aktu izolovaných jedinců. Stejně jako Homans upadají i oni ve snaze vyhnout se extrémnímu objektivně idealistickému zdůrazňování významu norem a hodnot pro vznik a trvání interakce do druhé krajnosti voluntarismu a subjektivního idealismu.

V méně vyhraněných podobách teorie sociální směny jsou rozpracovávány některé dílčí otázky kritérií hodnocení odměn, předjímání budoucích odměn, iracionálních motivů směny, sociálních závazků a vzájemné důvěry jako nezbytného předpokladu trvání interakce. Zvláštní pozornost je zde věnována utilitarismem nastolenému problému vztahu egoismu či hédonistického kalkulu a altruismu jako základních protikladných pohnutek účasti jedince na sociální směně. Altruismus může ovšem vyplývat pouze z konformity vůči určitým normám a hodnotám nebo z jejich internalizace jako něčeho, co je nadřazeno osobním zájmům. Samo subjektivní uznávání nějaké hodnoty může mít přitom pro jedince význam odměny. Rovněž získání sociálního uznání za nezištnost, výkon nějaké činnosti bez nároku na odměnu působí jako odměna. I v případě, kdy sociální směna není přímo redukována na svůj behaviorální základ, však atomismus těchto pojetí znemožňuje postihnout specificky sociální jevy organizace, institucionalizace a změny způsobů interakce.

A. W. Gouldner se pokouší řešit problém egoismu a altruismu zdůrazněním významu reciprocity. Na rozdíl od prosté komplementarity, doplňování práv jednoho účastníka interakce povinnostmi druhého, je reciprocita založena na uznávání práv i povinností na obou stranách. Očekávání reciprocity získává charakter morální normy, vymezující vzájemnou závaznost účastníků interakce a interakci samotnou tak zároveň podněcující a stabilizující. Právě

obecná platnost této normy umožňuje překonávat problémy vyplývající z dlouhodobosti intervalů sociální výměny jednotlivých odměn a z mnohoznačnosti psychologické hodnoty těchto odměn ve většině případů, z nemožnosti splnit závazek jedné strany poskytnutím ekvivalentní odměny straně druhé v některých případech, a nakonec z klesající hodnoty, užitečnosti opakujících se stejných odměn nebo z „inflace konformity“ v průběhu interakce [Gouldner 1960].

Zde již teorie sociální směny bezprostředně naráží na konkrétní otázky sociálního zdroje odměn, dvousměrnosti nebo jednosměrnosti směny, její rovnocennosti, popřípadě na hédonistickém kalkulu založené racionality, a celkové spravedlivosti distribuce odměn a zisků i trestů nebo nákladů. Předpoklad vzájemné regulace chování recipročními akcemi účastníků interakce je již v rámci této teorie vyvrácen tím, že takové akce mohou být též pouze komplementární a z nich vyplývající regulace interakce je tedy v podstatě jednosměrná. Jednosměrnost regulace činnosti účastníků interakce je však příznačná právě pro vztah moci. Na rozdíl od dvousměrného vztahu směny nemají závislí jedinci v mocenských vztazích vlastní zdroj, nebo alternativně dodavatele odměn, možnost donutit vlastníky zdrojů k poskytnutí odměn ani jiné náhražky takových odměn.

Vysvětlení těchto empirických jevů, jejichž každodenní výskyt v kapitalistické společnosti podstatně omezuje platnost teorie sociální směny, je zde nahrazováno snahou jednoznačně vymezit poměr rozsahu oblasti mocenských vztahů a oblasti sociální směny. Nerovnováha jednosměrných mocenských vztahů je podle této teorie kompenzována rovnováhou vzájemné sociální směny jak na úrovni celé společnosti, tak „sekundární směnou“ vlastních zdrojů moci na úrovni dílčích společenských skupin a seskupení. Problém vykořisťování jako zvláštního případu nerovnováhy reciprocity má být řešen moralisticky dodržováním normy reciprocity a jejím doplněním normou dobročinnosti, vyžadující od mocensky nadřazených účastníků interakce altruistickou odpovědnost za

zachování spravedlivého rozdělení odměn.

Tyto sociálně utopické představy vyplývají především z toho, že teorie sociální směny neposkytuje vědeckou perspektivu překonání takových rozvoj interakce omezujících jevů. Na jedné straně zcela redukuje zkoumanou společenskou skutečnost jen na oblast dobrovolných mezilidských styků typu „laissez-faire“ a na druhé straně poznatky o tomto způsobu interakce, historicky omezeném jen na epochu kapitalismu volné soutěže a jeho částečné přezívání v současných společnostech, stejně nepřipustně generalizuje na všechny typy uspořádání společnosti. Vztahy mezi determinovanými a determinujícími jevy pojmá naprosto převrácené. Diferenciace potřeb a zájmů jednotlivých členů společnosti včetně vzniku individualismu je nikoli předpokladem, ale důsledkem existence společenských skupin a seskupení. Podobně moc není příčinou vlastnictví zdrojů odměn, jak předpokládá tato teorie, ale naopak. Způsob bezprostřední interakce a sociální směny i jeho další organizační a symbolické výrazy jsou vždy určeny danými nadindividuálně existujícími společenskými vztahy včetně stávající mocenské hierarchie skupin či rolí.

Základní sociologický problém koordinace jednání atomistické plurality účastníků interakce, který stejně jako ostatní interakcionistické směry nedokázala uspokojivě vyřešit ani teorie sociální směny, postihl již Marx. Podle něho „směna ... předpokládá ovšem všestrannou závislost výrobců na sobě, ale zároveň úplnou izolaci jejich soukromých zájmů a dělbu společenské práce, jejíž jednota a vzájemné doplňování zároveň existují jako přírodní poměr mimo individua, nezávisle na nich“ [Marx 1971 : 115]. Marx ovšem poukázal současně na historickou přechodnost sociálně ekonomické izolovanosti jedinců a jim odcizených institucionálních forem regulace jejich interakce, na podmíněnost tohoto stavu kapitalistickým výrobním způsobem a perspektivu jeho změny nastolením výrobního způsobu socialistického. Právě stávající výrobní způsob, interakcionismem i dalšími buržoazními teoriemi opomíjený, je nejpodstatnějším, konečným zdrojem regulace interakce. Teorie i prak-

tická aplikace marxismu-leninismu odhalila rozhodující, v buržoazních teoriích však rovněž opomíjený, sociálně politický význam společenských tříd, třídních zájmů a třídního boje pro dosahování vývojově vyšších stupňů uspořádání společnosti, a tedy i pro vznik všestranně uspokojivějších způsobů interakce.

Interakcionismus v sociologii a sociální psychologii i jeho odnože – symbolický interakcionismus, dramatismus a teorii sociální směny, lze souhrnně hodnotit jako směr, který se soustřeďuje jen na jednu vnější vrstvu mnohorozměrné společenské skutečnosti a opomíjí nebo přímo zastírá význam podstatnějších, mezilidské vztahy determinujících a regulujících vrstev této skutečnosti. Otázka vzniku a trvání interakce a sociálního řádu představuje jeden z hlavních nevyřešených problémů buržoazních společenskovědních teorií. Marxisticko-leninský přístup ke zkoumání společenské skutečnosti vychází ze zásadně odlišného, dialektického a historickomaterialistického postavení této otázky. Neomezuje se jen na prostý popis mechanismů determinujících a regulujících interakci a zajišťujících stabilitu sociálního řádu, ale postihuje především složité systémové vazby způsobů vzájemného styku mezi členy společnosti na další oblasti společenské skutečnosti. Zahrnuje zároveň širší otázky koincidence aktivity subjektu a situačních podmínek, subjektu a objektu determinace, záměrného i nezáměrného utváření praxe i teorie interakce a nakonec i vlastního cíle jejího ovlivňování či usměrňování. To, že existence interakce a sociálního řádu je v buržoazních teoriích falešně reflektována, přitom naprosto neznamená, že by nepředstavovala jednu z významných stránek reálné společenskovední problematiky, kterou se zabývá a v ještě větší míře by se měla nadále zabývat též marxisticko-leninská sociologie a sociální psychologie.

Literatura

- Berger, P. L., Luckmann, T.: *The Social Construction of Reality*. New York 1966.
Blumer, H.: *Social Psychology*. In: Schmidt, E. P., vyd., *Man and Society*. New York 1937.

- Blumer, H.: *Society as Symbolic Interaction*. In: Rose, A. M., vyd., *Human Behavior and Social Processes*. Boston 1962.
Blumer, H.: *Symbolic Interactionism, Perspective and Method*. Englewood Cliffs 1969.
Burke, K.: *A Grammar of Motives and A Rhetoric of Motives*. Cleveland 1962.
Cooley, C. H.: *Human Nature and the Social Order*. New York 1902.
Duncan, H. D.: *Communication and Social Order*. London 1968.
Durkheim, E.: *Pravidla sociologické metody*. Praha 1926.
Freud, S.: *Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens*. Ges. Werke VIII, London 1943.
Freud, S.: *Das Unbehagen in der Kultur*. Frankfurt a. M. 1953.
Gouldner, A. W.: *The Norm of Reciprocity: a Preliminary Statement*. American Sociological Review 25, 1960.
Homans, G. C.: *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York 1961.
Marx, K.: *Kapital I*. Praha 1954.
Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*. Praha 1971.
Mead, G. H.: *Mind, Self and Society From the Standpoint of Social Behaviorist*. Chicago 1934.
Newcomb, T. M.: *The Acquaintance Process*. New York 1961.
Parsons, T.: *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. Glencoe, Illinois 1937.
Parsons, T., Shils, E. A., vyd.: *Toward a General Theory of Action*, Cambridge, Mass. 1951.
Parsons, T.: *The Social System*. Glencoe, Illinois 1952.
Simmel, G.: *How is Society Possible*. American Journal of Sociology 3, 1910-11.
Sorokin, P. A.: *Society, Culture and Personality*. New York 1947.
Sullivan, H. S.: *Conceptions of Modern Psychiatry*. Washington 1947.
Swanson, G. E.: *Symbolic Interaction*. In: International Encyklopaedia of the Social Sciences, New York 1968.
Weber, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft I*. Tübingen 1956.

Резюме

Влачил Я.: Критика интеракционизма

Первая часть статьи занимается источниками интеракционистского подхода к исследованию общественной действительности в буржуазной философии и социологии. Интеракционизм исходит из традиции утилитарного понимания взаимных связей членов общества. Атомистическое толкование выдвинуло здесь теоретическую проблему возникновения и существования социального строя, координации и регулирования поведения общности изолированных индивидуумов. Последствием этого недиа-

лектического подхода были, с одной стороны, объективно-идеалистические попытки решить данную проблему при помощи постулата естественного тождества интересов членов интеракции, а, с другой стороны, субъективно-идеалистические предпосылки о существовании волюнтаристского общественного договора между индивидами с различной направленностью интересов.

Объективно-идеалистическая философия подчеркивает сверхиндивидуальное значение морали и культуры, как соотносительных рамок интеракции. Подобным образом подчеркиваются нормативные, символические выражения коллективной жизни в ранней буржуазной социологии. Понимание Дюркгеймом социальных факторов и понимание Симмелем генерализации социального бытия, как основы социального строя и источника контроля поведения членов общества, связаны с этим направлением редукционистского толкования общественной действительности. Подчеркивание Вебером мотивации, задуманного смысла деятельности участников интеракции и понимание Сорокиным смысловой, являющейся следствием умислов действующих лиц интеракции представляют, наоборот, субъективно-идеалистическое направление. Этому подходу отдает дань и Парсонс в своем первоначальном интеракционистском подходе к общественной действительности. Разработанным им, где он предполагает волюнтаристское принятие каждым участником интеракции подобных нормативных ценностных ориентаций.

Более поздний подход Парсонса подчеркивает, наоборот, сверхиндивидуальную структуру ролей и доминантные ценности, институционализированные обществом, определяющие ориентацию действующих личностей. Признание норм и ценностей данного общества здесь считается основой стабильности социального строя, институционализация определенных форм интеракции понимается как ядро социальной структуры этого общества. К наиболее сомнительным предпосылкам этого объективно-идеалистического подхода принадлежит предпосылка тождественности между выполнением деятельности, желательных с точки зрения общества, и интересами людей их выполняющих. С этим связана антиисторическая предпосылка полной социальной и культурной однородности каждого общества и, как следствие, консерватизм, считающий исследуемые способы регулирования интеракции в принципе неизменными.

Другая часть статьи занимается применением интеракционизма в буржуазной социальной психологии. Объяснение Фрейдом социализации, интернализации норм и ценностей отдельной личностью, как другой стороны интеракции, было обесценено последующей критикой культуры, подчеркивающей лишь ее функцию подавления развития личности. Прагматический подход к личности был разработан в концепции Кулея — зеркального «я»-и в концепции Мида о генерализованном втором, раз-

рабатывающих социально-психологические стороны интеракции. Подчеркивание Мидом коммуникативного обмена значимых символов и их интернализации, являющейся основой тождества личности и рефлексивной субъективности индивидуума, ведет к символическому интеракционизму. Это направление исследует общественную действительность на основе того, каким образом отдельные участники интеракции данное положение определяют.

В понимании Блюмера все социально значимые объекты являются продуктом символической интеракции. Попытка Вержера и Люкмана сочетать объективно и субъективно идеалистический подход опирается на постулат социальной конструкции реальности, где объективное значение символов и учреждений основывается лишь на их субъективном смысле для участников интеракции. Неучитывание материальной, социально-экономической детерминации поведения и его значения закрывает возможность — и для менее отчетливо выраженных форм символического интеракционизма — ответить на вопрос о регулировании интеракции и существовании социального строя. Подобный релятивизм характерен и для драматизма. Это направление исследует общественную действительность вторично, на основе способа ее терминологического описания общественными науками. Реинтерпретация понятий, касающихся как отдельных сторон повседневной жизни, так и элементов драмы, однако, не содействует более существенному пониманию исследуемой действительности.

Описание процесса ознакомления участников интеракции друг с другом Ньюкомбом сочетает символический интеракционизм и драматизм с дальнейшим направлением исследования общественной действительности, с теорией социального обмена. Эта модернизация понятия об общественном договоре объясняет существование интеракции и социального строя взаимным обменом вознаграждений между членами общества. Психологизирующее толкование элементарного социального поведения Хоманса не учитывает данные институциональные средства регулирования и организации интеракции. Волюнтаристской является и попытка Гульднера объединить предпосылку альтруизма и предпосылку эгоизма в качестве источников интеракции при подчеркивании значения взаимности обмена, как моральной нормы, являющейся импульсом и стабилизатором интеракции.

Интеракционизм во всех своих формах отождествляет социально-классовую структуру общества, или данный социальный строй с непосредственно эмпирически постижимыми отношениями отдельных личностей. Он не учитывает одностороннюю, классовую детерминацию (детерминацию власти) способ интеракции и социальных изменений, преобладающую над взаимным регулированием поведения взаимодействующих личностей. Он ставит на голову соотношение причины и следствия интеракции, неправомерно генерализирует редукционистские тезисы по всем типам

организации общества, не дает научную перспективу преодоления существующих ограничений развития всесторонне более удовлетворительных способов интеракции. Он скрывает значение подлинных регуляторов интеракции и основ социального строя, к которым относятся прежде всего данный способ производства и классовые источники его преобразований.

Summary

Vláčil J.: Towards Criticism of Interactionism

The first part of the paper is concerned with the sources of the interactionist approach to the investigation of social reality in bourgeois philosophy and sociology. Interactionism is based on traditions of the utilitarian conception of interrelations among members of the society. The atomistic interpretation raised the theoretical problem of the origin and duration of the social order, of the coordination and regulation of the behaviour of a plurality of isolated individuals. This undialectical approach led to objectively idealistic attempts at solving the given problem with the aid of the postulate of the natural identity of interests of interaction participants on the one hand, and, on the other hand, to subjectively idealistic assumptions of a voluntaristic social contract among individuals with different special-interest orientations.

The objectively idealistic philosophy emphasizes the superindividual importance of morale and culture as the reference frame of interaction. A similar emphasis is laid on normative, symbolical expressions of collective life in early bourgeois sociology. Durkheim's conception of social facts and Simmel's conception of social-existence generalizations as a basis of the social order and as a source of control of the society members' behaviour follow this trend of reductionistic interpretation of social reality. On the other hand, Weber's emphasis on motivation, the intentional sense of the interacting persons' activity and Sorokin's conception of significant interaction ensuing from the actors' intentions represent the subjectively idealistic trend. This has substantially influenced Parson's original elaboration of the interactionist approach to social reality which presupposes a voluntaristic acceptance of an analogous normative value orientation on the part of every participant in the interaction.

On the other hand, Parson's later conception points out the superindividual structure of roles and the dominant values institutionalized in the society as determinants of the actors' orientation. The recognition of the norms and values of a given society is considered as a basis of the stability of the social order, the institutionalization of certain modes of interaction is conceived as the core of the social structure of this society. The

most questionable assumptions of this objectively idealistic approach include also the assumption of the identity of the performance of socially desirable activities and the interests of those performing them. The ahistorical assumption of an absolute social and cultural homogeneity of every society and the resultant conservatism considering the examined methods of regulating interaction as unchangeable on principle are connected herewith.

The second part of the paper discusses the application of interactionism in bourgeois social psychology. Freud's interpretation of the individual's socialization, of the internalization of norms and values as another aspect of interaction was depreciated by the following criticism of culture emphasizing no more than its function of suppressing personality development. The pragmatic approach to personality was developed in Cooley's conception of the mirror Ego and in Mead's conception of the generalized Other concerned with the social-psychological aspects of interaction. The emphasis laid by Mead on the communicative exchange of significant symbols and on their internalization, whereupon the personal identity and the reflexive subjectivity of the individual are based, leads to symbolic interactionism. This trend examines social reality in terms of the means used by the interaction participants to define the given situation.

In Blumer's conception, all socially significant objects are a product of symbolic interaction. Berger's and Luckmann's attempt at consolidating the objectively and the subjectively idealistic approach rests on the postulate of the social construction of reality: here the objective significance of symbols and institutions is based exclusively on their subjective meaning for the participants in the interaction. The omission of the material, socioeconomic determination of behaviour and its significance makes it impossible — even in less crystallized forms of symbolic interactionism — to answer the question of the regulation of interaction and of the existence of social order. Also dramatism is characterized by a similar relativism. This trend examines social reality secondarily — from the way in which it is terminologically described by the social sciences. However, the reinterpretation of notions denoting both the aspects of everyday life and the elements of the drama fails to contribute to a more substantial comprehension of the examined reality.

Newcomb's description of the acquaintance process of the interaction participants with each other brings symbolic interactionism and dramatism in connection with a further trend of investigating social reality — with the theory of social exchange. This modernization of the notion of social contract explains the existence of interaction and of the social order in terms of a mutual exchange of rewards among members of the society. Ho-

man's psychologizing interpretation of elementary social behaviour neglects the given institutional means of regulating and organizing interaction. Gouldner's attempt at consolidating the assumption of altruism and that of egoism as sources of interaction by stressing the significance of reciprocity as a moral norm stimulating and stabilizing interaction is similarly voluntaristic.

Interactionism in all its forms identifies the social-class structure of the society or the given social order with empirically directly graspable interindividual relations. It omits the power and class determination of the modes of interaction and social exchange

predominating over the mutual regulation of behaviour through the actors' reciprocal actions. It inverts the relation between the causes and the consequences of interaction and incompetently generalizes reductionistic ascertainments on all types of social organization, without offering any scientific perspective of overcoming the present limitations impeding the development of generally more satisfactory modes of interaction. It obscures the significance of real regulatives of interaction as well as of the foundations of social order involving primarily the given mode of production and the class-determined sources of its change.

Současný stav a trendy vývoje a využití počítačů*

Úvod

Jedním z fundamentálních jevů rozvoje vědeckotechnické revoluce je kybernetizace, projevující se mezi jiným zaváděním a využíváním výpočetní techniky ve všech sférách lidské činnosti. Výzkum a výroba výpočetní techniky nabývá takřka klíčového významu při budování technické základny dalšího rozvoje socialistické výroby¹.

Systémy člověk-počítač znásobují lidské možnosti jak v řídicí práci, tak i ve vědecké a výzkumné činnosti. Ovládnutí některých základních pojmů z oblasti výpočetní techniky a získání přehledu o způsobech a možnostech jejího použití je nedílnou součástí základních znalostí pracovníků se středním a vysokoškolským vzděláním.

Tento příspěvek má dát přehled základních pojmů z oblasti výpočetní techniky a zásad technicko-organizačních opatření jejího soudobého hromadného použití v národním hospodářství, a tím i napomoci k odhalování možností účelného využití této techniky, jakož i institucionalizovaných informačních systémů pro sociální výzkumy a zkvalitnění sociálních kompo-

nent komplexu sociálně ekonomického řízení.

Výpočetní technika a její charakteristiky

Přibližně v polovině dvacátého století byly vytvořeny technické podmínky pro realizaci staré myšlenky matematiků — vyrobí výkonný výpočetní automat.² Stroj tohoto typu byl vyroben na bázi elektronických prvků a nazván „samočinným elektronickým počítačem“ — později se ujal zkrácený název „počítač“ (computer). Podle fyzikální podstaty realizace výpočetního procesu existují *analogové počítače*, *číslicové počítače* a *hybridní počítače* (analogové číslicové). Zkráceného názvu „počítač“ se používá výhradně pro číslicový počítač.³

V současné době se ke zpracování sociálně ekonomických informací využívá také *děrnostřítkové techniky*.⁴ Děrnostřítkové stroje jsou však zatlačovány počítači a během několika roků bude tento proces výměny v průmyslových a jiných rozsáhlých aplikacích dokončen. Sám děrný štítek jako nosič informace bude zaměněn jinými prostředky během 5–15 let [Kuzněcov 1972 : 123].

* Upravený referát ze semináře *Praha analyzuje dat a používání výpočetní techniky v sociologickém výzkumu*, uspořádaného v Praze dne 27. května 1975 sekci sociologických metod a technik zkoumání Československé sociologické společnosti při ČSAV.

¹ Ve zprávě o činnosti ÚV KSSS na XXIV. sjezdu se říká: „...i nadále se bude rychleji rozvíjet elektronika, radiotechnický průmysl a výroba přístrojů, tj. celý komplex odvětví vytvářející technickou základnu pro automatizaci výroby a řízení. Tento komplex můžeme právem nazvat katalyzátorem vědeckotechnického pokroku. V nastávající pětiletce zde nabývá obzvláštního významu organizace rozsáhlé výroby moderních elektronických výpočetních strojů. XXIV. sjezd KSSS, *Zpráva o činnosti ÚV KSSS*, Praha, Svoboda 1971, s. 50.

² Za první počítač stroj je zpravidla považován „seřizovací stroj“ B. Pascala, který byl sestaven v roce 1642. Blíže viz *EDP Almanac Datamanagement*, January 1971, s. 14.

³ Počítač (elektronická vyčíslovací mašina — EVM; computer; Rechenanlage) je elektronické zařízení, které má tyto parametry:

- je organizováno podle „von Neumannova“ schématu: operační paměť — operační jednotky — vstupní a výstupní zařízení
- je vybaveno operační pamětí (vnitřní paměť, memory, nakopitel) s adresovatelnými místy, která umožňují ukládání programů, konstant a zpracovávaných dat a jejíž rozsah je minimálně 1 K (K = 1024) slov (výjimečně 512 slov)
- má k dispozici soubor instrukcí, jež dovolují sestavit program pro realizaci čtyř základních početních operací (logických rozhodnutí, skoků, zavádění údajů do paměti a jejich vybavování)
- je možné připojit k němu a ovládat externí zařízení pro komunikaci člověk-stroj a vytvářet výpočetní systém (pod pojmem výpočetní systém se rozumí základní jednotka počítače a použité zařízení pro vstup, výstup a uložení informace),
- omezení pro použití počítače k různým účelům je dáno pouze vnitřním uspořádáním, rozsahem paměti a externích zařízeních.

⁴ Děrnostřítkové stroje (90-sloupové nebo 80-sloupové) zpracovávají informace zapsané výhradně na děrných štítech, veškeré operace se provádějí s děrnými štítky (DS).

Tabulka 1. Údaje o vybavování počítači

Rok	Země / Počet					
	USA*)	NSR*)	Francie	Itálie	Japonsko	ČSSR*)
1964	22 495	1019				23
1965	25 413	1657				30
1966	34 745	2291				45 (+8)**)
1967	39 516	2963	2008	1360		87 (+18)
1968	—	—	4500	2550		111 (+30)
1969	—	—			5601	190***)
1970	70 000	6350			6718 ^a	253***)
1971	84 600	7800	6700	3300		302***)
1972	—	—	—	—	—	665
1973	—	—	—	—	—	885

*) Podle Dieboldových statistik a podle *Meždunarodnaja ekonomika i meždunarodnyje otnošenija* č.9/1971

**) Děroštitkové počítače uvedeny zvlášť v závorce

***) Včetně děroštitkových

a) duben

V průběhu třicetileté existence počítačů lze pozorovat prudký růst vybavenosti těmito stroji, ke zdvojnásobení počtu dochází během 3–5 let.⁵ Růst počtu techniky lze dobře aproximovat exponenciálou

$$N_t = N e^{\alpha t}$$

kde N = počet strojů; t = čas, α = koeficient, jehož hodnota se pohybuje v rozmezí 0,32–0,36 [Pernica 1970]. Vývoj v posledních deseti letech ukazuje tabulka č. 1.

Nejvýznamnější používané pojmy

Zaměříme se na základní obecné pojmy spojené s kategorizací a hodnocením kvality počítačů podle určení (pro vědeckotechnické výpočty nebo pro zpracování dat), *generační příslušnosti* a *velikosti*.

Určení počítače

Univerzálnost soudobých počítačů stírá rozdíly mezi jejich účelným používáním v oblasti zpracování hromadných dat a v oblasti vědeckotechnických výpočtů. Rozdíly bývají zpravidla jen mezi rychlostí aritmetických operací prováděných

v pevné nebo pohyblivé řádové čárce. Zvýšením podílu matematických operací v úlohách řešených pro potřeby řízení a zvýšením rozsahu dat a třídících operací ve vědeckých výzkumech ztrácí uvedená kategorie v podstatě svůj význam. Lze předpokládat, že počítače budou nadále „univerzálními stroji“ s některými modifikacemi pro přímé řízení technologických procesů.

Generační příslušnost

Pojem generační příslušnosti byl často používán k argumentaci o kvalitách počítače. Dnes existuje celá řada mezigeneračních stupňů, a protože pojem generace nebyl jednoznačně definován, liší se různí autoři jak v určení počátečního data generací, tak i v generačních periodách (viz tab. 2). Může se také stát, že některé charakteristiky jednoho počítače odpovídají charakteristikám rozdílných generací, pojem „generace“ bez upřesnění ztrácí dnes svoji informační hodnotu.

Velikost počítače

Kategorizace počítače podle velikosti je založena zpravidla na ekonomickém zobec-

⁵ Dieboldova statistika uvádí k 1. 1. 1970 tyto počty: Podle *Bürotechnik und Automation*, č. 5, 1970.

Země	1. 1. 1970	Rok přibližně poloviny tohoto počtu
USA	70 000	1966–1967
Japonsko	5 700	1967
Západní Evropa	20 550	1967–1968

Tabulka 2

Autor	1952	1955	1960	1965	1970	1975
Gluškov*)	předhistorie	1. generace	2. generace	3. generace	4. generace	
Joseph**)	1. generace	2. generace	3. generace	4. generace	5. generace	

*) Budušeje nauki, Znanije, Moskva 1971

**) Science Journal, October 1970

nění technických parametrů ve formě *ce-nového rozmezí*. Podle jednotlivých autorů a také někdy podle účelu se mohou měřítka lišit (viz tab. 3).

Kategorie velikosti získané na základě statistického vyhodnocení „generace 70-71“

udává tabulka 4 a 5 [Pernica 1975 : 60 až 71].

Vyjádření pomocí hodinové ceny zvýrazňuje problematiku intenzity ekonomického tlaku na maximální využití počítače.

Pro potřeby statistického výkaznictví

Tabulka 3

Země	Velikost stroje				
Japonsko*.	malý 28—110**)		střední 110—690		velký 690 — více
OSN***.	mini do 25	malý 25—150	střední 150—500	velký 500—1000	velmi velký 1000 a více

*) Podle údajů JECC (Japanese Electronic Computer Company) z roku 1969

**) Ceny v tisících dolarů US

**) Podle materiálu generálního sekretáře OSN pro rezoluci Valného shromáždění OSN 2804 (XXVI)

Tabulka 4. Velikost podle výkonu

Výkon	bit/sec
velmi malý	do $3 \cdot 10^{10}$
malý	$3 \cdot 10^{10} - 20 \cdot 10^{10}$
střední	$20 \cdot 10^{10} - 100 \cdot 10^{10}$
velký	$100 \cdot 10^{10} - 1000 \cdot 10^{10}$
velmi velký	$1000 \cdot 10^{10} - 100000 \cdot 10^{10}$
zvláště velký	$100000 \cdot 10^{10} - \text{a více}$

Tabulka 5. Velikost podle „hodinové ceny“⁶

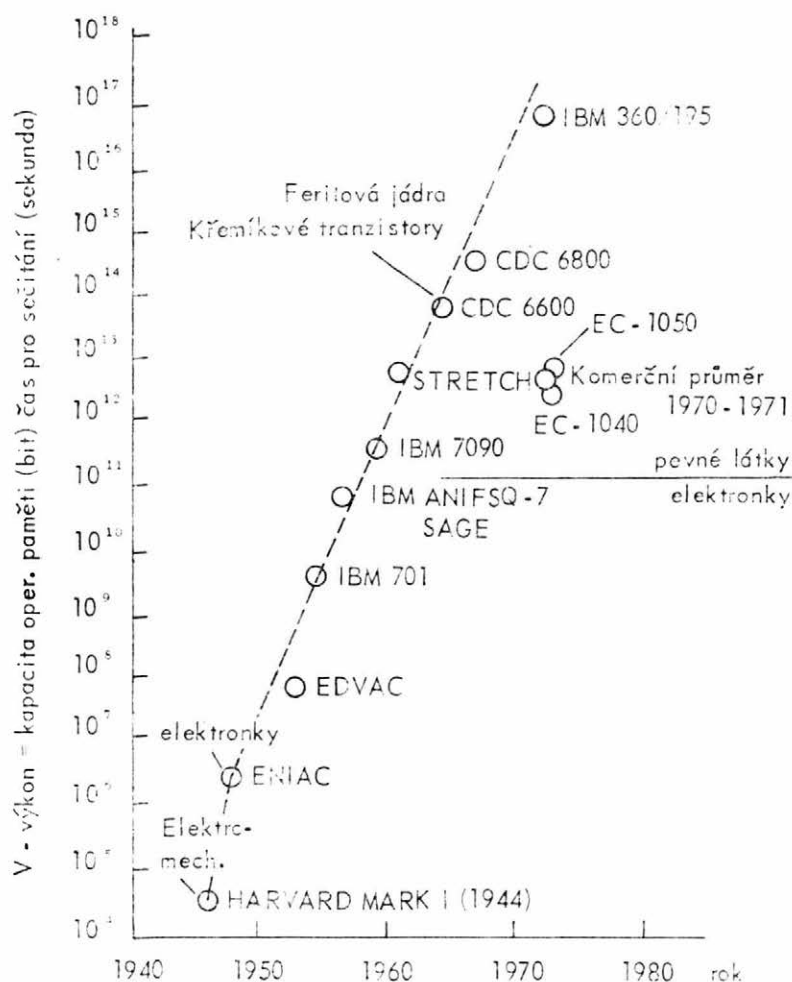
Hodinová cena S		Velikost počítače
Kčs*)	US dolar	
12	0,4	mini
45	1,5	velmi malý
180	6	malý
900	30	střední
4800	160	velký
více		super

*) přepočet přibližný 1 : 30

⁶ Cena je vyjádřena pomocí hodinové ceny stroje — S_{h} odvozené z ceny měsíčního nájmu dělením koeficientem 720 (30 dní po 24 hodinách) — nejde o cenu hodiny strojového času.

⁷ bit = jedno dvojkové místo (možnost záznamu

0, 1) v operační paměti počítače (zkratka *binary digit*)
byte = nejmenší programátorovi přístupná jednotka paměti, zpravidla obsahuje 8 bitů
disková jednotka = technické zařízení využívající záznam na magnetický disk

VÝVOJ VÝKONU POČÍTAČŮ

definoval FSÚ ČSSR kategorie velikostí takto: *velký počítač* – operační paměť 512 K bit a více, v sestavě počítače více než 5 magnetopáskových jednotek a disková jednotka⁷; *střední počítač* – operační paměť nejméně 256 K bit, více než 3 magnetopáskové jednotky a disková jednotka; ostatní, mimo minipočítače a děroštit-

kové počítače, jsou považovány za počítače malé.⁸

Výkon počítače

K vytvoření reálnější představy o výpočetních možnostech počítačů přispívá právě charakteristika *výkonu*. Výkonové parametry počítačů neustále vzrůstají (viz

⁷ Pro potřeby srovnání výkonu byla stanovena tzv. jednotka výpočetní techniky (JVT), kterou představuje velký počítač, střední = 0,5 JVT, malý = 0,3 JVT; děroštitkový = 0,25 JVT; mini =

= 0,15 JVT; tabelátor = 0,075 JVT. Zprávy a rozborů, 1973, svazek 8, řada: Ostatní, poř. číslo v řadě 2, FSÚ.

	Typ počítače řady EC					
	1010	1020	1021	1030	1040	1050
Operační rychlost (operaci/sec.)	10 · 10 ³	20 · 10 ³	40 · 10 ³	100 · 10 ³	380 · 10 ³	500 · 10 ³
Operační paměť (K byte)	8—64	64—256	16—64	128—512	256—1024	128—1024

*) Podle Melišek F.: Přítomnost a budoucnost elektronických počítačů, MAA č. 3, 1975, s. 106

graf 1).⁹ Bylo zjištěno, že výsledky teoretického výpočtu výkonu „V“ počítačů řady IBM 360 a Siemens 4000 ve srovnání s přímým měřením výkonu testy MIX-1 a GIBSON-MIX jsou v těsné shodě (koeficient pořadové korelace $R = 0,97$ až $0,985$) [Pernica 1974 : 99—125]. Kategorie „komerční průměr“ v grafu na obr. 1 odhaluje nezanedbatelný výkonnostní rozdíl mezi špičkovými výrobky a počítači, které jsou nejvíce používány. Stroje masové (v dnešním měřítku) používané, přestože byly uvedeny na trh ve stejné době, kdy vznikl IBM 360/195, mají výkon o několik řádů nižší. Počítače Jednotného systému elektronické výpočetní techniky (JSEVT) země RVHP, typově označované EC, dosahují parametrů „komerčního průměru 70-71“ (viz graf 1).

Některé problémy využití počítačů v ČSSR

V ČSSR bylo k začátku roku 1974 v provozu 885 počítačů, z toho 47 velkých, 241 středních, 118 malých, 215 děroštitkových a 264 minipočítačů.¹⁰ Nadále existuje značná typová roztržitost počítačů a stále se

prohlubuje zejména v kategorii minipočítačů. Koncem roku 1973 bylo v provozu celkem 106 typů počítačů, z nich ve stáří do pěti let celkem 63 typů. Pozitivně lze hodnotit skutečnost, že v posledních letech byly v ČSSR instalovány všechny typy počítačů JSEVT země RVHP, s příznivými výkonovými parametry (viz tab. 6).

Typová roztržitost strojového parku má za následek mimo jiné také nepřiměřeně velké nároky na programování, neboť programové dílo je namnoze nepřevoditelné z jednoho typu počítače na typ jiný, mnohdy ani tehdy ne, je-li program zapsán v algoritmickém jazyku (typu ALGOL, FORTRAN apod.).

Požizování dat

Při větším rozsahu využití výpočetní techniky nabývají zvláštního významu otázky spojené s komunikací uživatelů s počítačem. Výkonové parametry centrálních jednotek počítačů prudce rostou a v současné době se objevuje úzký profil ve vyváženosti

⁹ V současné době se používají dvě kvalitativně odlišné metody definice výkonu počítače. Jedna je založena na teoretickém výpočtu; výkon je definován jako podíl kapacity operační paměti v bitech (C/bit) a technické rychlosti (T) v sekundách

$$V = \frac{C \text{ [bit]}}{T \text{ [sec.]}}$$

Technická rychlost byla definována jako průměr času pro sečítání (T_{Σ}) a doby cyklu (T_0)

$$T = \frac{1}{2} (T_{\Sigma} + T_0)$$

Technickou rychlost stroje lze velmi dobře aproximovat vlastním časem pro sečítání. Při srovnání strojů podle technické rychlosti (T) a vlastní rychlosti sečítání (T_{Σ}) vychází koeficient pořadové korelace $R = 0,99$ a pro potřeby srovnávání je možno

T a T_{Σ} považovat za ekvivalentní. Přímé měření výkonnosti počítače je založeno na měřitelném jevu „propustnosti“ sestavy. K měření byly vyvinuty různé testy, pro svoji skladbu zvané MIX testy, které je možno dělit do dvou skupin:

a) testy a testovací úkoly pro zpracování hromadných dat

b) testy a testovací úkoly pro vědeckotechnické výpočty.

V Evropě se často používá test MIX I (hromadná data), GIBSON-MIX a GAMM-MIX pro vědeckotechnické výpočty. Bližší J. Vlček. Řízení národního hospodářství a samočinné počítače. Praha, SNTL 1971, s. 72—74.

¹⁰ Viz Zpráva a rozbor stavu a efektivního využívání výpočetní techniky v národním hospodářství za rok 1973. Zprávy a rozborů rok 1973, svazek 8, řada: Ostatní, poř. číslo v řadě 2, FSÚ.

výkonu centrálních jednotek (tedy vlastního „hardware“ počítače) s možnostmi dodávat dostatečné množství dat pro zpracování. Technická zařízení vstupu a výstupu (snímače děrných štítků, pásek, magnetické pásky a disky) mají dostatečnou kapacitu, problémem se stává vlastní pořizování dat.

Nejčastěji využívaná média pro vstup získaných údajů (např. z dotazníku, vyhodnocení interview apod.) do počítače jsou zatím děrný štítek a děrná páska. Pro ekonomické využití výkonu počítače se obvykle soubor dat přepisuje (provádí se konverze) na magnetickou pásku nebo disk. Tím je umožňováno lepší využití rychlosti počítače při zpracování souboru, neboť čtení z magnetické pásky je 50krát a z disku až 1000krát rychlejší než z děrných štítků.¹¹

Perspektivním se v tomto směru jeví přechod na kvalitativně rozdílné nosiče prvotních dat, včetně kvalitativně nových strojů pro jejich prvotní záznam. V první řadě jde o stroje k pořizování záznamu na magnetickou pásku, které při stejné operaci, jakou představuje děrování děrných

štítků, provádějí přímo záznam na magnetickou pásku. Soubor dat může být zpracován na počítači bez operace „konverze dat“, což přináší celou řadu výhod.¹² Při nahrazení děrných štítků magnetickou páskou není zanedbatelná ani úspora papíru.

Dalším významným strojem je zařízení pro *optické čtení*, které umožňuje automatické snímání (čtení) zaškrtnutých údajů na dokladech nebo znaků tištěných magnetickou páskou nebo přímé optické čtení písma. Největší efektivnosti se dosahuje čtením prvotního dokladu, například dotazníku ze sociologického šetření, čímž odpadá děrování a konverze děrné štítky-páska.¹³ V ČSSR již dnes pracuje několik zařízení tohoto druhu. Orientace sběru údajů sociologických i statistických šetření na tyto progresivní stroje může rozšířit možnosti zpracování dat, neboť přispívá k vyrovnaní disproporcí mezi výkonem počítače a možnostmi pořizování média a prvotních dat ve formě vhodné pro zpracování na počítači.¹⁴ Hlasová komunikace s počítačem nemůže v dohledné

¹¹ Počítač může přečíst 120–240 · 10⁶ znaků za vteřinu z magnetické pásky nebo až 312 · 10⁶ znaků za vteřinu z magnetického disku. Maximální rychlost snímání děrných štítků je 25 DS/sec., což představuje maximálně 2000 zn/sec.

¹² Střízlivé odhady uvádějí, že zvýšení výkonu při záznamu na magnetickou pásku činí ve srovnání se záznamem do děrných štítků minimálně 50 %. (Podle *Aktuality výpočetní techniky*. VÚMS, Praha č. 4, 1974, s. 25–35). Srovnání děrování a záznamu na magnetickou pásku „KEYTAPE“:

Keytape
Pro zapisování i přezkoušování dat slouží jediný stroj.
Přípravná doba pro sběr dat se snižuje o jednu třetinu.
Integrované obvody zaručují minimální poruchovost.

Magnetickou pásku lze snímat při průměrné rychlosti 88 bloků za vteřinu.
Magnetické pásky lze vymazat a je možno je znovu použít pro záznam.

Děrovač děrných štítků
Naděrovaná data se přezkoušují na jiném stroji, kde musí být zvláštní operátor.

Pohyblivé části elektro-mechanických strojů způsobují relativně vysokou poruchovost.
Vstupní data lze snímat rychlostí 10 bloků/sec.

Děrné štítky lze použít jen jednou.

Optické ukazatele indikují chyby a jejich druh.

Magnetická páska o délce 720 m pojme stejné množství dat jako 36 000 děrných štítků.

Chybná data na páse lze vymazat a na jejich místo napsat správnou informaci.

Zapisovač magnetické pásky pracuje téměř bezhlučně.

Bloky na magnetické páse se nemohou ani ztratit, ani pomíchat.

Podle: *Výběr informací z techniky* č. 6 1969, s. 678.

¹³ Udává se, že použití zařízení pro optické čtení může nahradit práci až pěti set pracovníků na děrovacích strojích. (Viz: *Výběr informací z organizační a výpočetní techniky* č. 1 1972, s. 17–19.)

¹⁴ Má-li vstupní zařízení – snímač děrných štítků – výkon 600 štítků/min a operace spojené s vyho-tovením jednoho štítku (děrování, přezkoušení, kontrola) trvá jen 20 vteřin, je pro 1 minutu práce stroje nutno vynaložit 200 minut práce na pořízení děrných štítků.

Děrné štítkové stroje nemají srovnatelné zařízení.

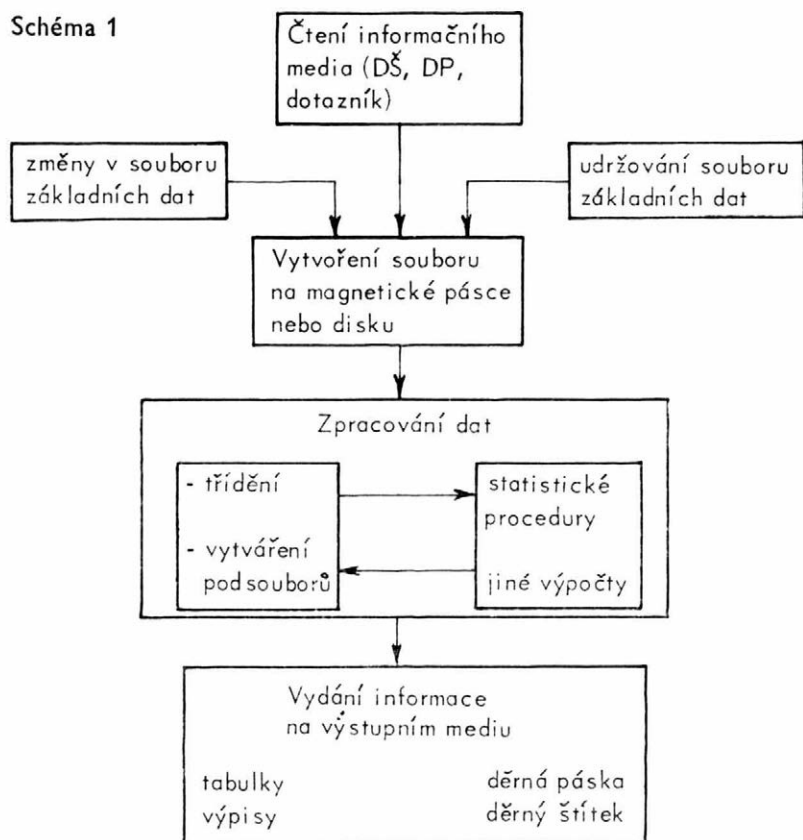
Pořizovací cena 36 000 děrných štítků je zhruba o 25 procent vyšší než 720 metrů magnetické pásky.

Chybně naděrované štítky je nutno vyradit.

Děrovač je velmi hlučný a hluk zavinuje mnoho chyb. Proto také děrovny vyžadují zvláštní prostory, oddělené od ostatního provozu.

Časté přehození štítku si vyžadá mnoho času a námahy při opravě.

Schéma 1

době výrazně ovlivnit způsob spolupráce člověk-počítač.

Problematika programového vybavení

Pro účelné využití počítačů je vedle technické části (hardware) neméně významná složka „programového vybavení“ (software). Převod matematických formulí do jazyka strojových signálů je obsahem programování pro počítače. Efektivnost práce programátorů je přímo závislá na tom, jak je daná technika vybavena prostředky pro automatizaci programování a jaké jsou perspektivy dosáhnout technicko-organizačními opatřeními *vícenásobného využití* jednou zhotoveného programu. Bohužel jsme dosti často svědky faktu,

že řešení každého problému je vždy nově programováno, přestože jsou k dispozici některé prostředky pro usnadnění práce. Většina počítačů instalovaných v ČSSR kolem roku 1970 a později je vybavena tzv. „problémově orientovanými jazyky“,¹⁵ což jsou v podstatě systémy určené pro manipulaci s daty. I když nejsou přímo určeny pro zpracování sociálních informací nebo provádění procedur sociální analýzy, mohou být k tomuto účelu využity.

Systémy programů

Počítače vyrobené v letech 1970–1971 jsou již v naprosté většině vybaveny prostředky pro usnadnění práce operátorů, programátorů i uživatelů. Do jejich vybavení

¹⁵ Tak pro počítače ICL řady 1900 byl dodáván víceúčelový systém FIND (File Interrogation of Nineteenhundred Data) určený k vyhledávání v souboru uloženém na magnetické pásce a ku třídění

podle předem zadaného kritéria. Takové systémy více méně dokonalé má většina počítačů, především výrobky z kapitalistických států.

patří „operační systémy“,¹⁶ které dovolují programovat s využitím programovacích jazyků, jejichž příkazy jsou zapisovány ve formě blízké matematickým a logickým zápisům.¹⁷ Přesto však i tento způsob komunikace v systému člověk-počítač není snadný a vyžaduje odbornou práci programátora. Vyžaduje také „ladění“ programu, což je práce časově značně náročná.

Kromě uvedených technických zdokonalení byla nahromaděna řada zkušeností ze zpracováním sociálních analýz a praktickým využitím sociálních informací. Tyto zkušenosti ukazují, že operace při zpracování informací mají některé stále se opakující kroky.

Postup práce se sociologickými daty, právě tak jako s jinými daty, zejména například pro potřeby řízení, lze znázornit schématem 1.

Postupně se objevují programové systémy, které mohou být za přesně definovaných podmínek používány, aniž by bylo zapotřebí kvalifikované programátorské práce, tedy *bez programování*. Předpokladem bývá dodržení určitého rozměru (formátu) slova a věty¹⁸ zpracovávaného souboru. Je pro ně charakteristické využívání tzv. *ovládacího programu*, tvořeného souborem jednoduchých příkazů, zpravidla ve formě slov přirozeného jazyka (ČTI, READ, END, START OI apod.), které uvádějí v činnost požadovanou proceduru. Uživatel může relativně velmi snadno zvládnout použití takových systémů bez hlubokého studia principu počítačů a bez ovládnutí programovacích jazyků. Také konzultace se specialisty bývá minimální. Programové systémy obvykle umožňují realizovat standardní postupy a pracují za podmínek dodržení minimální

(nebo přesně definované) sestavy přidavných zařízení, která je nutno při jejich použití mít k dispozici.¹⁹

Použití systému je podmíněno dodržením formátu dat, což může mít vliv na definování kódu výsledků průzkumu, například dotazníku. Soubor příkazů systému je omezen na procedury, které systém „umí“. Rozšiřování systému o další procedury bývá možné, je však velmi náročné na programátorskou práci nejvyšší kvalifikace.

Jednotlivé procedury systému jsou vyvolávány příkazy zaznamenanými na děrných štítcích, děrné pásce nebo také z klávesnice účastnického psacího stroje jednoduchým slovním nebo číselným povelem.

Vzhledem k dříve vzpomínané roztržitosti typů počítačů v ČSSR je z hlediska úspory společenské práce zvláště významné mít dobré informace o uživatelských programech, které byly jednou zpracovány. Tyto programy mají vždy značnou hodnotu.²⁰ Typová roztržitost techniky má za následek také roztržitost programového díla. Dosavadní zpracované programy jsou příliš těsně vázány na typy počítačů, pro něž byly vytvořeny, a nejsou snadno převoditelné na jiné typy. Využít lze v podstatě jen metody algoritmů, přičemž při převodu na jiný počítač se velmi často musí provést nové programování a definovat nová omezení pro tento počítač.

Jedním z kroků k překonání *roztržitosti* a duplicit v přípravě programového díla je evidence programů pro vícenásobné využití, které je například v SSSR předmětem státního řízení.²¹

¹⁶ Posláním operačního systému je automatizace postupu vytváření programů, automatizace průběhu zpracování programů na počítači, zvýšení produktivity práce programátorů, operátorů, technické obsluhy i provozní administrativy. Operační systém obsahuje řídící programy, které řídí veškerou činnost vnitřního zpracování a jednotek vstupu a výstupu a servisní programy (realizované pod dohledem řídícího programu), které obsahují mimo jiné hlavně kompilátory (překladače) algoritmických jazyků (programovacích jazyků, jako jsou PL-1, FORTRAN, ALGOL, COBOL).

¹⁷ Např. IF 5 (GO 1); příkazy IF GO představují z hlediska strojového jazyka vlastně podprogramy, realizované celou řadou strojových instrukcí.

¹⁸ Formát je určen přípustnou délkou jednoho slova (např. 10 číselných znaků, nebo 6 abecedních znaků apod.) a definicí přípustných a zakázaných znaků. Věta je definována buď pevným počtem slov (např. věta souboru „zaměstnanci“ v jednom systému má 168 slov), nebo určitým označením konce věty (např. v jiném systému je vyžadováno na konci „věty“ děrovací znak „zvonek“).

¹⁹ Např. jeden z domácích systémů vyžaduje minimální sestavu počítače: operační paměť 32 K byte, 5 magnetopáskových jednotek, tiskárnu o šířce 130 znaků, snímač DŠ, psací stroj jako pracoviště operátora.

²⁰ Ze všech výdajů na výpočetní techniku vydávaly vládní orgány USA v roce 1964 na programové vybavení 42 %; v roce 1966 tento podíl činil již 51 %. Pořizovací cena programového vybavení v ČSSR dosáhla v roce 1972 43 %, pořizovací ceny počítačů. (Viz: Rozbor stavu a využití výpočetní techniky v národním hospodářství za rok 1972. Zprávy a rozbor, 1973, svazek č. 11, řada Ostatní, poř. č. v řadě 2. FSU.)

²¹ Státní výbor pro vědu a techniku při radě ministrů SSSR vydal 21. 1. 1966 „Směrnice o vytvoření a rozvíjení Státního fondu algoritmů a programů (GFAP). Podle směrnice je GFAP součástí „Generálního zpravodajského informačního fondu přírodních a technických věd“. *Techničeskaja kibernetika* 1969, Moskva, Vinit 1971, s. 215.

V západních zemích se evidují vypracované programy zpravidla z iniciativy výrobce počítačů nebo uživatelů některých značek. Pro uživatele počítačů IBM byly založeny organizace SHARE, GUIDE a COMMON, jejichž hlavním posláním je shromažďovat všechny vypracované programy a zveřejňovat je v „Knihovně programů“ [Úvod 1970 : 217]. V ČSSR má povinnost evidovat všechny vypracované programy Informační středisko národního podniku Kancelářské stroje, které v nepravidelných lhůtách vydává *Seznam programů* (poslední byl vydán k 1. 1. 1973), evidence však není úplná.²²

Informaci o dosud připravených programech pro strojové zpracování sociálních výzkumů je možno získat pouze z odborného tisku, neboť v centrální evidenci je uvedeno pouze 10 programů z oboru *sociologie*, navíc jen od jedné zpracovatelské organizace a na jedno téma – bytová výstavba [Seznam 1973]. Sociologická společnost by mohla v tomto směru sehrát iniciativní a organizátorskou roli.

Automatizované systémy řízení a banky dat

Možnosti a způsoby využití výpočetní techniky pro potřeby zpracování sociologických výzkumů budou prakticky modifikovány současnou koncepcí zavádění výpočetní techniky v ČSSR. V šesté pětiletce se předpokládá zavedení asi 500 automatizovaných systémů řízení a investice do výpočetní techniky ve výši asi 14 miliard Kčs [Šupka 1975 : 1]. Počítače se budou zavádět většinou jako součásti automatizovaných systémů řízení.

Po *technické stránce* je koncepce vyjádřena jednoznačnou orientací na počítače řady EC (jednotný systém) zemí RVHP, z organizačního hlediska pak výstavbou automatizovaných systémů řízení (ASŘ) různých úrovní, od úrovně podnikové přes teritoriální jednotky až po odvětvové a celostátní řídicí jednotky. Datová základna těchto systémů je organizována do „banky dat“.

Bankou dat jako technickou bází informačního systému se rozumí celý systém sběru prvotních informací, jejich přenosu a ukládání, včetně souboru technik a programovacích prostředků pro vytváření a údržbu rozsáhlých, účelově organizovaných souborů informací. K tomu přistupují také techniky pro jejich efektivní zpracování, včetně těch, které umožňují komunikaci uživatelů s touto informační základnou [Kozar 1973].

Budování jednotného systému automatizovaného zpracování sociálně ekonomických informací na bázi banky dat představuje v ČSSR zcela novou koncepci. Podle vládního usnesení je povinností Federálního statistického úřadu budovat banky sociálně ekonomických informací na úrovních: federace - republika - kraj - okres²³ jako státní informační soustavu. Základním zdrojem informací a výchozí informační základnou pro tuto soustavu je informační soustava organizací. Všichni funkcionáři na úrovni ministrů mají za úkol v oblasti své působnosti upravit koncepci automatizovaného zpracování sociálně ekonomických informací vlastních organizací tak, aby byly v souladu s výstavbou jednotného systému bank sociálně ekonomických informací. Povinností těchto bank je nejen získávat údaje pro potřebu řídicích orgánů, ale zajišťovat také všestranné objektivní sociálně ekonomické informace pro potřeby společenského vědního výzkumu.

Technickým základem pro uvedenou informační síť se stane *jednotná síť výpočetních středisek*, vybavených kompatibilní řadou počítačů jednotného systému elektronické výpočetní techniky (JSEVT) zemí RVHP. Na tuto síť sociálně ekonomických informací budou napojovány odvětvové informační systémy dvěma způsoby: jednak na úrovni ministerstvo-statistický úřad (republiky, federace), jednak na úrovni podnik-teritoriální statistický úřad. Základní podmínkou pro to, aby v informačním systému zaujímala adekvátní

²² To platí i pro oblast sociálních informací a strojového zpracování sociologických výzkumů. Doposud neexistuje ucelený přehled o programovém díle, které bylo vytvořeno k provádění sociálních analýz využívajících data získaná různými metodami.

²³ Usnesení předsednictva vlády ČSSR ze dne 19. 4. 1973, č. 114. V souladu s tímto usnesením byla od 1. 1. 1974 zřízena při Federálním statistickém úřadu ČSSR *Centrální databanka* jako instituce na úrovni samostatného podniku.

vátní místo sociální informace, je definice a sledování potřebných ukazatelů, které vytvoří obrazy o sociálních podmínkách života společnosti. Z hlediska možnosti strojového zpracování a centrální evidence dodatečných statistických šetření, eventuelně sociologických výzkumů, je významná unifikace forem výsledků a jejich záznam na paměťových médiích. V této souvislosti je třeba rozpracovat softwarový systém začleňování výsledků dodatečných statistických a sociologických šetření do základního masivu údajů banky dat na všech úrovních systému manipulace s těmito daty.

Existence bank dat a jejich celostátní síť do určité míry ovlivní i práci při sociologických výzkumech. Donutí pracovníky v oblasti společenských věd ovládnout zásady ukládání dat a manipulace s nimi s využitím technických prostředků bank dat různých úrovní a hledat cesty a způsoby k ovlivňování struktury a forem ukládaných dat.

Automatizované systémy řízení, jejichž technickým základem jsou počítače, systémy pořizování prvotních dat a jejich přenosu, se budují na různých řídicích úrovních, počínaje úrovní podniku a konče řídicími systémy celostátními. Jejich významnou a základní součástí jsou informační systémy s centralizovaným ukládáním údajů o řízených objektech a procesech. Účelem informačního systému je podávat obraz skutečnosti, umožnit analýzy příčinných vztahů, poskytovat podklady pro prognózování vývoje a plánování dalšího postupu.

Vždy je nutno dosáhnout souladu s ukazateli nezbytnými pro vypracování sociálních analýz, struktury společnosti a parametrů jejího skutečného pohybu, aby bylo možno vytvořit adekvátní obraz společenské reality, především třídní struktury společnosti, podmínek života lidí, vývoje potřeb a hodnotových orientací, růstu vědomí vlastnictví výrobních prostředků, přeměn práce v první potřebu člověka a současně minimalizovat požadavky na do-

datečná statistická šetření a sociologické výzkumy.

Dosavadní představy o sociálních informacích v ASŘ a o metodách jejich získávání jsou poznamenány přístupem „statistického výkaznictví“. Obraz sociální reality, sociálního klimatu a mikroklimatu nemůže být ani v podnicích získán jen cestou pravidelných nebo i doplňkových statistických výkazů a šetření. Je nezbytné brát v úvahu charakter sociální informace a specifiku jejího získávání. Pro sociální informaci je zvláště významný její *kvalitativní charakter*, jenž se dá zpravidla jen velmi nesnadno formalizovat. Tento aspekt „nesnadné formalizovatelnosti“ je spojen s postavením osob, sociálních skupin a tříd ve společnosti, jejich zájmy, potřebami, motivy jejich činnosti a činností samou. Neméně důležitou roli hrají emocionální a psychické stavy, sociální zkušenosti atp. Uvedené skutečnosti podtrhují význam *sociologických metod* aplikovaných při sběru, analýze, zpracování a interpretaci sociálních informací [Afanasjev 1973 : 246]. Automatizované řídicí systémy se přímo nabízejí jako možné instituce pro realizaci a *systematickou archivaci* sociologických výzkumů. Realizace takových systematických výzkumů a možnost srovnání výsledků získaných v různém čase na stejné bázi může vést i ke kvalitativně novým poznatkům v oblasti sociálního plánování a řízení a ovlivnit činnost sociologů i metody zpracování údajů ze sociologických výzkumů.

Současný stav však zatím neslibuje mnoho výsledků. Dnešní metodické směrnice pro přípravu a zavádění ASŘ, a zvláště pak ASŘP, nekladou na problematiku sociálních aspektů plánování a řízení dostatečný důraz, někdy se o nich zmiňují spíše formálně.²⁴ Tato situace může být zlepšena zapojováním sociologů do činnosti kolektivů rozpracovávajících ASŘ na všech úrovních. Jejich úkolem může být – kromě vymezení potřebných *sociálních ukazatelů* umožňujících popsat na dané úrovni řízení sociální realitu – vnášet do pro-

²⁴ Tak např. vypracované *Metodické pokyny pro budování ASŘP* velmi málo zdůrazňují charakter podniku jako sociálního systému. O sociologických

aspektech se zmiňují jen ve fázi „zavádění systému“ (... psychologické a sociologické aspekty ASŘP“, viz str. 50 ad g).

jektu dimenze a kritéria spojená s hodnocením společenského a sociálního pokroku. Po technické a metodické stránce by sociologové měli definovat bloky pro ukládání a zpracování sociálních informací získaných sociologickým šetřením, rozpracovat normativy pro metodiku takových šetření a formalizaci procedur, záznamů a pro sjednocení programů strojového zpracování výsledků. Spolu s evidencí provedených sociologických šetření a míst uložení výsledků by mohl být takto vytvořen základ mnohonásobného využití provedených sociologických výzkumů na kterékoli úrovni.

Závěr

Na závěr několik poznámek o budoucím vývoji.

Ponecháme stranou předpoklady technického rozvoje, který jistě bude pokračovat. Při využití výpočetní techniky pro zpracování výsledků sociálních výzkumů je nezbytné počítat s těmito fakty:

- omezování množství typů počítačů v ČSSR ve prospěch řady EC JSVT zemí RVHP
- budování sítě výpočetních středisek územního a odvětvového členění
- výstavba automatizovaných systémů řízení s bankami dat.

Ve výhledu je nutno počítat s dalším rozvojem a využíváním sítě výpočetních středisek s pomocí *terminálových zařízení*, především pak tzv. „*inteligentních terminálů*“. Pod tímto názvem se v podstatě skrývá výpočetní středisko s malým (nebo mini) počítačem, obsluhujícím koncová zařízení a řídícím zpracování rozsáhlých souborů dat na centrálním počítači o velkém výkonu s využitím dálkového přenosu dat. Přitom dovoluje na místě laborovat s počítačem „mini“ (podle současných měřítek).²⁵ Současně i pořizování prvotního nositele dat se bude orientovat na záměnu děrného štitku jinými nosiči, především pak na *přímé čtení dokladů*.

Jako naprostá nezbytnost se jeví příprava problémově orientovaných softwa-

rových systémů a ovládnutí manipulace s nimi. Dobré využití již dnes existujících systémů značně usnadňuje uživateli spolupráci s počítačem. Nezvratným faktem je přechod od použití izolovaného počítače nebo výpočetního střediska k počítači jako centrálnímu technickému prvku automatizovaného systému řízení. V takových systémech je nezbytné vytvořit podmínky pro zvýraznění sociálních komponent komplexního sociálně ekonomického řízení.

Má-li být dosaženo úspory společenské práce, je zapotřebí co nejrychleji zdokonalit centrální evidenci zpracovaných programů, přičemž by mohla sehrát významnou roli Sociologická společnost a její odborné sekce.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Naučnoje upravlenije obščestvom*. Izdatelstvo političeskoj literatury. Moskva 1973.
- Banky dat v informačních systémech*. Praha, ČKVR 1973.
- Bělonogov, G. G., Bogatyrev, V. I.: *Avtomatizirovanye informacionnyje sistemy*. Moskva, Sovětskoje radio 1973.
- Gluškov, V. M.: *Vvedenije v ASU*. Kyjev, Technika 1972.
- Itogi nauki i techniki*. Techničeskaja kibernetika, 1969, Moskva, Viniti 1971.
- Integrované řízení pomocí počítačů*. Praha, ČKVR 1972.
- Kozar, K.: *K problematice vytváření databank ve strojírenství*. In: *Banky dat v informačních systémech*. Praha, ČKVR 1973.
- Kuzněcov, O. A.: *Avtomatizacija processov informacii*. Moskva, Energija 1972.
- Pernica, V.: *Základní problémy úspěšného zavedení a využívání výpočetní techniky*. I. konference Společnosti aplikované kybernetiky ČVTS, Dům techniky, Praha 1970.
- Pernica, V.: *Nový obsah používaným pojmům*. MAA č. 2/1975.
- Pernica, V.: *K otázkám substituce živé práce ve vědě*. Teorie a metoda č. 2 1974.
- Seznam programů k 1. 1. 1973*. Kancelářské stroje n. p., oborové středisko VTEI.
- Šupka, L.: *Usilujeme o komplexní a promyšlené nasazování výpočetní techniky v automatizovaných systémech řízení*. Mechanizace a automatizace administrativy č. 1/1975.
- Úvod do systémů IBM pro zpracování dat*. Praha, Inorga 1970.

²⁵ Již dnes je na Západě nabízeno centralizované zpracování dat v počítačové síti na komerční bázi. Viz např. *Zpracování dat v síti Cybernet*. Mechanizace a automatizace administrativy, č. 3, 1975, s. 120.

Резюме

Перница В.: Современное состояние и тенденции развития и использования ЭВМ

В работе дается образ развития в области оснащения вычислительной техникой, обзор основных понятий вычислительной техники, связанных с категоризацией и оценкой качества вычислительных машин, как, например, назначение, время возникновения, размеры и мощность ЭВМ. Некоторые, до сих пор используемые, понятия подвергаются критической оценке. Категоризация в соответствии с размерами проводится на основе теоретического расчета мощности $\langle V \rangle \left(V = \frac{C \text{ бит}}{T_s \text{ сек}} \right)$.

В диаграмме роста мощности вычислительных машин приводится «коммерческая средняя», мощность которой на несколько порядков ниже, чем мощность самых совершенных машин. Результаты теоретического расчета мощности V ЭВМ ИБМ серии 360 и СИМЕНС 4000 вполне соответствуют прямым измерениям мощности при помощи тестов типа «МХ».

Типовая разрозненность парка ЭВМ в СССР влечет за собой ограниченные возможности многократного использования разработанных программ. Работа отмечает наличие качественно новых носителей информации первичных данных социологических исследований, обрабатываемых на ЭВМ. Перспективным считается переход к этим новым носителям информации, в том числе к использованию качественно новых машин для их первичной записи. В первую очередь имеются в виду машины для записи на магнитную ленту. Набор данных может быть обработан на ЭВМ без операций «преобразование данных», что приносит целый ряд преимуществ. Другим таким прибором является оборудование для оптического чтения. Ориентация сбора данных социологических и статистических обследований на эти прогрессивные виды оборудования поможет расширить возможности обработки данных.

Для целесообразного использования ЭВМ, наряду с технической частью (hardware), не менее важную роль играет элемент «программного оснащения» (software). Эффективность работы высоко квалифицированных специалистов, программистов, зависит от наличия оснащенности средствами автоматизации программирования. Проблемно ориентированные языки, которыми оснащены ЭВМ, могут использоваться и для реализации процедур социального анализа. Начиная с 1970/71 года большинство машин оснащено «операционными системами», значительно упрощающими коммуникацию операторов и потребителей с ЭВМ. Экономия общественного труда можно добиться посредством правильной информации о разработанных потребительских программах, используемых в различных организациях. Существующие используемые программы слишком тесно связаны с типами вычислительных машин, для которых они были подготовлены. В настоящее время можно получить информацию о програм-

мах машинной обработки социальных исследований лишь в специальной печати, поскольку центральный учет, производимый в информационном центре нац. предпр. Канцелярские строе, регистрировал лишь 10 программ из области социологии. Важную роль в улучшении данного положения следует выполнить Социологической ассоциации.

Возможности и способы использования вычислительной техники для целей обработки данных социологических исследований будут практически модифицироваться современной концепцией развития вычислительной техники в СССР. С технической стороны эта концепция выражается в ориентации на ЭВМ стран СЭВ, ряда ЕС (единая система). С точки зрения организационной — в создании автоматизированных систем управления (АСУ) различных уровней. Информационная база организована в «банке данных», под которым подразумевается вся система сбора первичной информации, их перенос и накопление, в том числе техники и программные средства для создания и содержания обширных комплексов информации. Совершенно новой концепцией является создание систем автоматизированной обработки социально-экономической информации на базе «банка информации».

В связи с повышением научного уровня управления растет значение систем управления и информации также и в области познания закономерностей общественного развития. Существующие представления о социальной информации в АСУ предприятий и о методах ее получения находятся под влиянием концепции «статистической отчетности». Для социальной информации имеет особо важное значение ее качественный характер, который поддается формализации лишь с большим трудом. Это подчеркивает значение социологических методов, применяемых при сборе, анализе, обработке и интерпретации социальной информации. Автоматизированные системы управления выступают непосредственно как реальные учреждения для осуществления социологических исследований и систематического архивного накопления их результатов. Временные ряды таких сравнений могут вести к качественно новым знаниям в области социального планирования и управления, оказывая в то же время влияние на деятельность социологов и на методы обработки данных социологических исследований. Обязательные методические правила разработки АСУ предприятий посвящают недостаточное внимание социальной стороне планирования.

Включение социологов и социальных психологов в деятельность коллективов, проектирующих и внедряющих АСУ на всех уровнях, является важной проблемой. Наряду с определением и формулировкой необходимых социальных показателей на данном уровне управления, дающих возможность описать социальную действительность, их задачей может стать также внесение в проект размера и критериев, связанных с оценкой общественного и социального прогресса. Наряду с учетом

осуществленных социологических обследований и мест накопления и записи данных, таким образом, может быть создана основа для многократного использования проведенных социологических исследований на любом уровне. В целях достижения экономии общественного труда необходимо как можно быстрее усовершенствовать центральный учет подготовленных программ, где может сыграть важную роль деятельность Социологической ассоциации и её отдельных секций.

Summary

Pernica V.: Present State and Trends of Development and Utilization of Computers

The paper presents a survey of the development of equipment with computer technique as well as a survey of basic concepts from the area of computer technique connected with the categorization and assessment of the quality of computers — such as determination, generation appartenance, size and performance of the computer. Some of the concepts used so far are critically evaluated. The categorization according to size is carried out on the basis of the theoretical calculation of performance „V“ ($V = \frac{C \text{ bit}}{T_{\text{sec}}}$). The graph showing the growth of the computers' effectiveness introduces a „commercial average“ whose performance is lower by several orders than the performance of peak products. The result of the theoretical calculation of performance „V“ of the IBM Computer, Series 360, and SIEMENS 4000 are in good accord with the direct measurement of performance by tests of the „MIX“ type.

The type dispersion of the computer stock in Czechoslovakia implies a restriction of the manifold utilization of elaborated programmes. In the present paper, qualitatively new media of primary sociological-research data processed on the computer are referred to. The transition to these new media — inclusive of the utilization of qualitatively new machines for their primary record — is considered as perspective. In this connection, tape recorders should be referred to first of all. A set of data can be processed on the computer without the „data-conversion“ operation; this yields a great number of advantages. A further machine to be mentioned here is the optical-reading device. The orientation of data collection in the area of sociological and statistical investigations to these progressive machines may extend the possibilities of data processing.

Besides the technological aspect (hardware), the „programme equipment“ component (software) is of no less importance for the effective utilization of the computer. The effectiveness of the work of highly qualified experts — of programmers — depends on the equipment with means for the automation

of programming. The problem-oriented languages wherewith the computers are equipped can also be used for the purposes of realizing the procedures of social analysis. Since 1970—1971, most machines are equipped with „operation systems“ substantially simplifying the communication of both operators and users with the computer. A saving of social labour can be achieved with the aid of good information about elaborated user programmes applied in various organizations. The programmes used so far have been much too narrowly connected with the computer type for which they were designed. At present, information about programmes available for machine processing of social researches may be gained from professional press only: in the central register kept in the Information Centre of the National Enterprise „Kancelářské stroje“, only ten programmes from the area of sociology are kept on the file. The Sociological Society might play a significant part in improving this situation.

The possibilities and ways of using computer technique for the purposes of processing sociological-research data will be practically modified by the present conception of the development of computer technique in Czechoslovakia. From the technological point of view, this conception manifests itself in the orientation to computers of the CMEA member countries, series EC (Uniform System); from the organizational point of view, it makes itself felt in the construction of automatic management systems (ASŘ) on various levels. Their data basis is organized in a „data bank“ which implies a whole system of collection, transfer and storage of primary information, inclusive of technologies and programme means for the purposes of creating and maintaining extensive information sets. The construction of systems of automatic socioeconomic information processing on the basis of the data bank represents quite a new conception.

In connection with the scientification of management, the relevance of management and information systems for the recognition of laws governing social development is on the increase. The present notions concerning social information in automatic management systems of enterprises as well as the methods of their acquirement are stigmatized by the „statistical-return“ approach. The qualitative character of social information is of particular importance. As a rule, it is very difficult to formalize. Hereby the importance of sociological methods applied in the collection, analysis, processing and interpretation of social information is underlined. Automatic management systems directly offer to serve as possible institutions for the realization and the systematic archivation of sociological researches. The time series of such comparisons may lead to qualitatively new findings in the area of social planning and management, and may affect the sociologists' activity

as well as the methods of data processing in the area of sociological research. To a considerable extent, the obligatory methodological instructions for elaborating automatic management systems neglect the social aspect of planning.

The engagement of sociologists and social psychologists in the work of collectives projecting and introducing automatic management systems on all levels is a momentous problem. Their task may involve, besides the definition of necessary social indicators on a given level of management enabling us to describe social reality, also the introduction

of dimensions and criteria connected with the evaluation of societal and social progress into the project. Thus, hand in hand with the registration of sociological investigations carried out hitherto and of places where the research results are stored, a basis for a multiple utilization of sociological research carried out on any level could be created. The saving of social labour necessitates a speedy improvement of the central registration of elaborated programmes. Here, the Sociological Society and its expert sections could play an important role.

Zkušenosti s programy pro samočinné počítače v československé sociologii*

Během své třicetileté existence dokázaly samočinné počítače úspěšně proniknout do celé řady sfér praktického, každodenního života, především však do procesu vědeckého poznávání, čímž se staly jedním z fundamentálních prvků probíhající vědeckotechnické revoluce.¹ V současnosti patří počítače k nejrozšířenějším *vědecko-výzkumným nástrojům*; jejich vysoká *univerzálnost, přesnost a výkonnost* postupně přesvědčily pracovníky celé řady vědních disciplín o tom, že samočinné počítače představují nenahraditelného pomocníka pro zpracování informací. Jak správně poznamenává V. G. Afanasjev, jejich význam je třeba vidět v tom, že „pomocí samočinného počítače získává člověk možnost mechanizovat a automatizovat veškerou formálně logickou část práce při zpracování a analýze informací a pro sebe si ponechat pouze tvůrčí stránku práce, kterou stroj není schopen zastat“ [Afanasjev 1968 : 345]. Proto zcela zákonitě našly počítače svoje uplatnění jak ve vědách technických a přírodních, tak záhy také v sociálně vědních oborech, včetně sociologie.²

Českoslovenští sociologové v současnosti završují prvé desetiletí kooperace s moderní výpočetní technikou. Zároveň objektivně končí prvá fáze aplikace samočinných počítačů v naší sociologii, charakterizovaná převažující *podřízeností potřeb sociologů možnostem výpočetní techniky*. Pokud se proto bilancovat některé shromážděné zkušenosti a na pozadí rozboru sociology používaných programů pro

samočinné počítače upozornit na některé nedostatky a skryté rezervy; v závěru naznačíme možné výhledy dalšího vývoje využívání počítačů v československé sociologii.

I. Typy v sociologii použitelných programů

Vznik programu pro zpracování sociologických dat na samočinném počítači je výsledkem obvykle značně náročné spolupráce sociologa (resp. statistika) s programátorem. Ponechme pro tentokrát stranou z praktického hlediska nikoliv nepodstatný vliv komunikačních těžkostí mezi tvůrci programu, tkvící převážně v rozdílném způsobu formulace a vyjadřování problémů. Můžeme pak působení hlavních faktorů ovlivňujících úroveň pro sociology vytvořeného programu vyjádřit schématem 4. Schéma naznačuje, že *v každém takovém programu se promítá nejen technický vliv počítače, ale i stav metodologie a praxe sociologického výzkumu, které jsou současně programem zpětně ovlivňovány*.

Jestliže za základní charakteristiky každého programu pro zpracování sociologických údajů budeme považovat jeho a) *programátorskou koncepci*, b) *matematicko-statistický obsah a z něho odvozenou c) funkci při zpracování sociologických informací*, potom můžeme vytypovat tyto tři skupiny programů:

1. Jednoučelové (speciální) programy

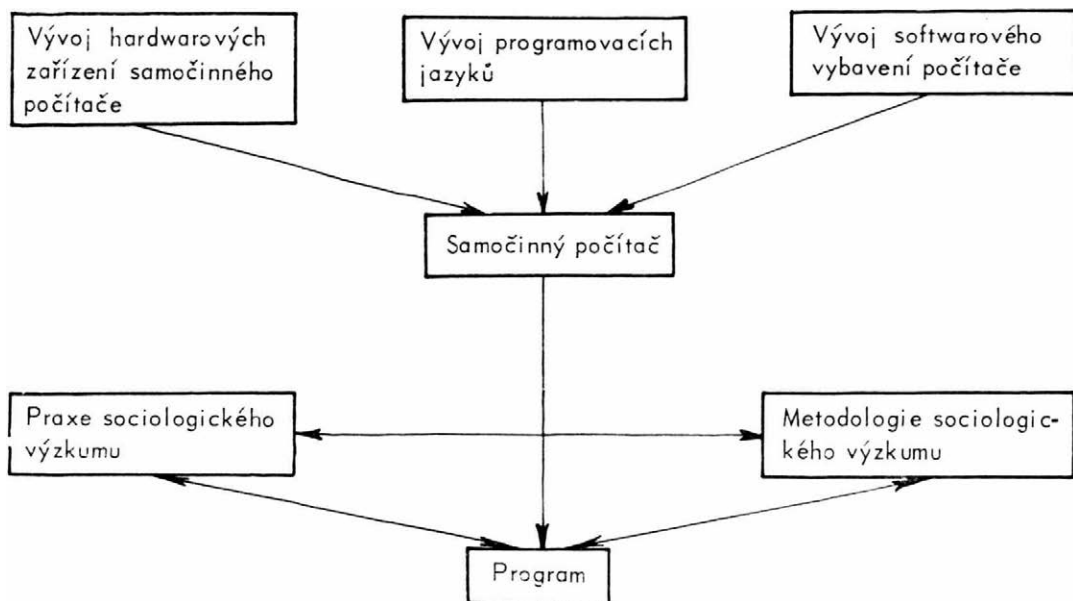
Jednoučelové programy mohou být často součástí vlastního softwareového vybave-

* Upravený referát ze semináře *Praze analýzy dat a používání výpočetní techniky v sociologickém výzkumu*, uspořádaného v Praze dne 27. května 1975 sekce sociologických metod a technik zkoumání Československé sociologické společnosti při ČSAV.

¹ Při výkladu základních směrů vědeckotechnické revoluce sovětsí autoři uvádějí: „Kybernetika a elektronická technika hluboko pronikají do všech odvětví národního hospodářství a do celé současné vědy. Kvalitativně mění nejen pracovní nástroje, stroje, ale i řízení výroby, technologické procesy, plánování, statistiku a evidenci, technické propočty atd.“ [Vědecký komunismus 1973 : 252].

² Uvedenou skutečnost lze dokumentovat celou řa-

dou knižních publikací sovětských autorů — viz například [Ustinov 1964] a [Ustinov, Dějev 1967]. Zdůraznění významu samočinných počítačů při zpracování sociálních informací pro potřeby plánování a řízení socialistické společnosti nalezneme také v poslední práci člena korespondenta AV SSSR V. G. Afanasjeva [Afanasjev 1975]. Autor zde věnuje celou jednu kapitolu vztahům informace, člověk a samočinný počítač. Ovšem také na řadě dalších míst této knihy najdeme rozsáhlé pasáže, v nichž Afanasjev dokazuje nezastupitelnost možností počítačů pro další rozvoj marxistických společenských věd.

ni konkrétního typu samočinného počítače, knihovny programů výpočetního střediska apod. Jsou charakterizovány těmito základními rysy:

a) Obsah je orientován pouze na *jednotlivé problémy* zpracování sociologických dat – například programy na třídění dat; programy na regresní, faktorové, multivariační a další analýzy; programy na tvorbu testovaných hypotéz apod.

b) Některé programy mohou být speciálně věnovány *náročnějším matematickostatickým* postupům, hojně využívaným především v exaktnějších vědních disciplínách; v kontextu sociologického výzkumu je však adekvátní nasazení těchto programů možné jen v dílčích úlohách. Proto z hlediska fundamentálních potřeb sociologického výzkumu stojí tyto programy zatím poněkud na okraji.

c) Kladou *specifické požadavky na vstupní formu informací* a na druhé straně často nemají standardizované a obecně srozumitelné výstupy.

d) Jsou obvykle vytvořeny v úzké vazbě na *konkrétní samočinný počítač*, což může snížit možnosti jejich případného rozšíření především ze dvou důvodů:

– jsou napsány ve strojovém kódu (či v jiném speciálním jazyku) počítače, čímž je jeho využitelnost omezena jen na zá-

jemce z řad uživatelů stejného samočinného počítače;

– jsou napsány ve strojovém kódu (či v jiném speciálním jazyku) počítače a navíc využívají specifičnosti daných konkrétní instalací samočinného počítače, což jim prakticky znemožňuje překročit prah mateřského výpočetního střediska.

V praxi jsou jednocílové programy použitelné zejména při úpravách informací *před*, resp. *po* zpracování dat programy jiného typu. Obsáhnou-li však jednocílové programy ve svém úhrnu dostatečně bohatý rejstřík zpracovatelských problémů, mohou jejich vhodným spojením a doprogramováním chybějících procedur (vstupních a výstupních požadavků, třídících programů a apod.) vzniknout pro sociologa užitečné *jednocílové stavebnice*. K vytvoření takové stavebnice je však vždy nutná *pomoc programátora*.

2. Sady (soubory) programů

Sady programů tvoří souhrn speciálně orientovaných, vzájemně se obsahově doplňujících programů, z něhož si sociolog na základě konkrétní potřeby ad hoc vybírá a sestavuje *variabilní sestavu operací*. Jednotlivé programy v sadě jsou vytvářeny s cílem zajistit jejich *libovolnou vzájemnou propojitelnost*. Předepsání kon-

krétního výpočtu je však poměrně náročná práce, při které může přijít vhod znalost vstupních, obsahových a výstupních specifíků jednotlivých programů, znalost programovacího jazyka, v němž jsou programy napsány, a popřípadě i praxe s řízením vlastního výpočtu. Takové zkušenosti obvykle sociologovi chybí, a proto se při praktickém užití programů tohoto typu zdá nevyhnutelná pomoc a konzultace programátora.

Pro sociology a jejich různorodé nároky na zpracování dat je výhodná *flexibilita možností*, kterou mohou sady programů nabídnout. Rozsah sady není ničím limitován a vypracování dalšího potřebného speciálně orientovaného programu (při respektování požadavku na standardizaci vstupních a výstupních informací) představuje pro programátora rutinní záležitost.

Programy druhé skupiny jsou pro sociologa přínosem zejména v těchto ohledech:

a) tvorba programů je v sadě sjednocována jednotným *konceptním přístupem programátora*, který platí pro všechny programy;

b) programy jsou vytvářeny *racionálněji*, a to nejen po stránce obsahové, ale jsou také pokud možno dodržovány nároky i na standardizaci vstupů a výstupů;

c) sady programů mají ve srovnání s jednouúčelovými programy obvykle lépe vedenou, úplnou a přehlednou *dokumentaci programů*.

3. Systémy programů

Systémy programů představují *relativně kompaktní programové celky*, umožňující *komplexní zpracování* sociologických dat. Pro systémy programů jsou charakteristické tyto znaky:

a) dostatečná *obsahová univerzálnost*, umožňující sociologovi snadno použít pro jeho úkoly nejpotřebnější typy výpočtů;

b) *řídící jazyk výpočtu*, který by měl být blízký jazyku, v němž sociolog formuluje a řeší své úlohy;

c) široká škála použitelných *vstupních médií* a flexibilní a jednoduchá *forma vstupních dat*;

d) přehlednost a srozumitelnost konečné *formy výsledků*, která maximálně ulehčuje závěrečnou sociologickou interpretaci a prezentaci výsledků.³

Systémy programů jako dosud nejvyšší typ programů pro zpracování sociologických výzkumů na samočinném počítači však mohou na druhé straně mít v praxi i některé negativní důsledky. Jejich relativní *obsahová uzavřenost* spolu s *tendencí sociologů pracovat jen s jedním z nich* se mohou postupem času stát překážkou invenčního zpracování sociologických dat. Ovšem vzhledem k tomu, že jak sady programů, tak i systémy programů nejsou většinou vytvářeny jen pro sociology, ale obvykle také pro pracovníky dalších sociálních věd, je jejich obsahový rejstřík značně široký.

Někdy se může zdát, že rozdíly mezi sadou programů a systémem programů nejsou podstatné. Přes nespornou podobnost obou typů chceme podtrhnout přednosti, které má pro práci sociologa systém programů oproti sadě programů:

a) Systém programů jako celek vychází z *koncepce podřízení programu a samočinného počítače sociologovi*.

b) Systém programů umožňuje, aby sociolog byl při využívání samočinného počítače, resp. programu pro zpracování sociologických dat *nezávislý na programátorovi*.

c) Podřízením samočinného počítače potřebám a schopnostem sociologa (jednoduchostí řízení výpočtu, flexibilitou formy vstupních dat, srozumitelností výsledků atd.) *zjednodušuje systém programů přímý kontakt sociologa a počítače*.

³ Kromě uvedených charakteristik jsou pro systémy programů typické také jejich organizačně institucionální náležitosti, jimiž se pozitivně liší od předchozích typů programů:

- *dokumentace a popis programů* jsou vypracovány s ohledem na úroveň znalostí sociologů v oblasti statistiky a programování
- další *vývoj a vylepšování* systému jsou institu-

cionálně zajištěny

- systém programů je relativně *přístupný řadě zájemců*, ať už formou odprodeje nebo výměny programu či prostřednictvím servisně pracujícího výpočetního střediska
- *efektivita výpočtu* by měla být *garantována* používáním nejvýkonnějších samočinných počítačů.

II. Popis vybraných programů

Jedním z nedostatků při využívání samočinných počítačů v naší sociologii v průběhu uplynulého desetiletí byla *nizká informovanost sociologické veřejnosti o vyzkoušených programech*.⁴ Navíc podobně jako u sociologických výzkumů i v případě programů na zpracování sociologických dat dosud neexistuje centrální evidence – archiv. Tím jsme se dostali do situace, že nejsme schopni dát přesné odpovědi na otázky, kolik programů pro zpracování sociologických výzkumů na samočinných počítačích bylo v Československu vlastně v průběhu uplynulého desetiletí vytvořeno, kolik z nich je ještě dnes provozu schopných, kolik z nich je sociology využíváno apod.

Uvedenými skutečnostmi je samozřejmě ovlivněn i výběr programů, jímž se dále budeme zabývat. Přesto však představuje relativně reprezentativní *přehled hlavních koncepcí*, ovlivňujících v posledních letech tvorbu sociologicky orientovaných programů pro samočinné počítače u nás. Při výběru jsme se u každého jednotlivého programu snažili respektovat tato kritéria:

a) Program je *československé provenience*.

b) Program byl *primárně vytvořen pro zpracování sociologických dat*.

Tím jsme vyloučili řadu programů, které vznikly v příbuzných společenských vědách (jako jsou psychologie, ekonomie, demografie, statistika atd.), a to i přesto, že mohou být v určité situaci pro práci sociologa velmi vhodné.

c) Program svým obsahem a zvolenou koncepcí patří k sadám programů nebo k systému programů. Jednoúčelové, v sociologii používané programy typu GUHA, LOGIMP apod. jsme tedy do našeho souboru nezahrnuli; vytvořit přehled zahrnující i tyto speciální programy by za daných podmínek bylo velmi obtížné.

Základní informace o jakémkoli programu pro samočinný počítač může být po-

dána ve dvou poněkud odlišných rovinách:

1. rovina: *programátorská* – zahrnuje hardwareové údaje o použitém samočinném počítači a jeho přídavných zařízeních; informace o programovacím jazyku, pokyny pro obsluhu výpočtu a požadavky na úpravu vstupních dat; předpokládané finanční náklady výpočtu apod.

2. rovina: *uživatelská* – obsahuje především a) požadavky na formu a rozsah vstupních dat, b) nároky na formu příkazových (řídících) instrukcí, c) popis v programu obsažených procedur a d) vysvětlení výstupní formy dat (výsledků).

V praxi je uživatelská stránka v sociologii používaných programů vždy silně determinována technickými aspekty programátorské roviny; proto by skutečně komplexní rozbor programů měl vždy zahrnovat obě roviny. Následující popis vybraných programů je však, s ohledem na rozsah a kvalitu získaných informací, zaměřen především na uživatelskou rovinu – zejména na obsahovou stránku programů. Bohužel nejsme v dané situaci schopni jít při popisu programů do podrobných nuancí a ne vždy vycházíme z nejnovějších modifikací. Chceme se proto při popisu pokusit najít pokud možno *podstatné, přínosné a charakteristické rysy* každého z uvedených programů.⁵

A) *Program třídění a statistických výpočtů* – J. Lauber, J. Linhart a Z. Šafář; [Linhart - Šafář 1967] a [Lauber 1969].

Program, s jehož vytvářením se započalo již v r. 1964, je pravděpodobně našim historickým prvním programem na zpracování sociologických dat. Vznikl na samočinném počítači MINSK 22 a byl napsán přímo ve strojovém kódu. Vstupní data je třeba děrovat buď v příslušném kódu na děrné pásce, nebo na 90ti sloupcových štítcích. Vzhledem k možnosti využít při výpočtu tří magnetických páskových jednotek lze daným programem zpracovávat úkoly, kde počet dotazníků násobený potřebným množstvím slov paměti (tj. slov

⁴ Například na stránkách Sociologického časopisu měli čtenáři dosud možnost si přečíst pouze tři články věnované dokončeným československým programům na zpracování sociologických dat: [Linhart, Šafář 1967], [Lauber 1969] a [Krejčí, Možný 1971].

⁵ Popis uvedeme vždy názvem programu (často

odvozeným z titulu publikovaného materiálu, resp. zprávy, z níž čerpáme své informace), jmény autorů, kteří se na jeho vzniku významně podíleli, názvem pracoviště, které program v současnosti obhospodaruje, a popřípadě též odkazem na publikace, v nichž by zájemce našel další podrobnosti.

potřebných na uchování údajů z jednoho dotazníku) je menší než 180 000.

Vlastní výpočetní úlohy se řídí tzv. povelovým kódem, o němž autor programu J. Lauber napsal: „Povelový kód byl vytvořen tak, aby se mu badatel mohl snadno naučit a zároveň aby dešifrování povelů nezabralo příliš mnoho času“ [Lauber 1969 : 335]. Zřejmě proto vychází symbolika povelového kódu ze strojového kódu počítače MINSK 22, zatímco syntaxe příkazů je pro sociologa relativně snadno pochopitelná.

Program je schopen vykonávat tyto operace:

1. třídění souboru až do 50. stupně včetně,
2. statistické vyhodnocení vzniklých kontingenčních tabulek, a to pomocí těchto charakteristik:
 - a) absolutní a relativní četnosti,
 - b) výpočty chí-kvadrátu s testovacím kritériem,
 - c) Čuprovova koeficientu kontingence,
 - d) Pearsonova koeficientu kontingence,
 - e) znaménkového testu,
 - f) Spearmanova koeficientu pořadové korelace,
3. výpočet skóre (sumového odhadu) ze zadané množiny znaků a další statistické operace s tímto skórem,
4. slučování a vypouštění hodnot znaků a tříd (vypouštěním řádků, resp. sloupců u výsledných kontingenčních tabulek nebo jejich slučováním).

Výstupní formu výsledných tabulek považujeme za poněkud příliš úspornou, pro sociologickou interpretaci ne zcela přehlednou a vyžadující vysvětlení použitých označení.

O kvalitách uvedeného programu snad nejlépe svědčí skutečnost, že v uplynulém desetiletí se stal *významným obsahovým a koncepčním vzorem* pro celou řadu programů ke zpracování sociologických dat na samočinných počítačích, které se u nás používaly a dosud s úspěchem používají.

B) SOC – soubor programů pro zpracování prvotních dat sociologického průzkumu – J. Laga, M. Svobodová, Výpočetní centrum VŠE v Praze.

Program dokončený v r. 1974 bezprostředně vychází z koncepce uvedené v programu J. Laubera. Byl vytvořen na po-

čítači ELLIOTT 4 120 a napsán v jazyce ALGOL 4 100 s úseky vypracovanými v jazyce NEAT. Umožňuje třídění dat až do 3. stupně, ke třídění vyšších stupňů je nutno použít navíc další speciální programy.

Soubor sestává ze čtyř programů, které umožňují provádět níže specifikované procedury:

1. SOC VSTUP – je určen pro uložení dat na magnetickou pásku a jejich kontrolu,
2. SOC JT – umožňuje provádět rozložení absolutních a rozložení absolutních a relativních četností každého znaku,
3. SOC ÚPRAVY – vytváří a tiskne změny, úpravy, doplnění či redukce prvotních dat.

Provádění těchto 11 druhů úprav, které se dělí na dvě skupiny:

první skupina

- a) změna číselného znaku,
 - b) změna názvu znaku,
 - c) změna číselného označení variant znaku,
 - d) změna počtu, resp. číselného označení neplatných variant,
 - e) změna hodnot znaku,
 - f) změna typu znaku,
 - g) změna celého popisu znaku nebo přidání nového znaku;
- druhá skupina
- h) redukce počtu znaků,
 - i) slučování variant,
 - j) vytváření znaků kategorizací,
 - k) vytváření znaků logickými operacemi.

4. SOC TAB – tiskne tyto statistické charakteristiky:

- a) relativní četnosti,
- b) škálové hodnoty pro ordinální znaky,
- c) průměr, směrodatnou odchylku a variační koeficient pro kvantitativní znaky,
- d) tabulku absolutních a očekávaných četností,
- e) tabulku relativních četností,
- f) znaménkové schéma,
- g) charakteristiky závislosti, chí-kvadrát a hladinu významnosti, Pearsonův nor-

malizovaný koeficient kontingence, Spearmanův koeficient pořadové korelace.

Výraznou předností právě popsaného programu (pomineme-li obsahové rozšíření statistických charakteristik pro kardinální znaky) je *přehlednost a popisnost výsledných tabulek*, která sociologovi značně ulehčuje náročnou fázi interpretace výsledků.

Na obdobných principech jako oba zatím uvedené programy byla zřejmě i v dalších výpočetních střediscích vytvořena celá řada podobných programů. Jejich případné vzájemné odlišnosti jsou většinou způsobeny buď rozdílností použitých statistických charakteristik, nebo zvoleného samočinného počítače. Vhodným příkladem takového programu je například

C) *Automatizované zpracování dat ze standardních výzkumů veřejného mínění* – V. Dolejší, B. Jungmann a J. Prokopová, Ústřední výpočetní středisko Federálního statistického úřadu v Praze [Dolejší, Jungmann, Prokopová 1973]. Kapacita programu je vymezena počtem 10 000 dotazníků, s maximálním rozsahem 300 znaků (včetně nově vytvořených) v dotazníku a s nejvyšším počtem hodnot znaku 99. Tato poměrně vysoká kapacita byla do značné míry umožněna použitím samočinného počítače CDC 3 300.

Program může provádět tyto operace:

1. Nahrání štítků na magnetickou pásku, kontrolu maximálních hodnot u každého znaku a označení znaků intervalového a proporcionálního charakteru.

2. Vstup čtecím zařízením, které přímo načítá údaje ze speciálních dotazníků na magnetickou pásku.

3. Třídění 1. stupně, kde lze volit počet takto zpracovávaných znaků:

Program tiskne absolutní četnosti všech hodnot znaků a dvojí relativní četnosti – pro nenulové hodnoty a pro všechny hodnoty, včetně nulových. Relativní četnosti se tisknou na jedno desetinné místo. Pro znaky intervalového a proporcionálního charakteru vytiskne program navíc ještě aritmetický průměr a směrodatnou odchylku, obojí na tři desetinná místa.

4. Vytvoření transformovaných znaků pomocí čtyř transformací:

- a) zmenšení maximálního rozsahu znaku,
 - b) sloučení několika hodnot původního znaku do jedné hodnoty nového znaku,
 - c) tvorba součtových nových znaků z maximálně 20 znaků,
 - d) tvorba nových znaků kombinací hodnot dvou až pěti původních znaků.
5. Třídění 2. stupně, při němž program počítá a tiskne:
- a) kontingenční tabulku v absolutních četnostech,
 - b) kontingenční tabulku v relativních celkových četnostech,
 - c) kontingenční tabulku v relativních četnostech řádkových,
 - d) kontingenční tabulku v relativních četnostech sloupcových,
 - e) chi-kvadrát test,
 - f) Pearsonův normalizovaný koeficient kontingence,
 - g) Spearmanův koeficient pořadové korelace,
 - h) znaménkové schéma.
6. Třídění 3. a 4. stupně.
7. Součtové třídění 2. stupně, při němž se několik stejně členěných znaků sčítá do jedné kontingenční tabulky.

Výstupní forma výsledků je přehledná a poměrně srozumitelná, až na občasné používání úsporných značek. Přesto tisk výsledků dosahuje úrovně programu J. Lagy a M. Svobodové.

Určitým nedostatkem programu je skutečnost, že nepřesáhl úroveň svého vzoru (tj. programu J. Laubera) a nedokázal tak s výjimkou vstupních a výstupních zařízení využít možností, které nabízel samočinný počítač třetí generace.

Na rozdíl od zmíněných tří programů představuje další trojice skupinu relativně původních programátorských koncepcí, vycházejících ze vzorového programu J. Laubera jen nepřímo.

D) *Programy pro statistické vyhodnocení sociologických dat* – M. Fendrych, M. Gregor, F. Krejčí, I. Možný a P. Osecký, Laboratoř počítačích strojů VÚT v Brně [Krejčí, Možný 1971] a [Krejčí 1974]. Tato sada programů se vyvíjí již od r. 1966, a to na samočinném počítači SAAB D21. Nejčastějším vstupním médiem pro socio-

logická data jsou 80ti nebo 90tisloupcové děrné štítky.

Souhrnně vyjádřeno, umožňuje sada programů řešit především tyto typy úloh:

1. Vstupní procedury:

- a) *seřídění* děrných štítků,
- b) *doplnění* souboru dalšími dotazníky,
- c) *redukce* souboru dotazníků — náhodným. resp. záměrným výběrem,
- d) *doplnění informací* o další informace u kteréhokoli dotazníku, včetně standardizace (normalizace) stupnice hodnot.
- e) *sloučení* dvou, tří nebo i čtyř souborů dotazníků do jediného souboru (dotazníky musí mít pochopitelně stejný počet složek);

2. Třídící procedury:

- a) třídění podle logických formulí,
- b) vytváření nových, tzv. umělých proměnných na základě logických nebo aritmetických operací,
- c) seřídění jedné hodnoty ze sady znaků do jedné tabulky,
- d) rychlý třídící program vyhledává vztahy mezi znaky souboru a tiskne je do matic — tzv. prapory, které mohou obsahovat tyto charakteristiky:
 - chí-kvadrát
 - hladinu významnosti chí-kvadrátu
 - Spearmanův koeficient korelace
 - Čuprovův koeficient kontingence
 - Pearsonův koeficient kontingence
 - kritické hodnoty pro Spearmanův koeficient

- e) hloubkové šetření vztahů mezi znaky, kterým se snažíme zjistit vliv intervenujících proměnných pomocí vyšších stupňů třídění — zjištěné vztahy se vyjadřují šesti charakteristikami uvedenými v d) s přidáním údajem o velikosti sledovaného podsouboru.

Z třídění vzniklé kontingenční tabulky mohou obsahovat:

- tabulku absolutních četností
- tabulku relativních četností — celkových, řádkových a sloupcových
- tabulku korelace alternativ
- znaménkový test
- chí-kvadrát s hladinou významnosti
- Čuprovův koeficient kontingence
- Pearsonův normovaný koeficient kontingence

— Spearmanův koeficient pořadové korelace s jeho testovacím kritériem

— průměry řádků a sloupců

— medián řádků a sloupců.

3. Procedury pro statistické operace s kardinálními znaky obsahují:

- a) pro každý řádek a sloupec tabulky průměr, rozptyl, variační koeficient atd.,
- b) rovnice vícenásobné lineární regresní závislosti,
- c) matice korelačních koeficientů,
- d) parciální a mnohonásobné korelační koeficienty,
- e) faktorovou analýzu.

Výhodou uvedené sady programů je skutečnost, že se podle požadavků a potřeb sociologů neustále dál rozvíjí a že bez omezení roste její obsah a rozsah.

Nevýhodou je, že forma výsledných tabulek je poněkud skoupá na textové a grafické označení. Před vlastní sociologickou interpretací výsledků je proto obvykle nezbytné vysvětlit použité symboly a zkratky. Zadání vlastního výpočtu, který se řídí prostřednictvím tzv. dirigentů, kladé na sociologa značné nároky, a proto se často neobejde bez vydatné pomoci programátora.

E) UNISOC-LUP 4 — Systém programů pro matematicko-statistickou analýzu sociologických průzkumů — M. Flek, J. Metelka a J. Vytopil [UNISOC 1973]. Program UNISOC-LUP 4 vznikl na samočinném počítači MINSK 22 a je napsán v jazyce MAT 5, resp. ve strojovém kódu. Obsahově sestává UNISOC-LUP 4 ze 14 programů:

1. MONITOR — slouží jako obslužný organizační program, kterým uživatel vyvolává a startuje jednotlivé programy. Po skončení operací každého programu se řízení automaticky vrací MONITORU.

2. DEFINICE — zahrnuje popis akce s těmito údaji:

- a) počtem dotazníků (je limitován číslem 3976),
- b) počtem položek v dotazníku (nesmí překročit 252),
- c) počet variant položek maximálně 13;

- kód 14 je stabilně rezervován pro variantu „nevím“ a 15 pro „neodpověděl“,
 d) druh znaku (zda je nominální, Lickertova typu či kardinální),
 e) u kardinálního znaku konstanty tříd.

3. CTENI — je vstupní program pro údaje děrované na děrné pásce.
4. STITKY — je vstupní program pro údaje děrované na 90ti sloupcových děrných štítcích.
5. TRID — vytiskne pro každý znak rozložení absolutních a relativních četností a pro znak kardinální nebo Lickertova typu vážený průměr, směrodatnou odchylku a variační koeficient.
6. ZMENY — umožňuje provést změnu druhu znaku, změnu rozložení a kódování tříd a změnu konstant.
7. ZMENY II — rozšiřuje souhrn znaků o nové znaky vzniklé tříděním 2., 3. a 4. stupně z původního souboru znaků.
8. TRID 2 — vytváří podle 2 nebo 3 znaků kontingenční tabulky absolutních četností.
9. TISK — tiskne v předchozím vzniklé tabulky a dopočítává tyto charakteristiky:

- a) absolutní a relativní četnosti — řádkové, sloupcové a celkové,
- b) počet stupňů volnosti,
- c) Spearmanův koeficient pořadové korelace a testovací kritérium,
- d) chí-kvadrát s testovací hodnotou,
- e) normovaný Pearsonův kontingenční koeficient (autoři si zvolili Hofstätterovu variantu úpravy),
- f) vážené průměry, směrodatné odchylky a variační koeficienty,
- g) korelační poměry a poměry determinace,
- h) regresní koeficienty,

- i) koeficienty korelace s testovací charakteristikou a koeficient determinace.

10. DICH0 1 — vytváří soubor vybraných znaků pro DICH0 2.
11. DICH0 2 — provádí na 4 úrovních dichotomické štěpení souboru vybraných znaků vždy na dvě podskupiny; při štěpení se provádí jednoduchá analýza variance s dalším vybraným znakem (tzv. závisle proměnnou).
12. DICH0 3 — tiskne výsledný diagram z DICH0 2.
13. MODEL — vytváří ze souboru dat model pro GUHA.
14. GUHA — aplikuje metodu GUHA na modelu vytvořeném předchozím programem.

Předností programu UNISOC LUP 4 je nejen jeho obsah, ale i koncepce, které jsou výsledkem kritického zhodnocení zkušeností, jak z vývoje jiných programů pro zpracování sociologických dat, tak i z vlastní práce autorů na předchozích variantách tohoto programu. Forma výsledků je poměrně přehledná a dostatečně srozumitelná. Zdá se však, že k počítání s programem UNISOC LUP 4 je nutná spolupráce s programátorem.

Vlastní páteř obsahové struktury programu UNISOC LUP 4 tvoří programy č. 2 až č. 9, které po obsahové stránce zároveň patří k obvyklému standardu programů pro zpracování sociologických dat. Programy č. 10 až č. 14 jsou určeny pro přípravu, výpočet a tisk výsledků dvou metod (tj. DICH0 a GUHA), které svojí funkcí překračují běžný rámec sociologické práce s daty. Program MONITOR tvoří především vstupní kanál příkazovým (řídícím) instrukcím zadavatele a není tedy monitorem v obvyklém významu toho slova.

F) SOC — M. Foret, Laboratoř sociologického výzkumu při katedře filozofie, logiky a sociologie FF UJEP v Brně.

Program vznikl jako studentská práce ve školním roce 1969/70 ve vědeckometo-

dickém středisku pro výpočetní techniku při katedře aplikované matematiky PF UJEP v Brně na počítači MSP-2A. Vstupní data je třeba mít již předem vytříděná do dvourozměrných kontingenčních tabulek, jejichž velikost nesmí překročit 20×30 . Program SOC umožňuje po vstupu, kontrole a uložení vstupních dat volit mezi 18 výpočty:

1. tabulkou absolutních četností,
2. tabulkou relativních četností řádků,
3. tabulkou relativních četností sloupců,
4. tabulkou očekávaných četností s hodnotami řádkových a sloupcových chí-kvadrátů s příslušnými kritickými hodnotami,
5. tabulkou korelací alternativ,
6. tabulkou znaménkového testu,
7. chí-kvadrátem s kritickou hodnotou,
8. Čuprovovým koeficientem,
9. Pearsonovým nenormovaným a normovaným koeficientem kontingence,
10. Spearmanovým koeficientem pořadové korelace s testovacími kritériem,
11. normovaným Pearsonovým koeficientem kontingence podle Hofstättera,
12. relativními četnostmi a průměry řádků,
13. relativními četnostmi a průměry sloupců,
14. celkovými relativními četnostmi,
15. Goodman-Kruskalovou lambdou,
16. Goodman-Kruskalovou gamou,
17. charakteristikami a koeficienty vycházejícími z teorie informace,
18. záměrným či automatickým výběrem nejvhodnějšího výpočtu z:

a) Fisherova testu,

b) Yuleových koeficientů a koeficientů závislosti pro čtyřpolní tabulky s testovacími kritérii,

c) Cramerova koeficientu a Scottovy míry shody.

Program SOC je vytvořen s maximálním ohledem na sociology. Jedním z účelů programu bylo umožnit pracovníkům a studentům bez zkušeností se samočinnými počítači snadno počítat pomocí této výpočetní techniky některé základní statistické charakteristiky. Program SOC vychází těmito zájemcům vstřícně především jednoduchostí vstupu dat a řízení výpočtu a přehledností, srozumitelností výsledků. Podstatnou nevýhodou programu SOC je fakt, že nedokáže nabídnout bohatší rejstřík operací.

III. Hodnocení vybraných programů

K objektivním závěrům o úrovni vybraných programů bychom dospěli experimentálním prověřením a vzájemným srovnáním jejich schopností při zpracování souboru konkrétních dat. Takováto procedura, která již byla v praxi vyzkoušena⁶ (a jak se zdá, i přes své poněkud technicistní zaměření zůstává nadějným řešením i pro budoucnost – zejména při vhodněji volených hodnotících kritériích), je však založena na předpokladu, že testované programy byly vytvořeny na vzájemně kompatibilních samočinných počítačích. Uvedenou podmínku hodnocené programy nejenže nesplňují, ale navíc je u nich patrná silná závislost na konkrétním počítači, pro něž byly vytvořeny.⁷

⁶ Například v článku W. D. Slysze [Slysze 1974] je popsán průběh a závěry testu pěti známých systémů programů pro sociální vědy – OSIRIS, SPS, Data-Text, TSAR a BMD. Experiment se prováděl ve Výpočetním středisku univerzity v Connecticutu na samočinném počítači IBM 360. V rámci testu byly zpracovány dva odlišné rozsáhlé soubory údajů ze dvou starších výzkumů:

– z *American Election Study* z r. 1968, který zahrnoval 1673 zkoumaných jednotek 533 proměnných;
– z *Survey of Maine City Managers*, který obsahoval 115 jednotek o 25 proměnných.

Při výpočtu statistických charakteristik byly programy hodnoceny podle těchto čtyř kritérií:

a) rozsah obsazené paměti;
b) spotřeba času operační jednotky;
c) frekvence zapojení kanálového systému;
d) celkové finanční náklady na výpočet.

Jak je z uvedeného patrné, volba kritéria sice umožnila v daném rámci provést naprosto exaktní porovnání technicko-ekonomické stránky provozu vybraných systémů programů, na druhé straně se však bohužel nedostala k tomu složitějšímu a v tomto případě relevantnějšímu – k zhodnocení statistických programů z hlediska jejich schopnosti

přiměřeně zpracovat data sociální povahy a být přitom sociálním vědcům maximálně vhodným pomocníkem při práci s empirickými daty.

⁷ Všechny samočinné počítače, které jsme při popisu vybraných programů uvedli, náležejí k druhé generaci, s výjimkou CDC 3300, od něhož v této souvislosti odhlédneme. Přes značné vzájemné kvalitativní rozdíly mezi těmito samočinnými počítači (velmi jednoduchý MSP-2A, lepší MINSK 22 až relativně uspokojivě SAAB D21 a ELLIOTT 4120) je třeba zdůraznit fakt, že se v žádném případě nejedná o nejvhodnější počítače ke zpracování údajů sociologického typu. Proto každý z uvedených programů musel v té či oné míře eliminovat důsledky technických nedostatků zvoleného počítače a naopak maximálně využít jeho případných předností. Například počítač MSP – 2A měl jedinou paměť, a to vnitřní feritovou s kapacitou pouhých 10 000 slov, což při vytváření programu SOC předpokládalo omezení se jen na zpracování dat předem vytříděných do kontingenčních tabulek; naproti tomu nízké náklady na jeho provoz umožnily věnovat více času na výstup výsledků a přispět tím k jejich vysoké popisnosti a srozumitelnosti.

Vliv samočinného počítače na obsah, koncepci, provoz a využitelnost hodnocených programů pro zpracování sociologických dat se zdá být natolik určující, že zcela vylučuje možnost speciálního hodnocení, zaměřeného na jednotlivé stránky programů (například na kvalitu formy výsledků; na výši finančních nároků na provoz; na strukturu a formu vstupních údajů apod.). Je také nutno brát v úvahu fakt, že zdánlivá výhoda v jednom ohledu s sebou současně přináší nežádoucí důsledky v ohledu jiném (například úsporná forma výstupu může podstatně snížit finanční náklady na provoz počítače, ale současně vzrostou časové ztráty při nezbytném vysvětlování použitých zkratk a symbolů ve výsledných tabulkách, čímž se stává interpretace výsledků pro sociologa namáhavější a vzrůstá při ní pravděpodobnost chyby atd.). Nevíme dále, zda určitý nedostatek programu nemá kořeny spíše ve vlivu dané instalace samočinného počítače než ve spěšné práci programátora či zda nějaká přednost programu není více důsledkem kvality použitého počítače než zdařilým nápadem programátora.

Druhý vážný nedostatek, který nepříznivě ovlivňuje naše hodnocení vybraných programů pro zpracování sociologických dat, plyne ze skutečnosti, že dosud nebyl sociology (zejména těmi, kteří se blíže zabývají otázkami metodologie) podán *souhrnný výčet metodologicky zdůvodněných požadavků na funkci programů v sociologii*. Zatím v této roli částečně vystupovala obvykle jen ad hoc formulovaná zadání potřebných operací při konkrétním zpracování z výzkumu získaných údajů. Takto prezentované požadavky na programy však byly příliš determinovány okamžitými potřebami a těžkostmi praxe sociologických výzkumů a mnohdy jim chybělo nejen metodologické opodstatnění, ale navíc i návaznost na předchozí výsledky a orientace na perspektivní zaměření vytvářených programů. Metodologicky skutečně argumentovaný souhrn požadavků na programy vypracované pro sociologii by měl být zobecněn do jakéhosi „ideálního programu“, jenž by současně tvořil vhodné

kritérium pro hodnocení stávajících programů. Programy určené především k využití v sociologii by měly být totiž posuzovány také s ohledem na potřeby sociologického výzkumu. Jedním z kritérií by se zde mohla stát například *adekvátnost programu vzhledem ke způsobu práce sociologie s daty*; v této souvislosti by bylo vhodné konfrontovat: a) praktické nároky na formu vstupních dat s možnostmi programu; b) běžnou úroveň znalostí využití výpočetní techniky s požadavky programu na řízení výpočtu; c) nároky na vhodné matematickostatistické procedury s obsahovými možnostmi programu; d) zavedenou formu výstupu výsledků s požadavky plynoucími z rutiny sociologické interpretace apod.

Přes tyto nedostatky je však možné využít poznatků ze srovnání vybraných programů k několika zobecňujícím poznámkám. shrnujícím základní nedostatky v tvorbě programů pro sociologické zpracování dat za uplynulé desetiletí:

1. Mezi programy užívanými československými sociology postrádáme *skutečný systém programů*. Je to zřejmě způsobeno jednak méně příznivou technikou stránek používaných samočinných počítačů, jednak převahou programátorsko-matematického přístupu ke zpracování dat nad respektováním specifických potřeb sociologů. Dokonce i v tom případě, kdy některý z popsanych programů nese označení „systém“ nebo kdy autoři koncepce programu výrazněji respektují potřeby sociologie, máme v nejlepším případě co do činnosti se sadou programů.⁸

2. Obsahová stránka hodnocených programů odráží stav a orientaci naší sociologie ve druhé polovině šedesátých let s typicky dominantním postavením sociologických výzkumů typu dotazníkového šetření. V současnosti, kdy sociální objednávka staví před československou sociologii daleko *komplexnější úkoly*, jako jsou výzkum sociální struktury socialistické společnosti, výzkum životního způsobu a prakticky cílené výzkumy plánování sociálního rozvoje a sociálního prognózování, je zřejmé,

⁸ K takovým případům náleží i program SOC, který jsme se snažili koncipovat jako systém, který však de facto funguje jen jako svého druhu jednoúčelový, speciální program.

že obsahová stránka popsaných programů bude nedostačující.

3. Dosud neřešenou zůstává otázka *metodologicko-statistické vhodnosti do programů zahrnutých a při výpočtech používaných statistických charakteristik*. Již při letmém pohledu na statistické operace, které ve vybraných programech převažují, spatříme vysoký stupeň uniformity. Navíc téměř všechny v prezentovaných programech zahrnuté statistické charakteristiky závislosti nominálních a ordinálních znaků patří k těm, které v nedávno publikovaných staticích J. Řeháka a B. Řehákové nebyly hodnoceny jako právě nejvhodnější [Řehák, Řeháková 1973] a [Řehák, Řeháková 1975]. V manuálech vybraných programů se projevila pochopitelná pojmová a terminologická nejasnost při popisu jednotlivých operací s daty, při označování druhu znaků atd.: má kořeny jak v nejednoznačnosti našeho sociologického pojmosloví, tak i v přejímání prvků odborného jazyka ostatních tvůrců programu — matematiků, statistiků a programátorů.

V této souvislosti bychom také měli věnovat pozornost otázce programem řízeného výběru vhodných statistických charakteristik s ohledem na sociologickou povahu zpracovávaných dat a schopnosti sociologa tuto rozdílnost v kvalitě dat respektovat.

V každém případě současná tematická orientace naší sociologie bude při používání samočinných počítačů stále častěji vyžadovat také vhodné statistické charakteristiky pro sekundární analýzu statistických dat, pro komparaci údajů zjištěných na různých objektech, pro vyjádření vývojových trendů dlouhodobě sledovaných znaků, pro prognózu jejich dalšího vývoje apod.

4. Přes určitá zlepšení zůstává i nadále skrytou rezervou *přizpůsobení formy výsledků potřebám sociologie*. Možná řešení této otázky nekončí jen u přehlednosti a srozumitelnosti výsledných tabulek a u využívání grafického vyjadřování výsledných hodnot, ale dotýkají se otázky přesnosti výsledků. U samočinných počítačů jsou po technické stránce plně zajištěny předpoklady pro dosažení vysoké přesnosti

vypočítávaných hodnot. Na druhé straně fakt, že například program SOC tiskne výsledky statistických koeficientů na čtyři desetinná místa, bychom ze sociologického hlediska označili za *pseudopřesnost*, která nejenže nemá meritorní zdůvodnění, ale navíc může být při sociologické interpretaci výsledků zdrojem chyb (například při zaokrouhlování). Je možno říci, že potřebám sociologického výzkumu plně dostává přesnost na jedno desetinné místo v případě procent, očekávaných četností apod. a na dvě, maximálně tři desetinná místa u koeficientů, testovacích kritérií atd.

5. Koncepce použitá ve vybraných programech nevytváří dostatečné podmínky pro *bezprostřední kontakt sociologa se samočinným počítačem*, čímž se sociolog stává při zpracování dat závislým na programátorovi, který může do tohoto procesu vnést, byť s dobrým úmyslem, některé nežádoucí momenty.

Souhrnně lze říci, že každý z programů, které jsme popsali, vyniká proti ostatním v některém ohledu přednostmi a v jiném je zatížen nedostatký. Žádný z nich bychom nemohli označit za výrazně nejlepší. Nejlepším se pro sociologa za daných podmínek stává ten, k němuž má v případě potřeby snadný přístup, s nímž již delší dobu pracuje, který s minimálními náklady uspokojí jeho základní požadavky, který se zlepšuje podle rostoucích nároků atp.

IV. Perspektivy vývoje programů

Další vývoj programů vytvářených u nás pro zpracování sociologických dat na samočinných počítačích by měl především respektovat zkušenosti získané v průběhu první fáze využívání počítačů v československé sociologii. Cenné poznatky desetileté praxe by neměly zůstat nezhodnoceny; stejně neracionální by však bylo chtít pouze vylepšovat existující programy, které v převažující většině vznikly na počítačích z dnešního hlediska již bezperspektivních. Zkušenosti je třeba využít při *tvorbě nových programů*. Jedině tak se nám totiž podaří skutečně vstoupit do druhé fáze využívání samočinných počítačů, na jejímž prahu se nyní ocitáme. V průběhu této fá-

ze by vztah sociologů k počítačům měl projít kvalitativními přeměnami, nerealizovatelnými v pojetí tvorby programů minulého období. Půjde totiž o to postupně vytvořit takové programy, které by *podřídily výpočetní techniku potřebám sociologů*.

Zdá se, že o vhodné samočinné počítače nebudou mít naši sociologové nouzi.⁹ Potom již půjde o to, začít spolu s matematiky, statistiky a programátory včas pracovat na nových programech, které by se měly podle našeho názoru zaměřit především na dva úkoly:

1. pro minipočítače vypracovat jednoúčelové programy, resp. sady programů umožňující *sociologům přímý kontakt s počítačem*;

2. vytvořit *systémy programů* zaměřené na co nejdokonalejší zpracování sociologických dat.

Ukažme si na konkrétních příkladech, co by sociologové od tvorby nových programů tohoto typu mohli očekávat:

Minnesota Interactive Statistical System (MISS) — [Anderson et al. 1974]

MISS je příkladem integrovaného systému statistických programů pro analýzu sociologických dat na minipočítači (konkrétně na PDP - 8). Rostoucí zájem sociologů o minipočítače nevychází jen z toho, že podle prognózy již v r. 1975 by počet minipočítačů měl dosáhnout počtu počítačů všech zbývajících typů [Gotlieb, Borodin 1974 : 15]. Daleko důležitějším faktorem jsou nízké finanční nároky na provoz těchto počítačů, což umožňuje sociologům pracovat v přímém kontaktu se samočinným počítačem. Tímto způsobem sociolog na základě znalosti mezivýsledků výpočetních operací sám rozhoduje o dalším zpracování dat; získává tak jednak možnost vlastního experimentování s daty a navíc i větší přehled o celém výpočetním procesu, což přispívá mezi jiným k hlubšímu po-

chopení statistických vztahů mezi sledovanými znaky.

Stručný popis obsahu MISS:

1. jednorozměrné rozložení četností s potřebnými statistickými charakteristikami;
2. dvourozměrné rozložení četností s procenty;
3. třídění 3. stupně;
4. statistické charakteristiky pro nominální znaky;
5. statistické charakteristiky pro ordinální znaky;
6. Pearsonův korelační koeficient;
7. analýza variace;
8. matice korelací a kovariancí;
9. redukce korelační matice;
10. parciální korelace až do osmého řádku;
11. vícenásobná korelace a regrese;
12. path analýza;
13. Cronbachova alfa;
14. výpočet a úpravy faktorové analýzy.

Organized Set of Integrated Routines for Investigation with Statistics (OSIRIS III) — [OSIRIS 1973]

OSIRIS III jsme zvolili jako ukázkou jednoho z nejrozšířenějších současných systémů programů pro zpracování sociologických dat.¹⁰ Program se vyvíjí od konce padesátých let a jeho poslední verze zahrnuje téměř 60 programů, které jsou schopny mimo jiné provádět tyto operace:

1. kontrola, oprava a korekce dat;
2. transformace hodnot uvnitř jednotek a mezi jednotkami aritmetickými a logickými operacemi;
3. jednorozměrná a dvourozměrná rozložení četností s příslušnými statistickými charakteristikami;
4. rozložení četností ve formě grafů;
5. korelační analýza;
6. vícenásobná regresní analýza;
7. vícenásobná analýza variance;

⁹ Ze strany výrobců samočinných počítačů můžeme počítat s nabídkou, která opět rozšíří předpoklady k uspokojení specifických nároků sociologů. Například jen v rámci spolupráce socialistických zemí bude vyráběno šest typů počítačů jednotného systému elektronických počítačů (JSEP): EC-1010, EC-1020, EC-1021, EC-1030, EC-1040 a EC-1050. Přitom samočinné počítače EC-1020, EC-1030, EC-1040 a EC-1050 mají být vzájemně kompatibilní.

¹⁰ O dalším podobném systému jsme referovali na stránkách Sociologického časopisu již dříve [Foret 1973]. Uvedli jsme několik základních informací o *Statistical Package for the Social Sciences* (SPSS), který vznikl v polovině šedesátých let na univerzitě v Chicagu. Oba tyto systémy patří spolu s harvardským DATA-TEXT a případně ještě s BMD k nejznámějším systémům programů pro zpracování sociálních dat na samočinných počítačích.

8. faktorová analýza;
9. škálování;
10. clusterová analýza.

Využívání velkých výkonných samočinných počítačů v sociologii v následujícím období ovšem nekončí jen u systémů tohoto typu. přece jen příliš vázaných na poněkud specifické požadavky sociologického výzkumu.¹¹ Jak upozorňuje V. I. Molčanov, nároky současné sociologie bude schopen přiměřeně plnit až *automatizovaný systém analýzy informací (ASAI)*, čímž se rozumí: „integrovaný systém programů, řízených a kontrolovaných programem-dispečerem, který při jednorázovém využití samočinného počítače zajistí zpracování a analýzu informací libovolným souborem programů, obsažených v systému“ [Molčanov 1974 : 174]. Hlavním účelem ASAI je podle V. I. Molčanova automatizace procesu zpracování empirických dat na základě systémové analýzy, za pomoci samočinných počítačů. Obsah ASAI se nevyčerpává, jak je to obvyklé u stávajících systémů programů, jen statisticko-matematickými procedurami používanými převážně při zpracování údajů ze sociologického výzkumu, ale zahrnuje takové podsystemy, jako jsou postupy obsahové analýzy, podsystem modelování a simulace, podsystem prognostických technik a další. Pomocí takto koncipovaného systému by sociologové mohli zpracovávat výsoce *komplezními operacemi* značně rozsáhlé a kvalitativně rozdílné soubory sociologických informací daleko adekvátněji než dosud.

Závěr

Je na čase, aby sociologická veřejnost začala pohlížet na využití samočinných počítačů realističtěji, bez přeceňujících a nepodstatných nadějí, stejně jako bez neodůvodněné skepse. K tomu ovšem bude třeba zvýšit informovanost československých sociologů o těchto problémech. Co vlastně mohou od programů pro samočinné počítače v současnosti i v blízké budoucnosti naši sociologové očekávat? Nic

víc než zpracování a vyhodnocení sociologických dat z *formálního hlediska*. Programy tedy mohou více či méně (v závislosti na svých kvalitách) usnadnit výzkumníkovi přípravu dat pro závěrečnou sociologickou interpretaci. Avšak vlastní *interpretace* bohužel (či spíše bohudík) *zůstane vždy celá dílem sociologa*.

Tvorbu programů pro zpracování sociologických dat nelze proto nadále koncepčně orientovat jen podle rozvoje jednotlivých procedur a technik zpracování sociologického výzkumu; toto vodítko nepostačí. Mají-li se programy stát skutečným prostředkem k využití samočinných počítačů v sociologii, bude třeba *vycházet při jejich tvorbě z poznatků marxistické sociologické metodologie* jako celku a sledovat přitom i konkrétní vývoj sociologie, zejména úkoly, které řeší, resp. řešit bude.

Jak jsme v předchozím výkladu ukázali, vyžádá si následující fáze tvorby programů řešení řady problémů. S mnohými z nich sociologům pomohou matematici, statistici a programátoři. Nejdůležitější a nejsložitější úkol (tj. podřídit výpočetní techniku potřebám sociologů) však budou muset vyřešit sociologové sami. Je proto třeba, aby se začali o tyto otázky intenzivněji zajímat. Značnou pomocí při orientaci v dané tematice by mohlo být zavedení výuky základních otázek využití samočinných počítačů v sociálních vědách pro studenty oboru sociologie na našich vysokých školách.

Pro sociology v praxi by bylo užitečné založit *archív programů* pro zpracování sociologických dat. Zde by se shromažďovaly a zhodnocovaly především *vytvořené programy a zkušenosti* s jejich provozem. Navíc by však takováto instituce mohla plnit funkci *organizačního prostředníka* mezi zájemci o využití určitého programu a obhospodařovateli programu, resp. samočinného počítače. Tím by došlo k efektivnějšímu využívání stávajících programů, čímž by se snadněji uvolnily potřebné prostředky a kapacity na *spolupráci* při tvorbě nových programů. Náročné úkoly druhé fáze využívání výpočetní techniky

¹¹ O některých zahraničních příkladech, v našich podmínkách méně obvyklého použití samočinných počítačů v sociologii, jako jsou například archivace dat a výzkumů, analýza textových materiálů, ana-

lýza časových řad, komparace údajů o ekologických útvarech, modelování sociálních systémů apod., jsme informovali v [Foret 1975].

v československé sociologii si podobná racionální opatření nepochybně vyžadají.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Naučnoje upravlenije obščestvom*. Moskva, Izd. političeskoj literatury 1968.
- Afanasjev, V. G.: *Socialnaja informacija i upravlenije obščestvom*. Moskva, Izd. političeskoj literatury 1975.
- Anderson, R. E. - Cleary, J. - Gross, J. - McTavish, D. - Melson, R. - Vincent, J.: *The Minnesota Interactive Statistical System*. Behavior Research Methods and Instrumentation. vol. 6, 1974, č. 2.
- Cipis, J. L. - Brága, V. V.: *Mašinnaja obrabotka statističeskoj informacii (Iz opyta projektirovanija sistémy obrabotki dannyh)*, Moskva, Statistika 1971.
- Dolejší, V. - Jungmann, B. - Prokopová, J.: *Automatizované zpracování dat ze standardních výzkumů veřejného mínění na počítači CDC 3300*. Praha, ÚVS FSÚ 1973.
- Foret, M.: *K problematice tvorby programů pro statistické vyhodnocení sociologických dat*. Sociologický časopis, roč. 8, 1972, č. 2.
- Foret, M.: *K využití samočinných počítačů v sociálních vědách*. Sociologický časopis, roč. 11, 1975, č. 2.
- Gotlieb, C. C. - Borodin, A.: *Social issues in computing*. New York and London, Academic Press 1974.
- Krejčí, F.: *Systém statistických programů na počítači SAAB D21*. Brno, VÚT LPS 1974.
- Krejčí, F. - Možný, I.: *Programy pro statistické vyhodnocení sociologických dat v Laboratorii počítačích strojů v Brně*. Sociologický časopis, roč. 7, 1971, č. 3.
- Lauber, J.: *Program pro statistické vyhodnocení sociologických dat*. Sociologický časopis, roč. 5, 1969, č. 3.
- Linhart, J. - Šafář, Z.: *Programování třídění a statistických výpočtů pomocí samočinných počítačů*. Sociologický časopis, roč. 3, 1967, č. 4.
- Molčanov, V. I.: *Primenění EVM v sociologickom issledovanii*. Sociologičeskie issledovanija roč. 1, 1974, č. 1.
- OSIRIS III - *System and program description*. University of Michigan, 1973.
- Řehák, J. - Řeháková, B.: *Měření statistické závislosti nominálních znaků*. Sociologický časopis, roč. 9, 1973, č. 4.
- Řehák, J. - Řeháková, B.: *Míry statistické závislosti pro ordinální znaky*. Sociologický časopis, roč. 11, 1975, č. 1.
- Slysz, W. D.: *An evaluation of statistical software in the social sciences*. Communications of the ACM, vol. 17, 1974, č. 6.
- Unisoc 4 - *Systém programů pro matematickostatistické zpracování sociologických průzkumů na samočinném počítači MINSK 22*.

Institut ČSKVŘ Praha, pracoviště Hradec Králové, 1973.

- Ustinov, V. A.: *Primenění vyčíslitelných mašin v istoričeskoj nauke*. Moskva, Mysl 1964.
- Ustinov, V. A. - Dějev, A. I.: *Opyt primenění EVM v sociologičeskich issledovanijach*. Novosibirsk, Nauka 1967.
- Vědecký komunismus, Praha, Svoboda 1973.

Резюме

Форет М.: Программы для ЭВМ, используемые в чехословацкой социологии

Каждая программа, созданная для ЭВМ на основе требований социологов, отражает уровень методологии и практики социологических исследований, оказывая, в то же время, на эти последние свое влияние. В соответствии с концепцией программирования, математическо-статистическим содержанием и функциями при обработке социологической информации, программы можно классифицировать следующим образом: 1. Специальные (однооперационные) программы. 2. Набор (комплект) программ и 3. Системы программ. Ни одна из анализированных шести чехословацких программ по обработке социологических данных, возникших за последние десять лет, не обладает свойствами системы программ. В будущем необходимо в большей степени подчинить создание программ потребностям социологов. В качестве примера программы для небольшой ЭВМ, которая давала бы возможность непосредственного контакта социологов с вычислительной машиной, приводится МИСС. Примером системы программ является ОСИРИС.

Summary

Foret M.: Experience with Computer Programmes in Czechoslovak Sociology

Every computer programme worked out for sociologists reflects and simultaneously affects the level of sociological research methodology and practice. In accordance with the programming conception of the mathematical-statistical content and function in processing sociological information, programmes can be classified as follows: 1. one-purpose (special) programmes, 2. sets of programmes, and 3. systems of programmes. None of the six analysed Czechoslovak programmes for sociological data processing worked out in the course of the last decade possesses qualities of a system of programmes. In future, the necessity to subordinate the elaboration of programmes to the sociologists' needs will be more urgent. MISS is introduced as an example of a mini-computer programme facilitating the direct contact of sociologists with the computer. OSIRIS III serves as an example of a system of programmes.

J. Mihálik: Plánovanie sociálneho rozvoja
Bratislava 1974, Práca, 364 s.

Všechny země socialistického tábora dospěly ve svém, v historii nebývalém ekonomickém a sociálním rozvoji do stadia budování vyspělé socialistické společnosti. Tento stupeň rozvoje socialismu je charakterizován spojováním vymožeností vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialistického ekonomického systému na základě nových podmínek socialistické rozšířené reprodukce.

Nové podmínky reprodukčního procesu jsou charakterizovány značným stupněm vyčerpání extenzivních zdrojů ekonomického růstu, jako jsou nové zdroje obyvatelstva v produktivním věku, dostatek nových energií a materiálů a investičních zdrojů. Vyčerpáním těchto extenzivních zdrojů ekonomického růstu se těžiště zdrojů zvyšování efektivnosti národního hospodářství přesouvá na intenzivní zdroje růstu v rozvoji vědy, techniky, vzdělanosti, kulturně technické a kvalifikační úrovně pracujících.

Na tomto objektivním základě, daném působením ekonomických zákonitostí socialismu, se zvyrazňuje nutnost dalšího podstatného zdokonalení socialistické soustavy plánovitého řízení. Tato objektivní nutnost přizpůsobení soustavy plánovitého řízení novým podmínkám rozšířené socialistické reprodukce a plné využití vymožeností vědeckotechnické revoluce pro další rozvoj technické, organizační a kádrové základny této soustavy se odráží v usneseních XXIV. sjezdu KSSS, XIV. sjezdu KSČ a usneseníh všech sjezdů ostatních zemí socialistické světové soustavy. Jimi je dán impuls k rozsáhlému úsilí vědecké a rozhodovací sféry o zdokonalení soustavy řízení. Zvláště v oblasti teorie se postupně propracovávají všechny stránky systému řízení, zejména systému plánování, socialistické racionalizace a ekonomického řízení. Zároveň se při rozšiřování a prohlubování poznatků o jednotlivých stránkách socialistického plánovitého řízení formuje poznání socialistického systému řízení v jeho celku, komplexnosti a odhalují se systémové vazby mezi jeho subsystémy. Teorie tak odhaluje nové možnosti zdokonalení řídicího systému na základě systémového přístupu, jenž postihuje všechny stránky společenské existence v jejich organické jednotě, na základě využití marxisticko-leninské společenské vědy, kterou si osvojují početné kádry řídicích pracovníků, na základě široce rozvinuté počítačové techniky, umožňující kyberneticky na-

hradit jednoduché pracovní a řídicí funkce a soustředit intelektuální potenciál na tvůrčí rozvoj řídicích a společensko-rozvojových koncepcí.

V tomto pro socialistický společenský systém typickém a jedinečném společenském klimatu probíhá v rámci celého socialistického tábora velká vědecká diskuse o přeměně dosavadního systému národohospodářského plánování v *komplexní* systém sociálního plánování, který by zahrnoval technickou, ekonomickou i sociální stránku společenské existence a byl by východiskem celého *socialistického systému plánovitého řízení sociálních procesů*.

V tomto tvůrčím klimatu a na základě nálezavé společenské objednávky praxe vzniká i nová kniha Jozefa Mihálika *Plánovanie sociálneho rozvoja*. Rozsáhlé dílo obsahuje stručný úvod a 14 kapitol logicky rozčleněných do těchto hlavních problémů celkového úkolu:

První kapitola je věnována metodologickým přístupům a problémům plánování sociálního rozvoje v jednotném procesu společenského rozvoje. V této kapitole, jakož i v úvodu autor přesně vymezuje cíle a pojetí celé práce, která vychází z programového usnesení XIV. sjezdu KSČ, zdůrazňující cílové funkce zvyšování efektivnosti výroby v neoddělitelné jednotě se sociální péčí, zvyšováním životní úrovně a účastí pracujících na řízení. Základním konceptem je zde pojetí sociálního rozvoje „v užším smyslu“: „... termín »sociální« sa neinterpretuje ako »spoločenský«. Ide o užšiu interpretáciu toho slova, najmä v relácii s termínom »ekonomický«, v súvislosti s účinnejším postavením výrobného kolektívu a uplatňovaním ľudského činiteľa v rozvoji, najmä vo vzťahu k zvyšovaniu výroby a rastu životnej úrovně a zdokonaľovaniu sociálnej štruktúry“ (s. 6). Toto užší vymezení implikuje i objekt plánování sociálního rozvoje, jímž je „výrobný kolektiv a jeho vztahy“ (s. 6).

Vymezení tématu v užším pojetí plánování sociálního rozvoje určuje konkrétnost celého díla, soustředěného především na *metodologii sociálního plánování* jako určitou, v abstrakci od ostatních stránek plánovacího systému pojatou *součást* tohoto systému. Autor přitom velmi správně vymezuje *vztah systému sociálního plánování k celkovému systému řízení sociálních procesů*, v němž „ide o podstatne širší záber, hlavne v oblasti *vztahov*, ktoré v plánovaní nemožno vyjadriť priamo,

lež iba nepriamo, a to len v obmedzenej miere cestou rôznych opatrení“ (s. 6).

Tento svoj metodologický prístup zdôvodňuje autor konkrétne v prvej kapitole rozboru spoločenského rozvoje ako sociálneho procesu, vzťahu medzi ekonomickou a sociálnou stránkou spoločenskej existencie, rozborom špecifik národohospodárskeho a sociálneho rozvoje a rozborom rôznych prístupů k plánovaniu sociálneho rozvoje. Veľkou prednosťou metodologického prístupu autora je komplexný, systémové pojetí plánovania sociálneho rozvoje v jeho „hierarchickom členení“ plánovania na makrosociálne, medzioblastné a mikropodnikové úrovni.

Kapitola je uzavretá štúdiom o význame a úlohe plánovania sociálneho rozvoje z hľadísk vnútrostátnych a medzinárodných. Autor správne vyzdvihuje presah sociálneho plánovania pres rámec jedinej zeme a jeho významnou úlohu v rozvoji medzinárodnej spolupráce v rámci zeme RVHP.

Druhou kapitolu (časť I.) venuje autor problematike cieľů a úkolů v plánovaní sociálneho rozvoje. Již v této kapitole autor podává klasifikaci oblastí sociálního plánování, které člení na:

oblast rozvoje lidských zdrojů,
sociálně ekonomické aspekty rozdělování,
rozvoj školství a vzdělání,
zdravotnictví a zabezpečení zdraví pracujících,
bydlení,
rozvoj sociální péče,
životní a pracovní prostředí,
využívání volného času.

Cílový princip, vyložený v této kapitole s mimořádnou konkrétností, je v souladu s vrcholnými poznatky marxistické teorie plánování. Zároveň je zde vyloženo pojetí cílového principu v socialismu, kde celá hierarchie cílů vychází z usnesení sjezdů KSČ, které na základě všestranného rozboru společenského vývoje stanoví politiku dalšího rozvoje a hlavní směry k využívání ekonomických a sociálních zdrojů pro každé období v souladu s potřebami a možnostmi rozvoje socialistické společnosti. Předností autorovy klasifikace cílů a úkolů plánování sociálního rozvoje v „užším smyslu“ je kontinuita navrhované struktury sociálního plánu s dosavadními, v praxi vzniklými a osvědčenými směry sociální politiky. To je i základem možnosti bezprostředního využití autorových poznatků a metodologických námětů v plánovací praxi.

Ve třetí kapitole se autor ve stručné, stroze neverbální podobě snaží popsat plánovací proces a jeho fáze. V soulase s obsahem dalších kapitol se soustřeďuje na analýzu, prognózování a plánování a správně charakterizuje nutnost koncipovat analýzu sociálního rozvoje „v širším smyslu slova“, tj. „vzájomných súvislostí medzi sociálnym, ekonomickým a ďalšími subsystémami rozvoja v rámci jednotného procesu rozvoja“ (s. 67).

Tato charakteristika se týká analýzy pro komplexní prognózu, kterou autor dále konkretizuje podle svého klasifikačního schématu

cílů a úkolů v dalších kapitolách. Problematika koncepce komplexní prognózy je však velkým, nejen praktickým, ale i teoretickým problémem [Fedorenko (red.) 1974]. Nemenším problémem je „převedení“ komplexní prognózy v probilancovaný výhledový plán. Autor sice velmi správně rozebírá rozdíly mezi prognózou a plánem, nedotýká se však bohužel problematiky „převodních pák“ mezi přípravnými stadiem plánování (prognóza) a plánováním samým. Proto také „fáze plánovacího procesu“ jsou popsány zjednodušeně a v celé práci není nastíněn proces převodu jednotlivých „subsystémů“ plánování sociálního rozvoje v komplexní systém sociálně ekonomického národohospodářského plánu. V tomto smyslu „užší pojetí“ plánování „sociální stránky“ společenské existence má svůj velký význam z hlediska analýzy, syntézy však naráží na absenci vazeb „širšího pojetí“ plánování sociálních procesů jako jednoty technické, ekonomické a nadstavbové části společenské existence.

I když nevšední metodologická kázeň umožnila autorovi provést rozsáhlou a velmi konkrétní analýzu plánování sociálního rozvoje „v užším smyslu“, bylo by na místě v části „plánovací proces a jeho fáze“ překročit vymezený rámec práce a zabývat se též problematikou systému generálních a realizačních programů jako nezbytné části programového plánování a prostředku převedení prognostických úvah do perspektivního plánu. V té souvislosti se kromě problému fází plánovacího procesu z hlediska délky časového horizontu (perspektivní či výhledový plán – střednědobý plán – krátkodobý či prováděcí plán) objevuje problém vertikálního a horizontálního průřezu plánu na základě oborově resortního a oblastního principu.

Ve čtvrté až desáté kapitole provádí autor podrobný a systematický rozbor stavu a prognózy sociálně ekonomických aspektů jednotlivých částí plánu sociálního rozvoje podle výše popsaného schématu.

Rozbory jsou provedeny s nevšední statistickou erudiicí a velkou mírou konkrétnosti – autor přináší množství údajů o vývoji jednotlivých elementů sociálního rozvoje, často v komparaci mezi CSR a SSR.

Celá tato rozborová a prognostická část práce, v níž leží těžiště autorových vědeckých snah, je založena na systému sociálních ukazatelů a metodických doporučení, poprvé v literatuře zpracovaných v takové míře komplexnosti tak, že je možno jich bezprostředně použít pro stávající rozborovou a plánovací praxi.

Autor díla plně využil svých dlouholetých zkušeností z oblasti plánování pracovních sil a odměňování [Mihálik 1962], [Mihálik 1964].

Tyto své poznatky dále tvůrčím způsobem rozšířil na oblast rozvoje školství, zdravotnictví, sociální péče, bytové výstavby a rozvoje životního prostředí jako dalších elementů sociálního rozvoje. „Užší pojetí“ rozboru tu není na závadu formulaci širších, celospolečen-

ských, ekonomických a sociálních důsledků plánování sociálního rozvoje, které autor v práci podrobně popisuje. Tak například komplexně vymezuje vliv reprodukce kvalifikované pracovní síly na rozvoj společenských výrobních vztahů (překonávání rozdílů mezi prací fyzickou a duševní, odstraňování podstatných rozdílů mezi městem a vesnicí), na rozvoj sociální struktury, zdokonalování mezilidských vztahů atp.

Jedenáctá až čtrnáctá kapitola (část II.) jsou věnovány plánování sociálního rozvoje v mikropodnikové sféře.

Jak známo sociální plánování rozvoje podnikových kolektivů organizací je do velké míry rozpracováno a převádí se postupně do praxe podnikového plánování v řadě socialistických zemí. Předností metodologického přístupu J. Mihálíka k vypracování plánu sociálního rozvoje kolektivů organizace (podniku) je metodologicko-logická vazba tohoto mikropodnikového plánu na celospolečenské makroplánování sociálního rozvoje. Základní elementy makrosystému a mikrosystému plánu sociálního rozvoje jsou v díle J. Mihálíka totožné, v mikrosféře jsou však propracovány do větších podrobností komplexního zdokonalování podmínek sociálně psychologických a dalších vztahů. Zároveň s rozбором podmínek pracovního prostředí a využití pracovního času se do této metodiky promítá rozvoj podmínek využití volného času na základě tvorby životního prostředí. Plánování sociálních podmínek tak přerůstá přes rámec podnikové mikrosféry do „mezzosféry“ územních celků.

Tento metodologický přístup je velice cenný z hlediska systémového přístupu k sociálnímu plánování, neboť všestranný rozvoj pracujících a jejich socialistického životního způsobu, který je všeobecnou cílovou funkcí sociálního plánování, se nemůže uskutečnit pouze na základě rozvoje využití sociálních podmínek uvnitř podniků. Plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů tak nutně přerůstá rámec podniků do plánování územních celků a celospolečenského plánování sociálních procesů.

Druhá část práce J. Mihálíka, týkající se rozpracování cílů a úkolů plánování sociálního rozvoje kolektivů organizace (podniku), je dovedena až do konkrétní vzorové metodiky tvorby sociálního plánu, včetně systému ukazatelů rozvoje jednotlivých komponent sociálního rozvoje. Základ informačního systému plánu sociálního rozvoje podnikových kolektivů je shrnut v souhrnném přehledu základních informací a podkladů pro sestavení plánu sociálního rozvoje kolektivů organizace (podniku), členěném podle druhu podkladů a informací. Přehled obsahuje údaje o tom, pro kterou část plánu jsou tyto informace určeny, o útvaru, který podklady zpracuje v určitém termínu, a o způsobu získání těchto podkladů a informací (rozbor, průzkum,

mem apod.). Zavádění plánů sociálního rozvoje kolektivů podniků v socialistických zemích je v počátečním stadiu, charakterizovaném velkým množstvím metodologických přístupů a konkrétních metodik na různém „vývojovém stupni“ od dílčích programů péče o pracující až po komplexní plány v různém stupni vybilancované s technicko-hospodářskou a finanční stránkou jednotného podnikového plánu. Tato roztržičnost a nejednotnost je velkou brzdou pro výměnu zkušeností mezi podniky, pro rozvoj komparačních sociologických rozborů a přerůstání podnikového plánování sociálního rozvoje v oblastní a celospolečenské, které probíhá ve formě postupného rozšiřování národohospodářského plánování o sociální parametry a jeho přerůstání v komplexní plánování sociálních procesů. U nás v ČSSR jsme již překročili k integraci zahraničních i našich zkušeností do vzorové metodiky, zpracovávané Československým ústavem práce a sociálních věcí, která má být základem dalšího kroku směřujícího od zavádění programů komplexní péče o pracující k plánování sociálního rozvoje kolektivů závodů.

Metodika obsažená v práci J. Mihálíka může do značné míry přispět k doplnění a prohloubení této vzorové metodiky i k propracování konkrétních plánů sociálního rozvoje v jednotlivých podnicích a územních celcích.

Kniha *Plánovanie sociálneho rozvoja* je podstatným přínosem pro rozvoj teorie a praxe zdokonalování socialistického systému plánovitěho rozvoje sociálních procesů. Její hlavní předností je komplexnost přístupu v rámci předem vymezeného „užšího pojetí“ sociální stránky společenské existence. I když toto pojetí celkové problematiky plánování sociálního rozvoje na jedné straně omezuje zkoumání složitých vazeb mezi technickou, ekonomickou a sociální stránkou společenské existence, k jejímuž systémovému komplexnímu postihu směřuje rozvoj socialistického plánovacího systému na všech jeho stupních, umožňuje tento přístup na druhé straně propracovat celou problematiku do hloubky a velké míry konkrétnosti. To je druhá velká přednost této knihy, která způsobem v dosavadní literatuře zcela ojedinělým dovádí teoretické poznatky o plánování sociálních procesů až do konkrétních metodických doporučení, přímo použitelných v národohospodářské a sociálně politické praxi.

Literatura

- Fedorenko, N. P. (red.): *Kompleksnoje narodnochozajstvennoje planirovanije*. Moskva, Ekonomika 1974.
Mihálik, J.: *Plánovanie počtu a kvalifikácie pracovných síl*. Bratislava, Práce 1962.
Mihálik, J.: *Organizácia a plánovanie miedz v národnom hospodárstve*. Bratislava, Práca 1964.

František Kutta

Sozialismus — Technik — Fachliteratur

Red. S. V. Suchardin a E. Walter. Leipzig, VEB Fachbuchverlag 1974, 256 s.

Sborník *Socialismus — technika — odborná literatura* s podtitulkem *K některým problémům vědeckotechnického pokroku, techniky a technické literatury v pracích Marxe, Engelse a Lenina* je společným dílem sovětských autorů a autorů z NDR. Na jeho vydání se podíleli: Semjon V. Suchardin, člen Mezinárodní akademie pro dějiny vědy, vedoucí oddělení dějin současné vědeckotechnické revoluce v Ústavu dějin přírodních věd a techniky Akademie věd SSSR v Moskvě, Alexandr A. Kuzin, pracovník jmenovaného Ústavu přírodních věd a techniky, Nina A. Stoskovová, pracovnice téhož ústavu, Klaus Hilbert, pracovník Ústavu pro vydavatelství a knižní obchod Univerzity K. Marxe v Lipsku, Erhard Walter, pracovník Nakladatelství odborné literatury v Lipsku, a zesnulý Jurij S. Meleščenko (1922–1972), vedoucí leningradského oddělení Ústavu dějin přírodních věd a techniky, jehož památce je tato kniha věnována.

Uvedený sborník obsahuje jednak práce převzaté, jednak práce původní. Jsou zde zařazeny některé části ze sovětských publikací, které už předtím vyšly v německém překladu (A. A. Kuzin: *K. Marks i problemy techniki*, Moskva 1968. N. N. Stoskova: *F. Engels o roli techniki v rozvitii obščestva*, Moskva 1970. Ju. S. Meleščenko - S. V. Suchardin: *Lenin i naučno-techničeskij progress*, Leningrad 1969) a které vzbudily v NDR živý zájem, takže byly brzy rozebrány. To také vedlo k vydání tohoto sborníku. K příspěvkům napsaným speciálně pro tuto knihu patří stati *Urychlení vědeckotechnického pokroku — hlavní hybná paka vybudování materiálně technické základny komunismu* od S. V. Suchardina a *Technická odborná literatura v socialistické společnosti* autorů K. Hilberta a E. Waltera.

Tato společná publikace odkrývá bohatství myšlenek K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina týkajících se významu techniky pro rozvoj společnosti, role vědeckotechnického pokroku a úlohy techniky při výstavbě socialismu a komunismu. Ukazuje, že marxismus-leninismus chápe techniku všeobecně jako základní prostředek v souhrnném společenském procesu přivlastňování a ovládnutí přírodního a společenského prostředí člověkem. Činnost člověka se přitom projevuje v jeho působení na okolní přírodu

- jako materiálně praktická činnost, při níž se realizuje výměna látek mezi společností a přírodou a
- jako poznávací činnost, při níž se usku-tečňuje realistický odraz světa ve vědomí člověka a prakticky získané poznatky slouží k využívání přírody (viz s. 219 sborníku).

Technika je bezprostředně spojena s pracovním procesem a lidskou činností. K. Marx

považuje techniku za pracovní prostředek, do něhož zahrnuje všechny materiální podmínky pracovního procesu. Technika jako prostředek cílevědomé činnosti člověka v pracovním procesu má všeobecně historickou funkci zvětšovat produktivitu a efektivnost práce a ovládnutí přírody člověkem. Člověk jako hlavní prvek výrobních sil si přetváří jejich ostatní prvky nebo si je nově vytváří. Tak patří technika k těm pracovním prostředkům, které si člověk přisvojuje k ovládnutí pracovních předmětů a které rozvíjí nebo utváří podle svých potřeb.

A. A. Kuzin například zdůrazňuje význam Marxova poznatku, podle něhož lidé tím, že vytvářejí nové výrobní síly, mění výrobní způsob. Se změnou výrobního způsobu, způsobu zajišťování svého života přetvářejí všechny společenské poměry. Tento proces neprobíhá ovšem bez konfliktu: ke změně existující organizace práce a k jejímu nahrazení novou, tj. k ustavení nového výrobního způsobu je zapotřebí moci — sociální a politické. Jinými slovy, je nezbytné vítězství sociální, politické revoluce.

Podrobná analýza dějin techniky, příčin a následků jejího rozvoje umožnila zakladatelům marxismu objevit zákon střídání sociálně ekonomických formací, a tím základní zákon dějin. Rozvoj techniky pro ně znamená zároveň rozvoj výrobních sil. „Na jistém stupni svého vývoje,“ píše K. Marx, „se materiální výrobní síly společnosti dostávají do rozporu s existujícími výrobními vztahy nebo — což je jen právní výraz toho — s vlastnickými vztahy, uvnitř nichž se dosud pohybovaly“ [Marx - Engels 1963 : 37]. Pak začíná sociální revoluce, jejímž výsledkem je především změna vlastnických vztahů. Nastoluje nové výrobní vztahy a dovršuje vytváření sociálních a politických předpokladů, jež jsou nezbytné ke změně organizace práce a výrobní technologie.

Když K. Marx zkoumal zvláštnosti techniky a technologie kapitalistické strojní výroby, viděl její progresivnost v tom, že vytváří materiální základnu nové společnosti. Technika ve všech antagonistických formacích, především ve stadiu vysokého stupně svého rozvoje za kapitalismu, se vedle svého afirmačního účinku projevuje jako revoluční faktor, který ovlivňuje různé stránky společenského života, zostřuje protiklady mezi výrobními vztahy a výrobními silami, a tak vyvolává třídní boj a sociální změny.

„Tato sociální revoluce (z roku 1848 — pozn. V. H.) nebyla ovšem novinkou vynalezenou roku 1848,“ píše K. Marx. „Mnohem nebezpečnější revolucionáři než občané Barbés, Raspail a Blanqui byly pára, elektřina a sprádací stroj“ [Marx - Engels 1962 : 29]. Když Marx spatřil v roce 1850 v Regent's Street vystavený model elektrické železnice, řekl: „Nyní je problém vyřešen — následky jsou nedozírné. Ekonomickou revoluci musí nutně následovat politická, neboť je jen jejím výrazem“ (viz s. 21 sborníku).

Strojní výroba pomocí vědy umožňuje vládu lidí nad přírodními silami. Avšak k dokonalejšímu ovládnutí přírody je nutná socialistická revoluce, která má za následek podřízení výrobních sil kontrole lidu. Z tohoto hlediska představuje kapitalistická strojní výroba nejen možnost revoluce, ale také předpoklad, jenž vede k socialistické revoluci, a tím k osvobození pracujících z vykořisťování kapitálem.

N. N. Stoskovová dokládá, že podobně B. Engels v *Postavení dělnické třídy v Anglii*, v úvodu k anglickému vydání práce *Vývoj socialismu od utopie k vědě* a v *Zásadách komunismu* při charakteristice vynálezů druhé poloviny osmnáctého století (parní stroj, rozličné sprádací stroje, mechanický tkalcovský stav a celá řada jiných mechanických zařízení) zdůrazňuje, že vynálezy strojů jsou pouze podnětem k průmyslové revoluci, že tedy technické vynálezy nepředstavují podstatu průmyslové revoluce a že průmyslová revoluce vyvolává dokonalou přeměnu celé společnosti. Později, když mluví o „velké průmyslové revoluci“, zdůrazňuje, že tato revoluce „za posledních sto let ve všech civilizovaných zemích od základů změnila celý způsob výroby, zprvu v průmyslu a potom i v zemědělství“.

Velký průmysl rozvinul rozpory, „které drámal v kapitalistickém výrobním způsobu, v tak křiklavě protiklady, že blíží se krach tohoto výrobního způsobu se už dá takřka nahmatat rukama: že nové výrobní síly samy mohou být zachovány a dále rozvinuty jen tehdy, bude-li zaveden nový výrobní způsob odpovídající jejich současnému vývojovému stupni“. Vycházeje z řečeného, podává Engels definici vědeckého socialismu: „Socialismus není nic jiného než myšlenkový reflex tohoto faktického konfliktu, jeho ideové zrcadlení v hlavách především té třídy, která jím přímo trpí, dělnické třídy“ [Marx - Engels 1966 : 231].

Nová socialistická společnost je podle Engelsových slov schopna na základě plánovitěho rozvoje výroby prosadit to, co je možné a nutné, a vyrábět v takovém množství, jaké je potřebné pro spotřebu. Výrobní síla, kterou disponuje lidstvo, je nesmírná. Její vědomé využití umožňuje také na minimum zkrátit podíl práce připadající na lidstvo.

Tak Bedřich Engels rozvinul základní tezi marxismu o nevyhnutelnosti zániku kapitalismu, o stále rostoucí úloze techniky jako důležité součásti výrobních sil při tomto procesu.

Autoři Meleščenko a Šuchardin ve svém příspěvku ukazují, že hlavní místo v Leninově analýze technického pokroku zaujímá problém jeho kritérií. Teze a závěry V. I. Lenina týkající se tohoto tématu jsou nyní zvláště aktuální, neboť v podmínkách vědeckotechnické revoluce, kdy tempo a rozměry technického pokroku nebyvale rostou, nabývá otázka jeho kritérií vedle své teoretické důležitosti také velký praktický význam.

Specifikum a podstatu technického pokroku určuje jistý dualismus techniky, jenž se projevuje v jednotě sociálních funkcí techniky a její přírodní podmíněnosti. Autoři především zdůrazňují, že Lenin nikdy nekladl rovnítko mezi pokrokem vůbec a rozvojem techniky. V technickém pokroku viděl zvláštní formu rozvoje společností. Technický pokrok u Lenina ztělesňuje jednotu nejen vlastních technických kritérií, nýbrž také sociálně ekonomického systému. To je zvláště důležité, neboť se často v úsilí o novost a originalitu zapomíná na sociální určení techniky. Toto určení musí být bráno v úvahu, protože každá technika je spojena s člověkem, působí na něho a jeho pracovní podmínky, jakž i na možnosti a předpoklady jeho všestranného vývoje. Lenin zdůrazňoval význam vlastních technických kritérií, ale neabsolutizoval ho. Řešil tuto otázku jednotně a komplexně.

Technika tím, že je pracovním prostředkem, prostředkem cílevědomé lidské činnosti, je povolána k tomu, aby rozšiřovala možnosti a efektivitu této činnosti. Na základě toho lze konstatovat, že nahrazování člověka při vykonávání jednotlivých pracovních funkcí a operací technikou – což Lenin považoval za podstatu technického pokroku – je zároveň základním zákonem technického pokroku. Lenin považoval techniku za jednotný systém, v němž existuje úzká souvislost mezi všemi jeho odvětvími. Proto se stále zajímal nejen o elektrifikaci, ale i o stav v energetice, metalurgii, hornictví, těžbě ropy, strojírenství atd.

V marxistické literatuře byly v posledních letech učiněny četné zdařilé pokusy o objevení a prozkoumání specifických kategorií vnitřních zákonitostí technického pokroku. Tyto pokusy odpovídají marxistické koncepci techniky a jsou krokem vpřed na cestě jejího tvůrčího rozvoje s ohledem na podmínky a úkoly, jež vyplývají ze současné vědeckotechnické revoluce. Technický pokrok je vedle svých vnitřních zákonitostí určen ovšem zároveň těmi zákonitostmi, které vyjadřují vzájemné působení techniky a ostatních stránek a ievů společenského života. Existence těchto zákonitostí vyplývá především ze sociálně ekonomické podmíněnosti rozvoje techniky, ale také z té okolnosti, že technika je lidskou pracovní činností přivtělena k nejrůznějším sférám společenského života a vstupuje s nimi bezprostředně do vzájemného působení. Lenin se zabýval těmito zákonitostmi především v souvislosti s analýzou vzájemného vztahu technického a sociálního pokroku.

Lenin, stejně jako před ním Marx, viděl podstatu společenského vývoje v pohybu výrobních sil, které zahrnují, jak známo, kromě techniky také člověka i s jeho třídní určeností. A právě společenským třídám náleží vedoucí a rozhodující role při všech sociálních změnách. Sam technický pokrok je determinován vývojem celé řady sociálně ekonomických

kých příčin. Už proto také nelze techniku považovat za jedinou a vlastní příčinu všech sociálních změn a nelze mluvit o určující roli techniky ve společenském vývoji. Jinak by byl setřen rozdíl mezi marxismem na jedné straně a technicismem a jinými podobnými koncepcemi dějin na straně druhé (koncepcemi, které odvozují všechny procesy společenského vývoje z údajně jediné určující úlohy techniky a ignorují sociálně ekonomickou podmíněnost technického pokroku). Lenin zvláště zdůrazňoval, že technika jednak ovlivňuje společnost, ale je také společností ovlivňována. K tomuto přesvědčení lze dospět při sledování příčin technického pokroku. Poukazuje na to také konkrétní analýza zvláštností technického vývoje kapitalismu a socialismu, jež byla Leninem provedena. Lenin nikdy nezastával názor, že kapitalismus vznikl výlučně vysoce rozvinutou technikou. Kapitalismus může totiž vznikat na nadmíru rozdílných stupních technického rozvoje, avšak tím, že vznikl, podporoval technický rozmach, stimuloval ho a vytvořil pro něj nezbytné předpoklady a možnosti.

Sborník dále dokazuje, že Leninova analýza úlohy techniky ve společenském vývoji, jakož i vztahů mezi vědeckotechnickým a sociálním pokrokem má velký význam v současném ideologickém boji mezi dvěma rozdílnými světovými společenskými soustavami. Problémy vědy a techniky i výsledky jejího pokroku se stavají, jak známo, objektem rostoucí pozornosti a silicích spekulací buržoazních ideologů. Nejrůznější koncepce technicismu, které často vystupují jako teoretické základy různých antikomunistických směrů, dosáhly všeobecného rozšíření. Pro zastánce technicismu je typická vlastní fetišizace techniky, tvrzení, že technický pokrok v rozhodující míře nebo přímo osudově určuje chod dějin. Technicismus má bezpochyby určitý objektivní základ. To také autoři nepopírají. Nelze totiž popírat mohutnou roli vědy a techniky ve vývoji společnosti v žádné době a vůbec už ne v současných podmínkách vědeckotechnické revoluce. Avšak zastánci technicismu přistupují k problému jednostranně, přehánějí jeho význam a operují tím, že se opírají o reálná fakta. Vidí sice rostoucí vliv technického pokroku na život společnosti a přibývajících důsledky vědeckotechnické revoluce, ale neuznávají sociálně ekonomickou podmíněnost těchto jevů, nebo ji podceňují.

Vědomě či nevědomě ignorují zřejmý fakt v mnoha ohledech rozdílného vývoje techniky v kapitalistické a socialistické společnosti, ale také rozdílný charakter sociálních důsledků technického pokroku v různých společenských systémech. Absolutizování technických prvků a pomíjení sociálně ekonomické struktury jsou zvláště charakteristické pro „teorii jednotné industriální společnosti“.

Na závěr sborníku je zařazen příspěvek o hlavních cílech a typických vlastnostech funkce a určení technických odborných spisů a odborných knih v socialistické společnosti. Příspěvek ukazuje, že technická odborná literatura hraje důležitou roli při vzdělávání a výchově technických kádřů pro národní hospodářství, podporuje zvyšování kvalifikace všech pracujících, informuje o stavu vědeckotechnického rozvoje a rozvoje výrobních sil ve světě a připravuje půdu pro diskuse o možnostech a využití vědeckotechnického pokroku pro socialistickou společnost. V socialistické společnosti sleduje technická odborná literatura všeobecné principy nakladatelské politiky a její funkce jsou v jednotlivých oblastech systematicky rozvíjeny. Technická odborná literatura sjednocuje hodnoty teoretických a praktických poznatků v oblasti techniky, spojených s politicko-ideovým vědomím pracujících, a vede k lepšímu pracovním výsledkům, jež přispívají k dalšímu rozvoji socialismu.

Sborník „Sozialismus – Technik – Fachliteratur“ nemůže a ani nechce být, jak to v úvodu uvádějí jeho redaktori S. V. Suchardin a E. Walter, souhrnným výčtem názorů Marxe, Engelse a Lenina na úlohu techniky, vědeckotechnický pokrok a význam odborné literatury. Měl by podnítit pozornost veřejnosti o vzájemné vztahy těchto prvků a odborníkům ve vědě a technice poskytnout správnou orientaci k chápání vzájemných souvislostí rozvoje techniky.

Literatura

- Marx, K. - Engels, B.: *Spisy, sv. 12.* Praha, NPL 1962.
- Marx, K. - Engels, B.: *Spisy, sv. 13.* Praha, NPL 1963.
- Marx, K. - Engels, B.: *Spisy, sv. 19.* Praha, NPL 1966.

Viliam Horňák

In memoriam

22. července 1975, nedlouho poté, kdy se jako čestný host zúčastnil semináře Československé sociologické společnosti věnovaného problematice československé sociologie podniku, zemřel ve věku sedmdesáti let Jaroslav Šnobl, spoluzakladatel československé podnikové sociologie a jeden z průkopníků uplatňování sociologických metod v průmyslové řídicí praxi. Odešel příkladný podnikový sociolog, který ve své činnosti vždy spojoval tvůrčí teoretický přístup s citlivým postřehem pro praktické potřeby průmyslu. Zájem o rozvoj těžkého a hutního průmyslu, v němž celý život pracoval, zájem o blaho dělnické třídy a všech pracujících v tomto odvětví byl ustavičným motivátorem práce tohoto skromného, soudružského člověka.

Již za okupace připravoval pokrokové koncepcce podnikové sociální politiky pro nastávající dobu politického a hospodářského osvobození, v níž pevně věřil. Jejich logickou součástí byly i plány na využití sociologie v této oblasti. Od r. 1946 stál v čele snah o realizaci této koncepce na tehdejším generálním ředitelství n. p. Československé hutě. Nejzávažnější teoretickou prací soudruha Šnobla z té doby byla studie *Sociologický výzkum a vnitřní nábor v podniku* (časopis Sociologie a sociální problémy č. 2-3, r. 1947), v níž podrobil rozboru soubor integrujících a dezintegrujících sil působících v pracovních skupinách v podniku a navrhl systém prostředků masové politického působení, které měly v pozitivním smyslu ovlivňovat vztahy v pracovních kolektivech. Pro tento systém razil název „vnitřní nábor“.

Prozíravým činem soudruha Šnobla bylo, že se obracel se svými úvahami o sociologii podniku také na vlastní průmyslovou veřejnost. Publikoval v časopise Průmyslový věstník i v časopisech závodních. V Průmyslovém věstníku vyšla r. 1948 jeho dodnes aktuální práce *Plánování sociálního růstu podniku a kontrola plánu*.

Svůj sociologický pohled na průmyslovou problematiku neopustil nikdy. Příkladem vzácného kontinua v jeho práci je to, že i v letech, kdy nemohl konat speciální teoretická sociologická studia, uplatňoval v hutním průmyslu sociologické metody průzkumu a plánování pracovních sil, sociálních zařízení a bytové výstavby. V šedesátých a sedmdesátých letech na mnohých setkáních sociologů sděloval své zkušenosti podnikového sociologa svým mladým následovníkům a vy-

slovil nejednu cennou myšlenku o profesionální přípravě těchto odborníků.

Budíž čest památce Jaroslava Šnobla, sociologa entuziasty a pilného dělníka na poli vědy.

Vladimír Čech

Sociológia 1974

Časopis *Sociológia* 1974 (roč. 6), vydávaný Sociologickým ústavem SAV, úspěšně navazuje na předcházející ročníky. Představuje důležitou součást teoretické a ideologické fronty v oblasti sociologie a vědeckého komunismu v ČSSR. Významnou měrou přispívá k rozvoji teoretického a empirického výzkumu v uvedených vědních oborech, a zejména k vytváření jednoty teorie a empirie.

V celkovém obsahovém zaměření vychází časopis z úkolů, které v oblasti společenských věd vytyčil XIV. sjezd KSČ. Pro rok 1974 a další období má mimořádný význam dokument schválený předsednictvem ÚV KSČ 3. května 1974 *O vývoji, současném stavu a úkolech společenských věd*, který podrobně analyzoval vývoj společenských věd v celém poválečném období, zejména po roce 1948. Dokument zdůraznil, že prosazení, probíjování marxistického charakteru společenských věd bylo součástí třídního boje o socialistický charakter naší republiky. Stanovil též hlavní úkoly společenských věd, a to jak pro období přípravy XV. sjezdu strany, tak i pro delší časové období. K nejdůležitějším z nich patří výzkum zákonitostí rozvoje vyspělé socialistické společnosti. V oblasti sociologie jde především o výzkum uplatňování vedoucí úlohy dělnické třídy a její strany, o problematiku vývoje sociálně třídní struktury socialistické společnosti, formování a rozvíjení socialistického životního způsobu a socialistického člověka jako aktivního a uvědomělého tvůrce a nositele socialistických vztahů. Dále o otázky spojení vědeckotechnické revoluce s vymoženostmi a přednostmi socialismu, o otázky vědeckého řízení, sociálního plánování apod. Velmi důležitým úkolem je kritika buržoazní, zejména antikomunistické a revizionistické ideologie.

Při celkové charakteristice a hodnocení časopisu *Sociológia* 1974 můžeme konstatovat, že obsahové zaměření respektuje a realizuje hlavní úkoly, které byly stanoveny jak XIV. sjezdem strany, tak i dokumentem PÚV KSČ z 3. 5. 1974. Svědčí o tom obsahová struktura i způsob zpracování zkoumané problematiky.

Velmi kladně je nutno ocenit snahu o monotematické zaměření jednotlivých čísel. Monotematický charakter mají především čísla 1 a 5. Číslo 1 1974 je věnováno sociologii zemědělství a základní osu čísla 5 tvoří problematika žen a rodiny v socialistické společnosti. Ve většině čísel je vždy několik studií a statí věnováno jednomu nebo dvěma problémům. Například v čísle 2 zaujímá podstatnou část problematika mládeže a dělnických přípravků. Je zde dotčeno 25. výročí vzniku dělnických přípravků, což má aktuální význam, neboť od školního roku 1973–1974 byly opět zřízeny internátní školy pro pracující, které mají připravit mladé, talentované dělníky a rolníky na vysokoškolské studium, a tím posilovat vliv dělnické třídy na proces vytváření socialistické inteligence. Robert Roško se zabývá především výsledky výzkumu absolventů dělnických kursů na VŠT v Bratislavě. Problematickou přípravu dělníků a rolníků na vysokoškolské studium v SSSR se zabývá Jaroslav Červinka.

Kritika revizionismu a buržoazní ideologie tvoří hlavní náplň čísla 3.

Z hlediska tematického zaměření měl časopis *Sociológia* v roce 1974 tuto strukturu:

Do první tematické oblasti můžeme zařadit studie a statí, které se zabývají vývojem sociálně třídní struktury, zejména úlohou a strukturou dělnické třídy a družstevního rolnictva, a to jak v obecné, teoreticko-metodologické rovině, tak i v oblasti interpretace empirických výzkumů. Autoři chápou sociálně třídní strukturu nikoli staticky, ale dynamicky, jak to odpovídá objektivní skutečnosti a marxistickému pojetí.

K základním studiím o dělnické třídě patří statí Františka Taškého, *Robotnická trieda ako objekt sociologického výskumu* (*Sociológia* č. 3). Autorovi jde především o empirické vymezení dělnické třídy. Vychází z toho, že k hlubšímu poznání dělnické třídy, jejího vývoje a změn je mezi jiným nezbytné „realizovat aj konkrétné empirické sociologické výskumy“. Realizace empirického sociologického výzkumu předpokládá vymezení souboru dělnické třídy jako konkrétního objektu, který se má stát předmětem výzkumu. Pojem soubor však nelze považovat za plně adekvátní. Za základní objektivní znaky příslušníků dělnické třídy za kapitalismu F. Tašký považuje:

1. nevlastnění výrobních prostředků,
2. námezdní poměr (prodej pracovní síly),
3. vykonávání práce zařazené do dělnické profese.

První dva znaky spojují příslušníky dělnické třídy s ostatními námezdní pracovníci, zatímco třetí znak je od nich odlišuje. Třetí znak je podle názoru autora spojuje s drobnými rolníky, řemeslníky a živnostníky, ož

nichž se však odlišují prvními dvěma znaky.

Jako objektivní znaky příslušníků dělnické třídy v socialistické společnosti vymezuje:

1. účast na všelidovém vlastnictví výrobních prostředků,
2. pracovní poměr,
3. vykonávání práce zařazené do dělnické profese.

Jediným společným objektivním znakem příslušníků dělnické třídy za kapitalismu a socialismu zůstává třetí znak – vykonávání práce zařazené do dělnických profesí. Autor poznamenává, že uvedené znaky mají význam pro vymezení obsahu a hranic dělnické třídy „o sobě“. Jde o empirické vymezení dělnické třídy, jehož cílem je vytvořit předpoklady pro empirický výzkum.

Problém vymezení hranic dělnické třídy je značně složitý, o čemž svědčí například diskuse v SSSR v r. 1972 a v časopise *Otázky míru a socialismu*.

V čísle 6 je zařazena recenze práce sovětského autora D. Z. Mutagirova *Klass – sozidatel, rabočij klass: sostav, struktura i granicy*, vydané v r. 1973. Mutagirov zde odmítá teorie, podle nichž hranice dělnické třídy jsou ztotožňovány s hranicemi mezi fyzickou a duševní prací. Druh práce určuje jen vnitřní, převážně profesionálně kvalifikační strukturu (*Sociológia* 6 1974, s. 578).

K problematice dělnické třídy se vztahuje i studie sovětských autorů *Metodologické výskumy duchovného života sovietského robotníka* (L. N. Kogan a J. R. Višněvskij). Autoři vycházejí z toho, že pro duchovní život sovětské společnosti je charakteristické fungování jednotné socialistické kultury, která spojuje všechny třídy, vrstvy a skupiny společnosti. Kritizují však absolutizaci momentu jednoty, neboť je tím podceňen fakt, že v současné etapě rozvoje socialistické společnosti se ještě zachovávají určité sociální rozdíly. Na druhé straně jsou současně přeceňovány rozdíly v kultuře jednotlivých sociálních skupin (*Sociológia* 6 1974, s. 321–322).

Kogan i Višněvskij odmítají pojem „subkultura“ jako charakteristiku jevů duchovního života socialistické společnosti. Za adekvátní považují pojem kulturní úroveň sociální skupiny; kritizují tak oddělování subkultury a kultury společnosti.

Existující rozdíly různých skupin dělníků ve stupni osvojení, a zvláště pak utváření socialistické kultury nelze vysvětlit, jak správně autoři zdůrazňují, jen charakterem a obsahem práce, neboť stav kulturního života dělníků je ovlivňován celou sítí sociálních vztahů, a to nejen v pracovním, ale i ve volném čase.

Do první tematické oblasti lze zařadit i studii Štefana Karabina *Vztah človeka k práci a zmenám jej charakteru* (*Sociológia* 3 1974).

¹ Do dělnických profesí zahrnuje autor převážně práce, při nichž člověk bezprostředně používá pracovní prostředky a jejichž výsledkem jsou určité hmotné výrobky nebo výkony materiálního charak-

teru. Požadavky na výkon takové profese představuje kromě povinného školního vzdělání převážně praktická a technická příprava.

Autor se snaží realisticky hodnotit další vývoj změn v oblasti charakteru práce, včetně důsledků, které jsou s těmito změnami spojeny. Na základě rozboru vlivu vědeckotechnické revoluce v různých oblastech dochází k závěru, že v nejbližších dvaceti letech „nenastanú prevratné zmeny“ v oblasti vztahu člověka k práci a změnám v jejím charakteru, stejně jako v jednotlivých složkách práce. Budou se realizovat jen první kroky sociálního vyrovnání práce. S většími změnami je možno počítat až po r. 2000.

Studii Š. Karabina by bylo vhodné rozšířit o analýzu vlivu sociálně ekonomických změn (zejména socialistického vlastnictví výrobních prostředků) a využití možností, které z něho vyplývají) na vztah člověka k práci a změnám jejího charakteru.

Do druhé oblasti patří studie a stati, které se zabývají teoreticko-metodologickými problémy sociologie. Zásadní význam zde má studie Karla Rychtaříka *Dialektická jednota empirického a teoretického poznávání v marxistické sociologii* (Sociológia 2 1974).

Autor si zvolil velmi aktuální a naléhavé téma. Další rozvoj sociologie předpokládá neustálé prohlubování poznatků právě v této základní otázce. Řada sociologů v té či oné míře podceňuje význam spojení mezi teoretickým a empirickým poznáním.

K. Rychtařík věnuje velkou pozornost charakteristice sociálních faktů, analyzuje specifiku sociologického poznání a ukazuje význam sociologického přístupu ke zkoumání sociálních faktů. Zdůrazňuje, že stírat hranice sociálních faktů jako objektivně existujících jevů materiálního života, jako sociálních forem vědomí znamená stírat hranice mezi společenským bytím a společenským vědomím. Poznamenává, že „fakty sú produktem toho, ako sa na udalosť »realitu« nazerá cez prizmu istých teoretických konštrukcií“ (s. 120).

Velmi závažné je upozornění na ekolnost, že marxistická sociologie se dosud nevyrovnala s požadavkem učit se z děl klasiků, „poznaf ich vedeckú dielňu“.

Správné určení vztahu teorie a empirie patří k základním požadavkům sociologické práce. „Dnes azda ešte viac ako za Marxovho a Engelsovho života predstavuje problematika vztahu teórie a empirie nielen polemickú, ale aj značne rozpornú oblasť, pokiaľ ide o prístupy buržoáznej sociológie na jednej strane a marxistickej sociológie na strane druhej, ako aj svojím spôsobom i vnútri samej marxistickej sociológie“ (s. 112).

Aktuální problematikou z oblasti vědeckého komunismu se zabývá C. A. Stepaňan ve studii *Niektoré metodologické problémy vzniku a rozvoja komunistickej formácie* (Sociológia 6 1974). Zde je patrné, že spojení sociologie a vědeckého komunismu je velmi užitečné. Hlavním obsahem studie je stanovení a charakteristika etap budování socialismu a komunismu. Této otázce byla mezi jinými vě-

nována i diskuse v časopise *Otázky míru a socialismu*. Stepaňan uvádí, že v socialistických zemích existují dva rozdílné názory. Zastánci prvního vycházejí z toho, že vznik a rozvoj socialismu jako relativně dlouhé fáze vývoje nového zřízení má tři etapy. Zastánci druhého názoru rozděluje budování socialismu na dvě etapy. C. A. Stepaňan rozděluje na základě zkušeností z vystavby socialismu v SSSR toto období na tři postupně se realizující etapy:

první etapa – vytvářejí se základy socialismu, uskutečňuje se likvidace vykořisťovatelských tříd

druhá etapa – vytváří se socialistická společnost jako celek, to se zakotvuje v ústavě SSSR; v tomto stadiu probíhá likvidace všech vykořisťovatelských elementů a příčin jejich vzniku

třetí etapa – dokončuje se etapa budování plného či rozvinutého socialismu, kladou se základy a začíná se postupný přechod ke komunismu. V tomto stadiu probíhá dlouhotrvající proces postupného zanikání všech pozůstatků třídních rozdílů.

C. A. Stepaňan kritizuje chybný přístup k řešení otázky etap budování socialistické společnosti v ČLR a v ČSSR v letech 1968 až 1969. Pozornost věnuje i dialektice překonávání třídních rozdílů v podmínkách vytváření komunistické společenské formace.

Teoreticko-metodologické otázky se objevují i v rubrice recenzí. K. Bláha zde podává poměrně podrobnou zprávu o práci D. I. Česnokova *Istoričeskij materializm kak sociologija marizma-leninizma* (Sociológia 3/1974). D. I. Česnokov nerozlišuje sociologické a sociální výzkumy a uvádí, že všechny jevy společnosti mohou být předmětem nebo zdrojem sociologické analýzy, avšak jen tehdy, jestliže se zkoumají:

- a) ve spojení s jinými jevy a procesy,
- b) v rozsahu, který postačuje k sociologickému zobecnění.

Respektování obou uvedených požadavků je aktuálním požadavkem i v naší sociologické práci.

A. Gardošová (Sociológia 4/1974) recenzuje knihu V. N. Borjaza *Molodož (metodologičeskie problemy issledovanija)*.

Problematika metod a technik sociálního výzkumu je předmětem rozboru ve sborníku *Methoden der marxistisch-leninistischen Sozialforschung*, jehož velmi podrobnou a hodnotnou recenzi zpracovala E. Farkašová (Sociológia 1/1974).

Teoretickými otázkami kulturního života v socialismu se zabývá Milan Hromádka (Sociológia 6 1974).

Organickou součástí obsahového zaměření ročníku 1974 časopisu Sociológia je kritika revizionismu a buržoazní ideologie.

Ludoslava Zábrahová ve stati *Ke kritice revizionistických východisek při výstavbě socialismu* (Sociológia 3 1974) poukazuje na základní projevy a příčiny pravicového a levicového revizionismu. Za jeden společný rys považuje „nedocenění skutečnosti, že v přechodném období dochází k základnímu přelomu, přelomu mezi dvěma sociálně ekonomickými formacemi, v němž se na bázi diktatury proletariátu ruší základy svébytného fungování kapitalistického systému a vytvářejí základy pro vývoj socialistického společenského systému“ (s. 253). Autorka zdůrazňuje význam a podíl revizionistické dezinterpretace třídní sociální struktury při vzniku tzv. československého modelu demokratického socialismu.

Irena Abrahamovičová se zabývá problematikou dějinného subjektu (*Pravicový oportunismus a deformace marxistického pojetí dějinného subjektu*, Sociológia 3 1974). Hlavním obsahem stati je analýza proletariátu jako dějinného subjektu. Autorka kritizuje abstraktnost pojetí všeobecné humanizace a demokratizace společnosti. Uvádí, že představitelé „čisté vědy“, teoretikové sociálního pokroku „vůbec“ nazírající na společnost „vůbec“ si oděvná namlouvají, že ve svých koncepcích vyjadřují obecné všelidské zájmy, že zastupují a hájí „Člověka“, všechen lid nebo alespoň celý národ. Tím však nahrazují konkrétní dějinný subjekt kvalitativně neurčitou obecností, a proto nemohou začít nikde jinde než u abstraktně pojaté humanizace a demokratizace, ve skutečnosti založené na smíření třídních protikladů a rozporů, na harmonickém souladu všech (s. 258).

Některými aspekty vztahu teorie a empirie v marxistické sociologii se zabývá Juraj Schenk (*Problém teorie v nemarxistické sociologii*, Sociológia 2 1974). Za základní znaky a slabiny nemarxistické koncepce považuje odtržení teorie a empirie, opomíjení vztahu a podmíněnosti filozofické a sociologické roviny bádání, opomíjení nebo zjednodušení problematiky identifikace sociální skutečnosti, tvorbu teorie především z formálně logických důvodů a opomíjení jejich obsahových kritérií.

Kritika buržoazní statistiky je předmětem stati Jozefa Fialy (*K otázce ideologického obsahu buržoazní statistiky*, Sociológia 4 1974). Autor zde správně konstatuje, že statistika je vždy spjata se společensko-ekonomickými poměry své doby. Velkou pozornost věnuje kritice používání zákona velkých čísel a dochází k závěru, že nikoli zákon velkých čísel, ale marxistická politická ekonomie a historický materialismus jsou jedinou vědeckou základnou statistiky. Je škoda, že neprovedl podrobnější rozbor například některého díla buržoazního autora, aby jeho ideologický obsah byl zřetelnější a tím i užitečnější pro práci sociologa.

Součástí kritiky nemarxistické sociologie je stat *Metateoretická analýza v nemarxistické sociologii* (Dilbar Alijevová, Sociológia 6 1974).

Také rubrika recenzí přispívá svým dílem ke kritice buržoazních teorií.

Třetí tematickou oblast tvoří problematika ženy a rodiny v socialistické společnosti, již je věnováno monometrické číslo 5/1974.

Autorkou úvodního článku je Eleonora Litvajová, členka PÚV KSS a předsedkyně ÚV SZŠ. Rubrika Studie obsahuje tři stati. Autorem první je Dezider Krocsány, ministr práce a sociálních věcí SSR. Shrnuje základní změny, k nimž došlo v uplynulých třiceti letech, a zároveň se zabývá současnými aktuálními problémy.

Základní teoretickou studii představuje stat Olgy Zukalové (*K problematice postavení ženy v pedsocialistických spoločnostiach a v socialistickej spoločnosti*). V první části autorka vymezuje faktory, které určují postavení ženy ve společnosti. Za základní komponenty považuje:

- dosažený stupeň ekonomické rovnosti, tj. ekonomického zrovnoprávnění ženy
- dosažený stupeň politicko-právní rovnosti
- postavení ženy v rodině a manželství
- řešení problematiky ženy ve sféře společenského vědomí a společenské psychologii.

O. Zukalová správně zdůrazňuje, že není možné používat či pracovat v všeobecným pojmem žena, neboť „jednotlivým velkým etapám vývinu společnosti zodpovedali aj jednotlivé typy žen, podstatne sa odlišujúce svojim postavením v spoločnosti, od ktorého závisia všetky spoločenské funkcie a vzťahy ženy existujúce na istom stupni spoločenského vývinu“ (s. 413).

Autorka vychází z toho, že žena může získat rovnost a nezávislost jediné vlastní ekonomickou aktivitou, tj. tím, že se zapojí do procesu společenské práce. Správně zdůrazňuje, že úsilí socialistické společnosti při realizaci ekonomické rovnosti a řešení rozporů základních společenských funkcí ženy se projevuje v tom, že zvyšování ekonomické aktivity není zaměřeno jen na ekonomické cíle, ale především na rozvoj osobnosti ženy na základě její ekonomické nezávislosti.

Na uvedenou studii velmi úzce navazuje Olga Kontšeková (*Ekonomická efektívnosť práce žien*). Zabývá se problémem koordinace funkcí ženy-pracovnice a ženy-matky, kterou považuje za základ řešení problémů spojených s růstem ekonomické aktivity žen v naší společnosti. Dotýká se i otázky odměňování (rozdíly mezi průměrnou úrovní mezd mužů a žen) a analyzuje vliv nejdůležitějších faktorů působících v tomto směru. Významným momentem jsou náklady, které společnost musí vynaložit, aby se ženy mohly podílet na společenské práci. Autorka vypočítává míru ekonomické efektivity práce mužů a žen (na základě vytvořeného národního důchodu a celkové mzdy vyplacené v oblasti výrobní sféry). Za předpoklad, že náklady na dětská zařízení jsou rozvrženy stejnou měrou na mužské a ženské pracovní síly,

vycházejí tyto hodnoty: u ekonomicky aktivních mužů 1,96 a u žen 1,84 – za předpokladu, že muži a ženy mají ve výrobní i nevýrobní sféře stejné vzdělání a za náklady na vzdělání se považují přímé náklady na jednotlivé typy škol.

Studie tohoto typu lze jen uvítat, neboť v nich dochází ke konfrontaci cílů a reálných problémů socialistické společnosti.

Další stati věnované problematice žen v naší společnosti jsou založeny na výsledcích empirických výzkumů. Problematikou žen v hutnictví se zabývá Michal Haňdiak (*Postavenie a možnosti uplatnenia sa žien v priemyselnom podniku*). Dušan Sagara a František Mach publikují výsledky výzkumu o struktuře profesí žen v zemědělství (*Profesionalizácia práce žien v socialistickom poľnohospodárstve*). Postavení žen v oblasti školství je předmětem stati Milady Mrkosové (*Z výzkumu pracovních podmínek a společenské aktivity učitele základních škol*). Autorkou stati *Problematika ženy v lékařském povolání na Slovensku* je Jolana Jančovičová.

Velmi kladně je nutno ocenit, že podstatnou část časopisu Sociológia č. 5 tvoří informace o výzkumu rodiny v socialistických zemích (SSSR, BLR, MLR, PLR).

Čtvrtou oblast tvoří problematika zemědělství, jemuž je v časopise Sociológia věnováno celé první číslo.

Úvodní stať (*Súčasnost a budúcnosť nášho socialistického poľnohospodárstva*) napsal Július Turoň, zástupce vedoucího oddělení ÚV KSS.

Teoretický charakter má studie Vlastislava Baucha *Vznik JRD a formovanie triedy družstevných roľníkov*. Autor analyzuje základní změny v zemědělství, k nimž došlo pod vedením dělnické třídy a její strany po vítězné socialistické revoluci v procesu vytváření socialistické společnosti. Rozebírá vývoj vesnice a zemědělství v období kapitalismu a socialismu a dochází k závěru, že zatímco vznik kapitalismu je bezprostředně spjat s oddělením domácnosti řemeslného výrobce od výrobního podniku, vznik socialismu je bezprostředně spjat s oddělením domácnosti rolníka od výrobního podniku, s odstraněním hranic rozvoje zemědělské výroby a vytvořením prostoru pro rychlý rozvoj výrobních sil v zemědělství (s. 12).

Aktuální problematikou – sociálním plánováním zemědělství – se zabývá Dušan Sagara (*Sociálne plánovanie ako integrálna súčasť štrukturálnej prestavby socialistického poľnohospodárstva*).

Předmětem studie Bartolomeje Foltína je kvalifikace a profesionalizace (*Vývoj kvalifikácie a profesionalizácie v socialistickom poľnohospodárstve*). Pro vývoj v socialistickém zemědělství je charakteristický přechod od univerzálnosti k specializaci, univerzální pracovník, ovládající všechny druhy práce, je postupně nahrazován specializovaným pracovníkem. Pokud jde o prognózu vývoje kvalifikace pracovních sil (z hlediska vzdělání),

předpokládá se na Slovensku do r. 1990 tento vývoj:

Vzdělání	1970	1990
	počet osob %	počet osob %
vysokoškolské	1,5	6,0
středoškolské	4,3	19,0

Studie přináší poměrně mnoho údajů o vývoji profesionální a kvalifikační struktury v zemědělství a je velmi cenné, že srovnává tento vývoj s průmyslem.

Další stati zařazené do monotematického čísla 1 o zemědělství se zabývají společenskými problémy práce žen. (F. Mach, *Spoločenské problémy práce žien v socialistickom poľnohospodárstve*), kulturně společenskými potřebami a zájmy rolníků (J. Bakša, *Kultúrne spoločenské potreby a záujmy družstevných roľníkov v súvislosti s mimopracovným a voľným časom*), pětadvacetiletým vývojem socialistického zemědělství na Slovensku (A. Vojáček, *Vznik a vývoj JRD na Slovensku*).

R. Haspra a L. Sirotský (*Dynamika vývoja zlučeného JRD Rozvoj Voderady*) uvádějí na základě rozboru jednoho družstva velké množství důležitých údajů o změnách v životě vesnice, zemědělství, a zejména rolníků samých. I když se stať zabývá poměrně krátkým časovým úsekem (zhruba 10 let), ukazují autoři velmi nápadné změny, k nimž v této době došlo. Rozbor dokládá význam slučování JRD pro ekonomiku hospodaření, pro změnu výrobních a organizačních struktur, pro sociální složení pracovníků, vzájemné mezilidské vztahy, myšlení lidí a životní úroveň družstevních rolníků. Závěry plně dokumentují dynamický rozvoj našeho zemědělství.

Informativní charakter má stať M. Horánského *Prehľad o prestavbe roľníckej malovýroby v socialistických krajinách* a stať *Niektoré problémy sociálnej štruktúry v poľnohospodárstve* PLR (Adam Vyderko).

V rubrice recenzí posuzuje E. Kubišová knihu *Vědeckotechnický pokrok a sociální změny na vesnici*, kterou připravil kolektiv autorů Akademie věd SSSR – Institut filozofie a práva, a to na základě empirických výzkumů a statistických údajů z Beloruské SSR. Další recenze se týká časopisu Sociologie a historie zemědělství.

Další (pátou) oblast tvoří problematika mládeže. V posledních letech se v naší společnosti věnuje velká pozornost mládeži, zejména její výchově. Časopis Sociológia věnuje této problematice několik statí. Za velmi podnětnou lze označit studii Ladislava Macháčka (*Spoločenská aktivita pracujúcej mládeže*, Sociológia 2 1974). Autor vychází z leninské koncepce komunistické výchovy mládeže, v níž komunistická výchova a společenská aktivita představují základní pojmy dialektikomaterialistického pojetí socializace mladých lidí. Součástí studie je rozbor vztahu mezi socialistickým třídním uvědoměním a pracovní aktivitou. Výsledky výzkumu v zá-

vodech ukazují, že mladí lidé, účastníci různých forem pracovní iniciativy, mají v oblasti socialistického třídního vědomí lepší znalosti než mladí lidé, kteří se na pracovní iniciativě nepodílejí (s. 139–140).

Otázkami profesionální stabilizace zemědělské mládeže se zabývá Gejza Blaas (*K problematice pracovnej socializácie poľnohospodárskej mládeže*, Sociológia 2/1974). Zdůrazňuje význam profesionální přípravy jako jednoho ze základních činitelů ovlivňující vztah k povolání a dalšímu odbornému růstu.

K zajímavým a závažným výsledkům došli výzkumní pracovníci při výzkumu ve strojírenském závodě na Slovensku, v němž zjišťovali rozdíly ve vztahu k práci u mládeže (do 30 let) a dospělých (N. Demčák, *Niektoré otázky postoju mladých pracovníkov k práci*, Sociológia 6/1974). Hierarchie nejdůležitějších potřeb ovlivňujících volbu pracovního místa se ukázala u respondentů do 30 let a nad 30 let téměř stejná. Výsledky výzkumu tak jsou „čiasťkovým potvrdením marxisticko-leninskej teórie o podstatnej medzigeneračnej zhode pri homogenite sociálneho, triedneho celku, ku ktorému jednotlivé vekové sociálne skupiny patria“ (s. 561).

V posledních letech se v naší společnosti věnuje velká pozornost sociálnímu plánování, zejména v průmyslových podnicích. Proto lze jen uvítat, že časopis zařadil do svého obsahu studii *Možnosti optimalizácie sociálnej kontroly v socialistickom výrobnom podniku* (A. Hirner, V. Krivý, J. Schenk). Jde o určité shrnutí některých výsledků výzkumného úkolu, jehož cílem bylo poznat proces sociální kontroly, jejího mechanismu a fungování. Autoři uvádějí pět základních složek sociální kontroly: konfrontační aktivita, konfrontační napětí, způsoby uvolňování napětí, formy uvolňování napětí a transformátory kontrolního potenciálu. Výzkum uvedeného problému má jak teoretický, tak praktický význam, zejména v současné době, kdy se v podnicích začínají realizovat plány sociálního rozvoje.

Časopis věnuje pozornost i historii sociologické práce na Slovensku. O jednom směru vývoje sociologického bádání podává svědectví stat T. Olíka *Clementisova sociografická retrospektíva vo svetle vývinu sociológie na Slovensku* (Sociológia 4/1974).

Důležitou část časopisu tvoří rubrika *Zo sociologického života*. Například v č. 4/1974 jsou uvedeny cenné informace o výchově a uplatnění sociologů na Slovensku (J. Karásek) a o problematice absolventů katedry sociologie FF University Komenského v Bratislavě (S. Zeman).

Relativně samostatnou část tvoří úvodní stati: jsou věnovány aktuálním problémům naší společnosti a většinou se vztahují k tematickému zaměření daného čísla.

Také rubrika recenzí je významnou složkou časopisu. Představuje velmi důležitý zdroj informací o nových knihách, sbornících, výzkumech apod. V ročníku 1974 bylo uveřej-

něno celkem 15 recenzí; o některých jsme se zmínili v souvislosti s jednotlivými tematickými oblastmi časopisu. Celkově lze říci, že recenze jsou kvalitní a podávají členáři dobrý obraz o recenzovaném díle.

Závěrem můžeme shrnout, že ročník 1974 časopisu Sociológia se zřetelně orientuje na řešení společensky závažných otázek. Při jejich zpracování vychází z teorie marxismu-leninismu a úspěšně navazuje na dosavadní výsledky sociologického bádání, zejména v ČSSR. Poměrně značný podíl tvoří kritika buržoazní sociologie. Velmi kladné je nutno ocenit úsilí o spojení teoretického a empirického bádání: to se projevuje nejenom jako požadavek v teoreticko-metodologických státech, ale i ve státech, které mají převážně empirický charakter. K pozitivním stránkám patří i velmi dobré a solidní informace o sociologické literatuře v ostatních socialistických zemích, zejména v SSSR.

Rudolf Franěk

První mezinárodní konference zemí RVHP o řízení

V květnu 1975 se konala v Jerevanu konference vědeckých pracovníků zemí RVHP a Jugoslávie věnovaná tématu *Organizace řízení socialistické průmyslové výroby*. Šlo o konferenci mimořádného významu již proto, že poprvé provedla celkovou bilanci práce v oblasti teorie i praxe řízení socialistické ekonomiky v zemích RVHP: ke konferenci byla například vydána bibliografie knih a statí, které byly publikovány ve všech socialistických zemích v letech 1970–1974. Také účasti věnovali členské země mimořádnou pozornost: zúčastnilo se jí 600 delegátů, jednotlivé delegace vedli členové ústředních výborů komunistických stran, náměstci ministrů, ředitelé vládních ústavů řízení.

Významnost konference byla však dána především obsahem jednání, které usilovalo o skutečně komplexní pojetí celé problematiky řízení, jak ukázalo zaměření 7 pracovních sekcí, navazujících na úvodní plenární zasedání.

Konferenci zahájil náměstek ministra předsedy pro technický rozvoj SSSR D. Gvišiani, člen korespondent AV SSSR. Poukázal na význam integrace snah rozvíjet vědu o řízení i zobecňovat zkušenosti praxe a zvláště vyzdvihl úlohu společenských věd a sociologie v rozpracování řady otázek týkajících se subjektivní stránky řízení. K této myšlence se vrátil i ve svém závěrečném slově na ukončení konference.

Požadavek rozvíjení komplexních přístupů se ostatně objevil i v závěrech všech sedmi sekcí, které byly tematicky orientovány takto:

1. Metodologické problémy řízení
2. Ekonomické problémy řízení
3. Sociologické problémy řízení
4. Organizační problémy řízení

5. Řízení vědeckotechnického pokroku
6. Technika a technologie řízení
7. Problémy organizace řízení mezinárodních vědeckotechnických a výrobních organizací.

Jak je zřejmé, sociologickým aspektům byla věnována speciální sekce, která se ještě obsahově členila na 4 bloky:

V prvním bloku byly diskutovány *teoretické problémy řízení*. Zde byl přihlášen referát ředitele Sociologického ústavu AV SSSR, člena korespondenta M. Rutkeviče. Dále zde vystoupili prof. G. Čerkasov, ředitel Ústavu sociálně ekonomických problémů AV SSSR, který byl právě nově vytvořen. Z polských delegátů byl příznivě přijat referát K. Doktora, z československých delegátů vystoupili s. Kutta a autor této zprávy.

Druhý blok byl zaměřen na téma *úloha pracujících v řízení socialistické výroby*. Značnou pozornost vzbudilo vystoupení vedoucího tajemníka sovětské organizace NTO (VTS) s. N. Gricenka, který konkrétně ukázal, jak každému stupni řízení v sovětských podnicích koresponduje příslušný výbor nebo komise pracujících, kteří se takto mohou průběžně účastnit rozhodovacích procesů.

Třetí blok byl věnován *sociálně psychologickým problémům řízení*. Prof. Zvorykin se zabýval problematikou potřeb a motivů jako základem pracovní činnosti a u nás rovněž známý prof. Mansurov sociálně psychologickými problémy řízení kolektivů. Z československých delegátů referoval J. Khol.

Čtvrtý blok byl vyhrazen tematice mimořádně aktuální. Soustřeďovala na sebe pozornost i v jednání jiných sekcí. Šlo o systém *sociálního plánování jako vědeckého řízení socialistické výroby*. K tomuto tématu hovořil akademik G. Osipov, který se zabýval sociálními ukazateli a indikátory, prof. E. Andrejevová (otázky sociálního řízení) a další.

Zabývat se obsahově jednotlivými referáty

v sedmi sekcích a zvláště pak živou diskusí, kterou mnohé referáty vyvolaly, není přirozené v rámci stručné zprávy možné. Nutno však s uznáním konstatovat, že všechny přihlášené referáty byly předem vytištěny ve sbornících a dány k dispozici delegátům. V současné době se projednává způsob publikace vybraných referátů i diskusních příspěvků a lze očekávat řadu statí i v našem odborném tisku.

Je však účelné informovat o významných závěrech, které tato reprezentativní konference v Jerevanu přijala a jako doporučení zaslala řídícím orgánům RVHP.

Jde v prvé řadě o návrh na vytvoření mezinárodního vědeckého ústavu řízení socialistické výroby, který by vedl koncepční práci v této oblasti, dbal o rozvíjení marxistické vědy o řízení a integroval vědecké síly ve všech socialistických zemích.

Jde dále o návrh vydávat speciální časopis *Socialistické řízení*, v němž by bylo možno zobecňovat teoretické a metodické přístupy i praktické zkušenosti z jednotlivých socialistických zemí.

Delegáti navrhli vydávat řadu monografií zaměřených k hlavním problémům řízení a každoročně pořádat nevelké konference zaměřené na speciální témata.

Řada dalších návrhů směřovala k integraci sil při výchově odborníků v oblasti řízení, včetně specialistů pro automatizované systémy řízení.

Závěrem lze říci, že konference zemí RVHP o řízení socialistické výroby nepochybně posílí rozvoj vědecké práce ve všech disciplínách, které se orientují na oblast řízení ekonomiky včetně sociálního řízení pracovních kolektivů. A právě zde očekávají marxistickou sociologii — jak jednoznačně ukázala vystoupení delegátů ze všech socialistických zemí — stále náročnější i rozsáhlejší úkoly.

Jaroslav Kohout

SOCIOLOGIA

Obsah č. 6 1975 časopisu

vydávaného SAV v Bratislavě

Akademik Andrej Sirácky 75-ročný

ŠTÚDIE

Sirácky A.: Niektoré problémy štruktúrno-funkčnej analýzy

Karásek J.: Kategória sociálneho javu a jej miesto v sociológii – vývoj problematiky

Tomášek P.: Georg Simmel a kritika sociologického poznání v německém myšlení

Z ODKAZU KLASIKOV

Smutný M.: K pojetí inteligence v marxisticko-leninské teorii

ROZHLEDY

Májeková M. - Harmadyová V.: O mieste a úlohe robotníckej triedy v sociálnej štruktúre socialistickej a kapitalistickej spoločnosti

RECENZIE

Macháček L.: Sociologické výkumy 1974 (Sociologičeskije issledovanija 1974)

Bláha K.: Otázky filozofie 1974 (Voprosy filiosofii 1974)

Farkašová E.: Rastúca úloha robotníckej triedy v socialistických krajinách (Die wachsende Rolle der Arbeiterklasse in den sozialistischen Ländern)

Podoláková K.: Súčasný spôsob života robotníckej mládeže (Orlov A. V.: Sučasnyj pobut robitničoi molodi)

Alexieiová L.: Robotníci v industrializujúcom sa meste (Nowakowa I.: Robotnicy w uprzemysławiającym się mieście)

Šidlová D.: Sociológ v podniku (Veličko A. N. - Podmarkov V. G.: Sociolog na pred-prijatiji)

Celoročný obsah

Errata

Ve stati V. Baucha a kol.: Vývin triednej a sociálnej štruktúry na Slovensku v podmienkach budovania socializmu v ČSSR, uverejnené v č. 5/1975 Sociologického časopisu, nebyla omylom uvedená poznámka o účasti ostatných spoluautorů. Byli jimi F. Tažký, R. Roško, M. Katriak a S. Milly.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, 110 00, Praha 1, telefon 249-391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodňáckova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, 656 07 Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v říjnu 1975. Číslo vyšlo v lednu 1976.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS B. V., Amsteldijk 44, Amstredam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 11, 1975 (6 issues) Deutsch Glds. 50,40.

© ACADEMIA, Praha 1975.